नं० ४३५२-घ

माधवीयजैमिनिन्यायमालाविस्तरः चतुरध्या-
-यात्मकः

नं० ५३५२-घ

5352

#52/53 Common.

#80/81,82/83 Common.

114

पत्राणि ११६
११६

अ॰ मा॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् १ युक्तिंमानवनीतीविद्वंसिय्यधृति
भेदैर्विशेषार्थभोगाम्भोहः क्रमकृत्सयुक्तिनिपुणः स्वाख्यातिदेशोन्नतिः नियमस्फूर्त्यधिकारवान्नानसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो जागर्ति श्रीकृतिमन्त्रसङ्कचरि
तश्रीबुक्कणक्ष्मापतिः २ यद्वत्सप्रतिपाद्यते प्रगुणयत्नात्सूत्रमन्त्रिप्रख्यातनयायंस्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीबुक्कणः क्ष्मापतिः विद्यातीर्थमुनिस्तदात्म १
निलसन्मूर्तिस्तवत्र्याद्विकालेमास्यसत्वगुणैरखण्डितपदं साक्षात्समस्थ्योतते ३ इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर्धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृ
पतेः स्वौजा निमेर्गौतमः प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ४ सत्वेतप्राज्ञजीवातुः सर्व
शास्त्रविशारदः अकरोज्जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ५ तां प्रशस्य सभामध्ये वीरः श्रीबुक्कभूपतिः कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत्
मर्यादा ६ सर्वज्ञोभारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् कृपामवाप्याहंतोलब्ध्वापरार्ध्यप्रतिमोभवत् ७ निर्मायमाधवाचार्यो विद्वदानन्दकारिणीम् जैमिनीयन्याय ह्लादिनीम्
मालां व्याचष्टे बालबुद्धये ८ अस्यान्यायमालायाश्चादौ स्वकीयग्रन्थत्वद्योतनाय स्वसम्प्रदायमनेकार्थगर्भं देवतानमस्कारप्रतिपादकं श्लोकं पठति ॥
वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् १ । इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनाय नायके विद्यमा पालकेस्वामिनि
नं महिमानमनुस्मरति युक्तिंमानवनीमित्यादि अत्र चिकीर्षिते धर्मशास्त्रे वर्तमानानां हृदशानामधिकारणानां ये प्रतिपाद्यार्थास्त एव नीतिशास्त्रोक्तराजधर्मा
स्तत्सर्वेषामस्मिन् भूपतावुपलभ्यन्ते नीतिपक्षे युक्तिंमानवनीतीविस्य युक्तिर्योगः सन्धिः साच युक्तिमान् वनीमानः सत्कारः चतुर्थं साम भेद दान दण्डोपाये
षु प्रथममुपायः साम वैरिणो बुद्धिभेदो द्वितीयः एताभ्यां दानदण्डावप्युपलक्ष्येते एतैश्चतुर्भिरुपायैर्विशेषेणार्थधनं भजतिप्राप्नोति एतावता शास्त्रत्रयः
प्रतिपादितः अवशिष्टेन तु राज्यप्रतिपालनप्रकारः प्रतिपाद्यते आपित्सुमात्रप्रभृतिषु पुरुषेषु यमीदृशस्य व्यापारस्य योग्यो नान्यस्य स्त्येवमासूहापोहकुश १
लः राजसभायामेतेन पण्डितः पूज्याविशादक्षिणाभागेउपवेशनीया एते च भृत्या वाममभागे इति क्रमं करोतीति क्रमकृत् ग्रामेष्वधिकृतास्तु कृषाणुचितबु तन्त्रदू॰
द्धिप्रदानेन प्रयोक्तुं निपुणः समुद्रपर्यन्तत्वेनाति वद्धलस्य देशस्योन्नतिः समस्तभोग्यवस्तुसंपत्तिः साच परराष्ट्रनिवासिभिः सकलप्राणिभिः स्याख्याते इदं
कर्तव्यमिदं नेत्येवं कार्याकार्यविषयस्फूर्तिस्तस्यामधिकारोस्य राज्ञो नित्यः सर्वत्राप्रतिहतबुद्धित्वात् गतो निवारितः सन्तानपरिविनामाबाधो विघ्नोयो १
न सगतसदाबाधः देशान्तराधिपतीनां राज्ञामेतदधीनत्वेनापरप्रेष्यत्वाद यं स्वतन्त्रः जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थगुरोर्भोगमूर्तित्वेनायमीश्वरः यस्यश्रमा १

१ लु=३

कै

यां गोप्त्रीं रूपप्रसक्तो वेदार्थविषयत्वेनानुष्ठानिमान् यदीयं चरितमपि निरंतरं वेदोक्तरहस्यार्थध्यानतत्परत्वेनानुष्ठानमिह भवति सोयं श्रुतिमनुसंगवरितः प
वं विधो बुक्कक्ष्माभृत्तिरन्तः परमेश्वरध्याने वहिः प्रजापालने च नितरां जागर्त्ति यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु साम भेदादिषूपायेषु कुशलः तथा सर्वज्ञत्वावतारत्वा
द्धर्मशास्त्रोक्तेषु प्रमाणादिप्रसंगां तेषु ध्यायार्थेषु कुशलः तेचाध्यायार्था उपरिष्टात्संदर्शयिष्यन्ते, अतः सर्वज्ञत्वं सोपपत्तिकं प्रकटयति यद्वृत्तमित्यादि त
इति द्वितीयश्लोकेन सर्वास्वपि सन्त्रप्रतीयमानेष्वपरं ब्रह्म तदेव शैवागमेषु सृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहलक्षणपञ्चकृत्यसिद्ध्यर्थमीशानत
त्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातवामदेवसद्योजातलक्षणानां पञ्चानां मूर्तीनां पृथक्प्रसिद्धिं विस्तारं वा प्रगुणय्य निष्प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते तत्रता
दृशस्त्रिविधं भूपालः स्थितिमस्मिन् धत्ते तस्यामन्त्रैरात्मनि लसद्विद्यातीर्थमुनिः कृत्स्नस्य जगतोऽनुग्राहिका मूर्त्तिरिष्टुच्यते यस्माज्ज्ञायं भूपो वेदान्तो
क्तं परं ब्रह्म यस्माच्च शैवागमोक्ता दर्शनेश्वरस्य स्थितिमूर्तिः यस्माच्च श्रीविद्यातीर्थमुनिस्तत्रात्मनि संध्याय प्रकाशते तस्मात्सर्वज्ञत्वमस्य राज्ञ उक्तेषणा
विहृतदक्षिणागोपालमविवादेन प्रतिभासते उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणा नानाप्रसिद्धहरन्नैर्हितकारितया प्रशंसति इन्द्रस्येति श्लोकेन चिकीर्षि
तग्रन्थे श्रद्धातिशयस्तस्मादपि ततविद्यमानं कर्तुं गौरवं प्रकटयति श्रुतिस्मृतिश्लोकेन श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः साङ्गं व्याख्याय सर्वा
र्थं द्विजार्थं श्रौतग्रहतः सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसारपराशरस्मृतिव्याख्यानादिकं स्मार्तं धर्मं एवं व्याख्याय इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय
श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः ग्रन्थं प्रारिप्सुर्गुरुमूर्तिं सर्वाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्तकत्वेनाभिचितेष्टदेवतारूपं परमेश्वरमादौ नमस्कृत्य श्रोतृप्रवृत्तिसि
द्ध्यर्थं विषयप्रयोजने दर्शयन् ग्रन्थं प्रतिजानीते । प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् १ ॥
जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः तेऽस्य ग्रन्थस्य विषयः पठितॄणां तत्र प्राक्तैः कतिपयैरेव श्लोकैस्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम् न्यायमा
ला संगृह्यत इति ग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका प्रतिज्ञा १। करिष्यमाणस्य ग्रन्थस्य प्रकारं दर्शयति एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः श्लोकोऽपरस्तु सि
द्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते २। चत्वारोऽवयवास्त्वेकश्लोकेनोक्ताः क्वचित्क्वचित् यत्र क्वापि बहुश्लोकैरुच्यन्ते ततो न विस्तरः ३ सर्वेषामपि संदेहेनाधिका
मतिसंग्रहः मीमांसासागरस्तेन क्रीडापुष्करिणी कृता ४। एकैकस्याधिकरणस्य विषयः सन्देहः संगतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः तत्र
संगतिरन्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमेवोहितुं शक्यते अवशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संग्रहाय क्वचिद्द्वद्वः श्लोकाः
क्वचिदेकस्यावा पोहापाभ्यां ततः प्रत्यधिकरणं श्लोकद्वित्वसंख्यापर्यवस्यति अतो बहूनामधिकरणानां ग्रन्थगौरवशंका न कर्तव्या तथैव ग्रन्थबाहुल्या

न्या॰ मा॰ मी॰ २

भावं स्फुटीकर्तुं रूपकव्याजेन स्वबोधत्वं दर्शयति श्लोकेन श्लोकाभ्यां वा श्लोकैर्वा यथायोगं न्यायः संगृह्यते सर्वथापि न्यायसंग्रहरूपो ग्रन्थः श्लोकस
हस्रद्वयपर्यन्तैर्वर्गैर्वा समाप्यते न तु सहस्रद्वयमतिक्रामति भाट्टदीपिकादीनां बहुग्रन्थत्वाद् दुरवगाहत्वाच्च मीमांसासागरसमासेन क्रियमाणे
न तेनानेन संग्रहेण दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां बालानां कृते ग्रन्थे निर्मितत्वान्नाभिदद्म शङ्कनीया समा भविष्यति यद्यपि शास्त्रदीपिकादौ क्वचिन्न्यायसंग्रह
श्लोकोऽस्ति तथापि न सर्वत्र विद्यते यत्रास्ति तत्रापि विषयसंशययोरसंग्रहात् न श्लोकपाठमात्रेणाधिकारेणानुपपन्नसिद्धान्तावगतेः अतो न कापि गतार्थत्वं प्र
कनीयम् ॥ ४ ॥ संगतिं सूत्रयति शास्त्राध्यायपादन्यायसंगतयस्त्रिधा शास्त्रादिविषयेऽज्ञाते तत्संगतिरूह्यताम् धर्मो द्वादशलक्षण्या
सूत्राद्यलक्षणैः प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः २ अधिकारोऽतिदेशाख्यः सामान्येन विशेषतः ऊहो बाधश्च तन्त्रं च प्रसंग इत्युदिताः क्रमात् ३
शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिरिति त्रिविधा संगतिः सा च शास्त्रादीनां त्रयाणाम् असाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोहितुं शक्या शास्त्रस्याध्या
यानां च साधारणं विषयं दर्शयति लक्षणेत्यध्यायाः द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य मीमांसाशास्त्र
स्य धर्मो विषयः प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद् द्वादशानामध्यायानां विषयः प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं प्रमाणं निरूपितम् द्विती
ये यागदानादिकर्मभेदः २ तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपौर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम् ३ चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानं न तत्क्रत्वर्थप्रयु
क्त्येत्येवमादयः ४ पंचमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः ५ षष्ठेऽधिकारो नान्धादेरित्यादयः ६ सप्तमे सन्तु वचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः ७ अष्टमे सो
ऽयं चरुर्निर्वपेदित्यत्र निर्वापेतरविहितेन द्रव्यतानिर्देश एकदेवताको भावार्थपकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशविकारत्वेनानैवमादि विशेषतोऽति
देशः ८ नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्ये चरावग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदप्रक्षेपेण सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवमादिरूहः
९ दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासंभवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः १० एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठि
तेन प्रयाजाद्यङ्गेन सर्वेषामनुग्रहेणोपकारसंपत्तेस्तन्त्रं नामोक्तम् ११ द्वादशे पशुर्थानुष्ठितैः प्रयाजाद्यङ्गैः पश्वङ्गपुरोडाशेषु उपकार इत्यादिः प्रसङ्गोक्तः १२
॥ पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति ॥ विध्यर्थवादस्मृतयो नामधेयमिति चतुर्विधम् प्रथमाध्यायगैः पादैस्तैर्मानमीरितम् १ उपोद्घातः कर्म
भेदे मानं तस्यापवादगीः प्रयोगभेदस्त्वेतेहि द्वितीयाध्यायपादगाः २ श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादिविरोधः प्रतिपत्तयः अनारभ्योक्तिर्बहूर्थत्वाद्यनुष्ठानस्वपाद
गाः ३ प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येवं चतुर्थगाः ४ । प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम् १ द्वितीये वादरूपम् १

धर्म इति

उपकार इत्यादि तन्त्रम्

धर्मे न

२

प्रधानस्योपकारोपकाराधानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन ४७

अर्थवादो मंत्रस्याप्युपलक्षकः २ तृतीये स्मृतिनिरूपणम् स्मृतिः सदाचारमप्युपलक्षयति ३ चतुर्थे उद्भिच्चित्रादिनामरूपं ४ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आ।
ख्यातमेवापूर्वबोधकमपूर्वसद्भावश्चेत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्तोऽपोद्घातो वर्णितः द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः तृतीये रथन्तरादी
नां कर्मभेदप्रमाणापवादः चतुर्थे नित्यकाम्यप्रयोगयोर्भेदः २ तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारि
ता द्वितीये लिङ्गम् २ तृतीये वाक्यप्रकरणादि ३ चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः क्रत्वादेः परस्परविरोधसद्भावः ४ ५ स.
पंचमे प्रतिपत्तिकर्माणि ५ षष्ठे नारभ्याधीतानि ६ सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि ७ अष्टमे याजमानानि ८ ॥ ३ चतुर्थाध्यायस्य प्र
थमे पादे प्रधानभूतामिक्षादध्यानयनस्य प्रयोजकत्वादि प्रधानप्रयोजकत्वं विचारितम् १ द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापाकरणं शाखाच्छेदप्रयोजक
मित्यादि अप्रधानप्रयोजकत्वम् २ तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफललाभाभावचिन्ता ३ चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गत्वप्र
तादिचिन्ता ४ ॥ ४ ॥ क्रत्वादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्ध्यवर्द्धने क्रत्वादेर्बलिता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः १ ॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्य\
र्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः १ द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुषु एकैकधर्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः २ तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामा
स्वाहूति ४ वर्तनैकादशत्वमित्यादि वृद्धिः ग्रहाभ्यासवृद्धिनिर्णयो नित्यादिवृद्ध्यभावः ३ चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ४ ॥
५ । अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने दीक्षासत्रं देयवह्नीष्टपदे समीरिताः १ ॥ षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तृस्वत्वादे
नोऽस्ति स्त्रियाश्चाधिकारः स च पत्न्या सह स्वत्वमादिनाधिकारी निरूपितः १ द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलं दर्शपूर्णमासयोः कर्तुर्नियमः
काम्ये कर्म समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः २ तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति देवतादीनां मंत्रादीनां च स नास्तीत्यादि निरूपणम् ३ अधिकारिणश्च.
चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् अवदाननाशे सत्याज्येन यजेदित्याद्यर्थस्य नाशे सति शेषात्त्वग्रहणमित्यादिकम् ४ पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोद
ये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तं ज्योतिष्टोमस्यैकादशयोर्दीक्षादशाहस्य द्वादशाहीनत्वमित्यादिकं निरूपितम् ५ षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा
एव सत्रं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् ६ सप्तमे पित्रादिकं न देयं महाभूमिर्न देयेत्येवमादि देयविचारः ७ अष्टमे लौकिकाग्नावुपनयनहो
मः स्थपतीष्टिस्त्वेत्येवमाद्यौ विचारः कृतः ८ । ६ । प्रवृत्ते कार्यतो देशो यः शेषः सामनिरूपणम् नामलिङ्गानि देशो हि सप्तमाध्यायपादगाः । १ ॥

स्विन अग्न्यादीनां

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिशब्दवचनातिदेशः १ द्वितीये रथन्तरशब्देन गानमात्राभिधानाद्गानमेवातिदेश्यमि
अ॰मा॰ ३ त्येतादृशः पूर्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः २ तृतीयेऽग्निहोत्रातिदेशः ३ चतुर्थे निर्वापो वधृद्रव्यलिङ्गातिदेशः ४ ॥ स्पष्टालिङ्गाद्यास्य
सूत्रस्वबलादपवादतः अतिदेशविशेषाः सप्तमाध्यायपादगाः १ ॥ अष्टमस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः तद्यथा सौर्ये चराव
तिदेशकोऽग्नि निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देशः एकदेवतात्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि १ द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशस्तद्यथा वाजि
नेहविः सामान्येन लिङ्गेन पयो विध्यन्तोऽतिदिश्यते तच्च लिङ्गमस्पष्टं शीघ्रं तद्दुग्धं तस्मादमात् २ तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशस्तद्यथा आमिक्षा
रिकेषाग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्येषु हविःषु दैवतेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्तप्राप्तिर्द्विदैवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथमे आग्नावैष्णवे तृतीय
स्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः प्रबलं च द्विदैवत्यत्वं शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासते क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः ३ चतुर्थे दर्वि
होमेष्वतिदेशोऽपोद्यते ४ ॥ ऊहारम्भो यत्सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः नवमाध्यायपादेषु चतुर्षु ते प्रकीर्तिताः १ ॥ नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपो
हात्सर्वकर्मूहविचारप्रारम्भः तत्र प्रयाजादयो धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः अवघातमन्त्रादिषु विवक्षितं व्रीह्यादिस्वरूपसाधनविशेषणमात्रं विवक्षि
विं ४ तमित्यादिरूपोहात् सवितृस्थशब्दानां विकृतिष्वनासोहः अग्निशब्दस्यास्य हरणादिक ऊहविचारारम्भः १ द्वितीये सपरिकरः सामोहः तृ
तीये मन्त्रोहः ३ चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः ॥४॥ द्वारलोपस्य विस्तारः कार्यैकत्वं समुच्चयः ग्रहसामप्रकीर्णानि दशमस्याष्टपादगाः १ ॥
वेद्यादिबाधान॰ दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः तद्यथा स्वयंकृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन तन्निष्पादकानामुद्धन१
नादीनां बाधः कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः द्वितीये संक्षेपेण कृत्स्नद्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः २ तृतीये
बाधकारणं कार्यैकत्वं तद्यथा प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणायाः ऋत्विक्परिक्रयः कार्यं तथा विकृतिरूपे भूतनाम्नि कृष्णले धेनुरूपायां दक्षिणायां स एव कार्यमि
तो धेन्वा गवाश्वादिदक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते ३ चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्ते रथादिसमु
च्चयः ४ पञ्चमे षोडशी ग्रहः प्रकृतिगामी सन्नग्न्याधेयप्रणयनादेर्वर्गहीनत्वं रत्यादिर्बाधप्रसङ्गतो ग्रहादिविचारः ५ षष्ठे साममन्त्र विशेषमित्यादिबाध २
प्रसंगागतः सामविचारः ६ सप्तमे पश्वङ्गः पुरोडाशविभेदो गृहमेधीयमपूर्वकर्मेत्यादिबाधप्रसङ्गतः प्रकीर्णविचारः ७ अष्टमे नानुयाजेष्विति पर्युदासो१

ग

शाधान्येन यवक्रीतोर्विकल्पइत्यादिकं ६

चतुर्थे चेद्वारहस्य मपाञ्जानुवाकाद्युपलक्ष्योर्विकल्पइत्यादिकं शाधान्येन
पाञ्जानुवाकयोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् ६

नुसोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेधः इत्यादिबाधोपयुक्तोनन्तर्थे विचारः ८।। ऊपोह्यानन्तरं प्राप्तावापोद्वापौ तत्र सविस्तरेतिः आवापविस्तर
विशेषे काद्वादशाध्यायस्य पादगाः १ एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्यापोह्याभ्यां वर्णितः १ द्वितीये तन्त्रावापौ सहेतुके प्रसंगतो २ तृतीये तन्त्रसुदाहर
षष्ठे=३ णबाहुल्येन प्रपञ्चितम् ३ चतुर्थे तस्यैवावापः प्रपञ्चितः ४।। ५। प्रसङ्गस्तन्त्रनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसं
ग्रहः १। द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः सौमिकवेदेरुत्तरकालीनकर्मस्वित्यादि प्रसङ्ग इत्यादि विचारितम् १ द्वि
तीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वेन तत्सवनीयपुरोडाशानां विकृतिस्तन्त्रिणीनत्वप्रकृतिरित्यादिविचारः २ तृतीये त्वन्वासमोः समुच्चयः आधारगतानां १ द्वा
स्रुगन्तत्वसन्ततवादीनां समुच्चय इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् ३ १२ ऊपोह्यानापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसक्तः तत्र त्यादगतत्वेन वि
चारान्तरमनुमेयेत १। धात्वन्तरे पूर्वोत्तरीभावोऽध्यायानामभिधास्यते पादानां तत्र पूर्वो वक्ष्यो वलेशाद्युपादयामरे २ विधिः सात्ताभिति दिर्दैर्मतत्सशेषार्थवाद
गीः वेदमूलास्मृतिर्नाम वाक्यांशो नीयतः क्रमः ३ तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसङ्ख्याकेषु पादेषु प्रतिपाद्यास्त्वर्थाः संगृहीताः ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थे
भ्योन्येप्यर्था बहवस्तत्रमादेषु विचार्यन्ते तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येप्यर्थेषु यथोचितं कश्चिदूपोह्यादौ कश्चिद अध्यायपादयोः
पवादः कश्चित्प्रसङ्गेप्यतिः कश्चिदनुप्रसङ्ग इति तस्मिन्नेव पादान्तर्भावस्त्वन्नेयः ननु सत्त्वेवमध्यायानां पादानां चैवमवस्थितार्थास्तदीयस्तु कथमवगन्न क्रमः
यत्रस्मतमाह एक स्मिन्नध्याये समाप्ते सत्यध्यायान्तरारम्भेतयोरध्याययोः पूर्वोत्तरीभावो वक्ष्यते प्रथमाध्यायपादानां पूर्वोत्तरीभावेश्वराहू ते सति तद्युत्प पादानां
शास्त्रइति त्यापादान्तरेवपितस्योक्तेति त्वंशकात यान शुदाहृरति १ जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातो धर्मो विधिवाक्यं सात्त्वप्रमाणमिति तद्विचारः प्रथमे पादे सूक्तः अर्थ
विधिरिति ६ वादवाक्यस्य विधिद्वाराप्रामाण्यं हि ध्यनन्तरभावित्वं स्मरति वाक्यस्यार्थवाद विधिरूपवेदमूलत्वेन प्रामाण्यात्‐ द्वितीयपादोत्तरभावित्वेनाभिधे अद्विताय...
यस्य वाक्यैकदेशत्वेन सर्वोक्तत्रिविधवाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम् अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगतपादानां परस्परक्रम उन्नेयः ।। उक्तं यास्त्रसाध्याया
नां पादानां च क्रमविशेषविशिष्टानामसाधारणं प्रतिपाद्यार्थं निरूप्य तन्निरूपणस्य फलं दर्शयति । ऊहितासङ्गीस्तित्सत्त्याबान्तरसङ्गतिम् ऊहेदा
ते पदद्वान्तप्रमुदाहरणादिकम् १। शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसबन्धितयाधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पाद
सङ्गतिश्चेति तिस्रः सङ्गतय ऊहिता भवन्ति तद्यथा प्रथमाध्यायप्रथमपादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणे सहितेर्वपदीकृत्य तत्सङ्गा

उपोद्घातसंगतिः २

भ॰ मा॰ ४

वः प्रतिपादितः तस्याधिकरणस्य धर्मसंबन्धित्वया धर्मविचारशास्त्रे सङ्गतिः प्रमाणविचाररूपत्वात् प्रथमाध्याये सङ्गतिः विधिवाक्यस्य प्रमाणत्वेनोप
न्यासात् प्रथमपादसङ्गतिः यद्येतत्सङ्गतित्रयमुद्दितं तत्र पूर्वोत्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तरसङ्गतिरूहनीया सा चानेकरूपा आक्षेपसङ्गतिः दृ
ष्टान्तसङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्गतिः प्रासङ्गिकसङ्गतिः अपवादसङ्गतिश्चेत्येवमादिरूपाः तासामाक्षेपादिसङ्गतीनामुदाहरणमादयति । तदेतत्सर्वं यो
अधिकरणस॰ जयित्वा प्रदर्श्यते ॥ सर्वत्राधिकरणस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परेण यत्पूर्वपक्षयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत् १ । प्रथमाध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणे
धर्मविचारशास्त्रं वैधमिति सिद्धान्तः अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः संभवादिति तद्युक्तिः द्वितीयाधिकरणे धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्तीति पूर्व
पक्षः लौकिकाकारहीनत्वान्मानान्तराप्रवृत्तेश्चेति तद्युक्तिः तया युक्त्या धर्मस्य लक्षणप्रमाणरहितत्वे सति निरविषयत्वात्सम्मो धर्मे रतिन तद्विचारशास्त्र
स्याविधेयत्वमनुपपन्नमित्याक्षेपसङ्गतिः यथा च प्रथमाधिकरणे नियमविधिसंभवेन वेदेऽर्थविचारशास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तं तथा द्वितीयाधिक धर्मे १
रणे लौकिकाकारहीनत्वमप्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तिरूपेण हेतुना धर्मे लक्षणप्रमाणराहित्यं वक्तव्यमिति दृष्टान्तसङ्गतिः यथा च प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते सर्वो
क्ता युक्तिः खलोक्यते तथा द्वितीयाधिकरणसिद्धान्ते काचिदपि युक्तिं न पश्यामः इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती मन्दबु
द्धिभिरपि सर्वत्रोत्प्रेक्षितुं शक्येते अपि च पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात्प्रामाण्यं वर्णितं तस्य च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिवि
ष्टत्वात् वाक्यप्रसङ्गेन शब्दनित्यत्वं षष्ठाधिकरणे वर्ण्यत इति प्रासङ्गिकसङ्गतिः अपि च सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयाधिकरणे च सौर्यादिवि
कृतिषु वैदिकमङ्गजातमतिदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे धर्मसापेक्षत्वं साधितं तत्र प्रथमाधिकरणस्योपोद्घातः सौर्यमुत्तराधिकरणेन
सह सर्वाधिकरणस्योपोद्घातसङ्गतिः अपि च प्रथमाध्याये तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणोदकादिस्मृतेः प्रामाण्यमुक्तम् द्वितीयाधिकरणे सर्ववेद
धनस्मृतेः पूर्ववत्प्राप्तं प्रामाण्यमपोद्यते सोयमपवादसङ्गतिः अनया दिशा सर्वत्र सङ्गतिरूहनीया ॥ इत्थं सङ्गतीरुत्पाद्याद्यप्रथमाधिकरणे विष
यसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तांश्चतुरो ऽवयवान्संजिहीर्षुः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणं भट्टमतेनारचयति स्वाध्यायोऽध्येतव्यस्य विधा
नस्य प्रयुक्तितः विचारशास्त्रं नारम्भमारभ्यं वेति संशयः १ अर्थं धीहेतुनाधीते लौकिकसिद्धावघातवत् नियामकं चैनेवातोवेधारम्भो न सम्भवी २ द
र्शसवेदस्याक्त्वस्यैव नियामकम् अर्थनिर्णायकं शास्त्रमतस्त्वारम्भणीयं विधेः ३ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मस्तदारम्भात्वाद्दार्थेच दर्शनादिमतदन्तैरिमिति

त्र

धर्मो १

प्रोक्तं सत्त्वज्ञाने धर्मे विचारशास्त्रं तदेतस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्ययमध्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति केचिन्म-
न्यन्ते अपरे त्वेवमाहुः अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधीयते अर्थज्ञानं च विचारमन्तरेण न संभवतीति ततो विधिर्विचारशास्त्रस्य प्रयो-
जक इति तत्रैवं संशयः इदं विचारशास्त्रं किं विधिप्रयुक्त्यानारम्भणीयमुतारम्भणीयमिति तत्रार्थज्ञानार्थाध्ययनस्य विधिरिति वदन्नुक्तादोष-
माह किमयमन्नमप्राप्तमध्ययनं विधीयते किं वा पक्षे प्राप्तमवघातवन्नियम्यत इति नाद्यः विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः अध्ययनत्वाद्भार-
ताध्ययनवदित्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात् तर्हि स्तु द्वितीयः पक्षः अवघातवत्तद्वन्नियमविधित्वसम्भवात् यथा नखैरवघातेन वा
तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवात्पक्षे प्राप्तोऽवघातो विधिनाऽवश्यकर्तव्य इति नियम्यते तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसंभवात्पक्षे
प्राप्तमध्ययनं विधिना नियम्यतामिति चेन्न वैषम्यात् अवघातेन निष्पन्नैरेव तण्डुलैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतो नान्य-
दर्शपूर्णमासा था ततो दर्शपूर्णमासापूर्वमवघातस्य नियमहेतुः अत्र तु लिखितपाठजन्येनाध्ययनजन्येन वार्थज्ञानेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमे हेतुर्नास्ति
अतो हि विधिविधुरस्यासम्भवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य वैयर्थ्यं तन्नास्ति तर्हि श्रूयमाणविधेः का गतिरिति चेत् स्वर्गो यावदक्षरग्रहणमात्रं विधे- स्म
यमिति वदामः अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्न्यायेन कल्पनीयः स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति सूत्रेण विश्वजित्यश्रूयमाणमप्यधिकारिणं केषां=
स्थापितं सम्पादयितुं तद्विशेषणं स्वर्गफलं युक्त्या निर्णीतं तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् । विनापि विधिना दृष्टलाभान्न हि तदर्थता कल्प्यस्तु वि-
धिस्तामर्थात्स्वर्गो विश्वजिदादिवदिति एवं च सति वेदमधीत्य स्नायादिति स्मार्तमनुगृह्यते अस्मिन्शास्त्रे वेदाध्ययनसमावर्तनयोर्नैरन्तर्यं प्रतीय-
वार्थि= ते तत्र वेदमधीत्यापि वेदधर्मविचाराय गुरुकुले वासः कर्तव्यः तथा सति तन्नैरन्तर्यं बाध्येत तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वाभावादक्षरमात्रेण स्व- धर्म
र्गसिद्धेः समावर्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः अत्रोच्यते यदुक्तं लोकसिद्धत्वादप्राप्तविधिरिति तन्न पक्षे प्राप्तत्वात्तु नियमविधि-
त्वं तन्न वारयितुं शक्यं यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमवघातनियमजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकं एवमेव क्रतुजन्यमपूर्वं जातं क्रतुज्ञानसाधना- मसेष=
ध्ययननियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकं भविष्यतीति नियमादृष्टानङ्गीकारे श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् न च विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वं युक्तं दृष्ट-
फलेऽर्थज्ञाने संभवत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् अत एवोक्तम् लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति

अ॰ मा॰
५

व॰४

नन्वेवमपि स्वकृतव्याकरणाद्यङ्गस्याधीतवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञानसंभवाद्विचारशास्त्रस्य वैयर्थ्यमिति चेत् न ज्ञानमात्रसम्भवेऽपि निर्णयस्य विचा-
राधीनत्वात् अक्ताः शर्करा उपदधातीति अत्र घृतेन वा तैलादिना वेत्यनिर्णयो व्याकरणे न निगमेन न निरुक्तेन वा न सिद्ध्यति विचारशास्त्रं त्वेतेजो
वै घृतमिति वाक्यशेषात् घृतं निर्णाययिष्यति अतो विचारो वैधः वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रेऽध्ययनसमावर्तनयोः पूर्वापरीभावसमानक-
र्तृकत्वप्रतीतेर्नान्तरं तस्माद्विधिवशादेव विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः । अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह । अथवाध्याय-
नासिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः तेन पूर्वोत्तरोपन्यासोऽप्रसाध्यावयवाद्भूमिः १ विधेयाध्यापनं सिद्धं द्वालस्यार्थधियं विना तेन निर्विषयं शास्त्रं निःफलं चे-
त्युपेयताम् २ स्वतः प्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात् विषयादिसम्पादे शास्त्रमारभ्यतां ततः ३ । अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेत् इति विहिते । यीत तमध्यापये॰
न चात्र नियोज्याभावः आचार्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात् उपनयीतेत्यनेनाचार्यकरणे विहिते नात्मनेपदेन नियोज्यविशेषणमाचार्यत्वं प्रतीयते नेन
ज॰ उपनयने यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि तयोरेकप्रयोगत्वात् एवं च समाचार्यकर्तृकमध्यापनं माणवककर्तृकेनाध्ययनेन विना न सिद्ध्यतीत्य-
ध्यापनविधिप्रयुक्तैवाध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः अयमाणं विधिवाक्यं तु नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते तेनोध्यय-
नविधिमुपजीव्य पूर्वपक्षस्य पूर्वोत्तरपक्षौ अन्यथा वर्णितौ यौ विषयसंशयौ स्तः नास्ति विप्रतिपत्तिः विचारशास्त्रं विषयः अवैधं वैधं वेति सं- यत्न
व॰ शयः तत्र वैधवादी प्रष्टव्यः विधेयमाचार्यकर्तृकमध्यापनं किं माणवकस्यार्थज्ञानमपि प्रयुङ्क्ते किं वा पाठमात्रं विषयो नापाठमात्रं नाद्यः अन्त-
रेणाप्यर्थज्ञानमध्यापनसिद्धेः पाठमात्रेण तु विचारस्य विषयो न सम्भवति आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थो विषयः तथा सति यत्रार्थप्रतीतिरेव ना-
स्ति तत्र संदेहस्य का कथा निर्णयो विचारस्य फलं सोऽपि विषयवद्दुर्लभः अतो विषयप्रयोजनाभावाद्विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः
अत्रोच्यते मा नाम अध्यापनेनार्थावबोधः प्रयुज्यतां तथापि सांगवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्तव्याकरणैर्मुख्यतन्त्रस्य पौरुषेयग्रन्थेष्विव वेदेऽप्यर्था- ख॰
वबोधः स्वत एव प्राप्नोति ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्षितः तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावस्तदवस्थ इति चेन्न ।
विवक्षाया अपनोदितुमशक्यत्वात् विषभोजनवाक्यस्याप्रतीतत्वेन बाधो मा भूदिति सुव्योऽर्थस्तत्र परित्यक्तः वेदे तत्कृत्वेन विवक्षा विवक्षितेवेदा- नापि
र्थे यत्र यत्र पुरुषस्य सन्देहः स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः तन्निर्णयः प्रयोजनं ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेनावगम्यमानस्यार्थस्य विचा-

व॰२

र्थत्वाद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् ॥ द्वितीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति । विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः मानेन चाप्यथोपेतस्ताभ्यामि
ति विचिन्त्यते १ लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नाम लक्षणम् मानशङ्कापि दूरे तु प्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात् २ चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षण
म् अत एव प्रमाणं च चोदनैवात्र नोक्तितः ३ । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः अत एवाहुः मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति स
प्र १ जातीयविजातीयव्यावर्तको लक्षणमतः कश्चिल्लोकसिद्ध आकारो लक्षणम् तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि संभाविते तु दृष्टे जाताया प्रमायां तद्युक्तः प्रमा
णेन तदवगच्छति तद्यथा सास्नादिमती गौरित्युपक्रम्य च तथाविधं जीवेषु तल्लक्षणलक्षितं तं पदार्थमनिश्चयं गौरिति चक्षुषावगच्छति एवं च सत्य
तत्र १ लौकिकत्वाद्धर्मस्य नास्ति लक्षणं कुतः प्रमाणसंयोगः कथंचित्तदुपयोगेऽपि न तत्र प्रमाणसद्भावः शङ्कितुमपि शक्यः न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते ध
भावा १ र्मस्य रूपादिरहितत्वात् अत एव व्याप्तिग्रहणाभावान्नानुमानं प्रत्यक्षानुमानमूलत्वा[illegible]मायथा नूमानं सङ्गतिपरः तेनानुमानाभावान्नागमोऽपि प्रवर्तते । तत्र
तस्माद्धर्मो लक्षणप्रमाणरहित इति प्राप्ते ब्रूमः माभूच्चक्षुरादिगम्यो लौकिक आकारस्तथापि चोदनागम्यः स्वर्गसाधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति तेनार्थ फलं
त्वे सति चोदनागम्यो धर्म इति लक्षणं भवति अर्थो धर्म इत्युक्ते ब्राह्मणश्चैत्यवन्दनादौ ह्यतो दोषातिव्याप्तिः तद्व्यवच्छेदाय चोदनागम्य [illegible] इत्युक्तम् ताव
त्युक्ते विधिगम्यस्य नरकफलत्वेनानर्थरूपस्य श्येनाद्यभिचारकर्मण्यतिव्याप्तिः तद्व्यवच्छेदायार्थ इत्युक्तम् यद्यपि श्येनस्यापि शत्रुवधः फलं न तु नरकः तथा
पि शत्रुवधस्य नरकहेतुत्वात् तद्द्वारा श्येनोऽनर्थः ननु चैवमग्नीषोमीयपशुहिंसायामपि वधत्वेन नरकहेतुत्वं स्यादिति शङ्कनीयम् तस्याः क्रत्वङ्गत्वेन
क्रतुफलस्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभावात् यतश्चोदनागम्यत्वे सत्यर्थत्वं धर्मलक्षणम् अत एव गम्यधर्मगमकं विधिवाक्यं प्रमाणं यद्यपि प्रत्यक्षा
नुमानयोरविषयो धर्मः तथापि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिः संभवति तस्मात्प्रमाणलक्षणाभ्यामुपेतो धर्मः ॥ अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमत
माह ॥ यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः सिद्धार्थोऽथवा विध्येकगम्यः कार्यार्थ एव वा १ सिद्धेऽपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तितः मन्त्रादिग
म्यः सिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि कात्र क्षतिः २ हर्षहेतुत्वबद्धत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि दुर्लभा सुलभा कार्ये वेदार्थोऽतः स एव हि ३ ॥ अथातो धर्मजिज्ञा
सेत्यत्राथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यमुच्यते अतःशब्देन वेदस्याकृतत्वस्य विवक्षितार्थत्वादेर्हेतुः क्रियते भट्टमते वैरनाशस्वर्गयोर्निषिद्धानि

अ॰ मा॰
६

सिद्धत्वमेदात्स्वरूपेणाग्नीषोमयोर्वैश्वम्यम् प्राभाकरमते त्वालम्भस्यैवेयत्वात् निषेधशास्त्रस्य शेषेन स्यन्तकरणत्वेन विधिस्पर्शात् निषेधागोचरत्वेन
धर्मत्वमिति विवेकः ॥ उक्तप्रायहृदयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि कार्यत्वं वेदार्थमाचष्टे ततः सूत्रे वेदार्थजिज्ञासा स्यादिति प्रतिज्ञा कृता तत्र संशयः किं मन्त्रार्थवा
दप्रतीतसिद्धार्थोऽपि वेदार्थो भवति किं वा विधिवाक्यप्रतीतः कार्यार्थ एव वेदार्थ इति तत्र लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायेन
मुख्यन्यायानुसारी वेदार्थो वर्णनीयः श्रुतत्वात् सिद्धार्थेऽप्यस्ति पुत्रस्ते जात इति वाक्याद्धर्षहेतुवाक्येन जन्यमानहर्षेण पुत्रोत्पत्तिकालादिलिङ्गेनानुमाय हर्षहे
तोः पुत्रजन्मनि संगतिं प्रतिपद्यते तस्मान्मन्त्रार्थवादप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः पुत्रजन्मवद्धर्षहेतोर्धनलाभादीनां बहुत्वात् अस्य वाक्य
स्य पुत्रजन्मैवार्थ इति निर्णयो दुर्लभः गामानयेति वाक्ये तु गवानयनरूपं मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमवलोक्य सङ्गतिग्रहणं सुलभम् तस्मात्कार्यार्थ एव
वेदार्थ इति ॥ तस्य निमित्तपरीष्टिः इति तीयाधिकरणमारचयति । धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनालक्षणम् एतत्किं न परीक्ष्यं स्यात्किं वा समयकर्त्री
ष्यताम् १ मानोपदेशान्मयस्य सिद्धत्वात् किं परीक्षया मैवं विचारशास्त्रस्य सम्परीक्षोपेक्षते कुतः २ अत्रादौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानं तु शिवा वेदा
र्थस्य प्रधानत्वात्प्रथमे तत्परीक्षणम् ३ चोदनामानं तेनैवाप्रथमे साध्यतां गता अनपेक्षतया तस्याः ततो मुख्यत्वमाश्रितम् ४ ।। सङ्ग्रहार्थः अस्मिन्न
वाधिकरणे गुरुमतमाह द्वितीयाध्यायाद्येः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः सूत्रकारेण परीक्षिष्यते चोदनाप्रामाण्यस्य तु प्रथमाध्यायेप
रीक्षा तदेतदयुक्तं कुतो वेदार्थस्य प्रधानत्वेनादौ परीक्षणीयत्वात् प्रधानभूतो हि वेदार्थः पुरुषार्थत्वेनानुष्ठेयत्वात् प्रमाणं तु तद्बोधनाय प्रवृत्तत्वे
न शेषत्वादप्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः अस्त्वनुष्ठानोपाधौ वेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनभावः प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ तु प्रमाणस्यैव मुख्यत्वं
निरपेक्षत्वात् न हि स्वतःप्रामाण्यवादिनां मते सापेक्षता प्रमाणस्यास्ति प्रमेयं तु सापेक्षं मानाधीनामेयसिद्धिरित्युक्तत्वात् तदेतन्मुख्यत्वमा
श्रित्य सूत्रकारः प्रमाणपरीक्षामेवादौ चकारेति युज्यते अप्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवादौ कस्मान्न कृतः अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्म
स्यासिद्धौ तद्विचारस्याप्रयासिद्धेः तदेवमधिकरणत्रयेऽनुत्पादनाय भाट्टप्राभाकरमतभेदप्रदर्शनपरः अप्ययप्रायेण भाट्टमतमेवोपन्यस्यते ॥ ॥
। सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥ प्रत्यक्षादि निरपे

तस्य धर्मस्य चोदना रूपा निमित्तलक्षणमाल क्षणं च लक्ष्यते =
भट्टमते ४

अप्रामाण्यविचारः ४

धर्म =
देवताभास =

चोदनायाः =

६

३ दंसूत्रं
सतां विन्द्रियाणां संप्रयोगे सति
दृश्यमाने

अविद्यमाने भावि विनिधर्मे प्रमाणं =

धगम्यते विधिनैव वा प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वाल्के यद्धर्मोऽवभासिता १ वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमे
यता २ अबाधको बाधको वा न तावद्बाधको विधिः शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ३ समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् बोध
कस्य विधेर्मानत्वमनपेक्षतया स्थितम् ४ ॥ अत्र प्रमत्तं प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात् प्रमेयावभासकत्वेनाविवादं धर्मस्य प्रमेयः असन्दिग्धा
विपर्यस्तज्ञानत्वे सति बुध्यमानत्वात् घटादिवत् तस्मात्प्रत्यक्षादिभिरेवैष धर्मोऽवगम्यत इति प्राप्ते ब्रूमः धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता
नास्ति प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रविषयत्वात् धर्मस्तु भव्यस्तस्मात्प्रत्यक्षमविषयः तन्मूलानुमानादीनां केव कथा क्वचित्सम्यग्देशे गृहीते व्याप्त्यादौ पश्चाद
नुमानादीनां प्रवृत्तिः तस्माद्विधिनैव धर्मोऽवगम्यते ॥ (औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बा
अबोधकर दरायणस्यानपेक्षत्वात्) ॥ पंचमाधिकरणमारचयति यथा धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यं शक्तिग्रहणपू
र्वकं हि प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्य लोके दृष्टं शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते धर्मस्त्वलौकिकः अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दुर्घटम् तस्माद्विधेरबोधक
त्वान्न धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः यथा प्रभिन्ने कमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यत्र मधुकरपदार्थमजानान इतरपदानामर्थमवगम्य त
त्समभिव्याहारात् कमलमध्यगते मधुपानकर्तरि दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य संगतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते तथा कारीर्या वृष्टिकामो
यजेतेत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकभावनायां विधेः संगतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुध्यते तस्माद् बोधक
भावाद त्वलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति न च संवादाप्रामाण्यमिति शङ्कनीयम् समनन्तरभाविप्रतिनियतदृष्टफले वृष्ट्यादौ संवादस्यापि संभवात् अनिय
तदृष्टफले चित्रायागादौ प्रतिनियतजन्मान्तरे फले ज्योतिष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेदेवं तर्हि स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमान्नास्ति क्वापि संवा
दापेक्षा तस्मादबोधकत्वसापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाद्विधेः स्वतःसिद्धं धर्मे प्रामाण्यं नापह्नोतुं शक्यम् ॥ (कर्मैके तत्र दर्शनात्)
षष्ठाधिकरणमारचयति ॥ वृष्यादिरूपो यः शब्दः सो नित्यो यद्वा विनश्वरः अनित्यो वर्णरूपत्वाद्दर्शने जन्मोपलम्भनात् १ अबाधितप्रत्यभिज्ञाब
लाद्वर्णस्य नित्यता उच्चारणप्रयत्नेनाभिव्यज्यतेऽसौ न जन्यते २ । शब्दनित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते वर्णसमूहरूपवर्णानन्तरमिद

नद्वृत्तानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् १ अनन्तोऽचावचनात्स्वर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रपाठः शास्त्रदीपिकायाम् =

न्या·मा·

मेकं पदमिति प्रत्ययो मानसप्रत्यक्षेणोत्पद्यते स च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः कश्चित्स्फोटनामकः पदार्थो विषयः स च नित्यः स एव शब्दो न तु व
र्णा इति तदेतन्नैयायिकादयो न सहन्ते वर्णेष्वेव कार्यावच्छेदोपाधिना पदैकत्वबुद्धेरुपपत्तौ वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनानर्थिका तस्माद्वर्णानामेव
शब्दत्वं वर्णाश्च प्रतिपुरुषं प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उपलभ्यन्ते तस्मादनित्यः शब्दः तस्य च कारणदोषसम्भवाद्विधेरप्रामाण्यमिति पूर्वप
क्षः । बहुभिः पुरुषैः प्रत्येकं बहुकृत्व उच्चरिते गोशब्दे त एवामी गकारादयो वर्णास्त एवाबाधितप्रत्यभिज्ञा जायते तद्बलान्नित्या वर्णाः न च वर्णानां
जन्माभावे तदुच्चारणप्रयत्नो व्यर्थ इति शङ्कनीयम् तस्य यत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् एवं सति पुरुषभेदेनोच्चारणभेदाच्च यथायोगमुदात्ता
दिभेदैः षड्जऋषभादिभेदैश्चोपेता ध्वनिविशेषानुत्पाद्यैव चरितार्था भविष्यन्ति तस्मान्नित्येषु शब्देषु कारणदोषाभावान्नास्त्यप्रामाण्यम् ॥ सप्त
माधिकरणमारचयति । वेदवाक्यमप्रमाणं स्यान्मानान्तरानपेक्षता एतत्संक्षिप्ततया मानान्तरवर्जनात् १ वेदेपि लोकवन्नैव वाक्यार्थे सङ्गतिः
पृथक् गृहीतत्वात्ततो वाक्यं प्रमाणं नैवमेवेत्यतः २ पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ३ समाख्या
ध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम् तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ४ ॥ यद्यपि वर्णानां नित्यत्वादेकार्थावच्छेदकस्य पदस्यापि वर्णोद्भूत
यानित्यत्वाद्वर्णपदद्वारा वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति तथाप्यग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यस्य वाक्यार्थे सङ्गतिग्रहणमपेक्षितं ततो
नैरपेक्ष्याभावात्प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः लोके गामानयेत्यादिवृद्धप्रयोगेषु पदपदार्थयोरेव सङ्गतिर्गृह्यते वाक्यवाक्यार्थयोः सन्निधियोग्य
तावशात्स्वार्थप्रत्यायकत्वाविवादे तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यमविरुद्धम् । अष्टममधिकरणमारचयति काठ
काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्यादिसमाख्यानानां हेतुविषयो लोके हि तत्प्रत्ययश्चैते तत्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्तन्ते तथा व्यासेन प्रोक्तं
वैयासिकं भारतमित्यादौ विवक्षितपौरुषेयत्वं प्रतीयते किं च विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदिति प्राप्ते ब्रूमः अध्य
यनसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन समाख्योपपद्यते कालिदासादिग्रन्थेषु तत्तत्सर्गावसाने कर्तार उपलभ्यन्ते तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्ता
पलभ्येत न चोपलभ्यते अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिकूलतर्कपराहतः तस्मादपौरुषेयो वेदः तथा सति पुरुषबुद्धिदोषकृतस्याप्रामाण्यस्याना

पूर्वपक्षसूत्रं वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्या सिद्धान्तसूत्रं
उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमाख्याः प्रवचनात् =

शाहः शाकुनमध्ययनं सर्वपुरुषाणामध्ययनमध्ययनान्तरसापेक्षं न तत्स्वातन्त्र्येण
प्रथमाध्येतास्ति आख्या समाख्या अतिशयेन वक्ता काठकः न तु कर्ता

पौरुषेयमिति

पूर्वपक्षः आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते विधिनात्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः = २
सिद्धान्तः
१ काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादोच्यते वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति विधिः = ३
मानत्वात् विधेये = २

शङ्कनीयत्वाद्विधिवाक्यस्य धर्मे प्रामाण्यं सुस्थितम् ॥ ॥ इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः १ ॥
द्वितीयस्य पादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता न विद्यते यदि धर्मे किं किं वास्तोत्र विद्यते १ विध्यर्थ-
वादशब्दानां मिथोपेक्षापरित्यागात् नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यसंभवे कुतः २ विध्यर्थवादयोः साकाङ्क्षा प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः तेनैकवाक्यता
यजमानः
तस्माद्वादानां धर्ममानता ३ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यर्थवादः तत्र विधिवाक्यगता-

वाविशिष्टमर्थं वि-
दधत्यर्थवादश-
ब्दाश्च विधिनैरपे-
क्ष्येणेव ३ ५
नायव्यादिशब्दा अर्थवादशब्दैर्नैरपेक्ष्येणैव भूतार्थमन्वाचक्षते क्षिप्रगामी वायुः स्वोचितेन भागेन तोषितो भागप्रदाय स्वयं प्रयच्छतीत्येते-
षामायणभारता दाविवक्षान्तः कश्चित्प्रतीयते न तत्र द्वैयं किंचित् अनपेक्षवाक्यताभावात्तस्यार्थवादस्य धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः मा
भूत्पदैकवाक्यता वाक्यैकवाक्यता न विद्यते विधिवाक्यं तावत्पुरुषं प्रेरयितुं विधेयस्यार्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते अर्थवादवाक्यं च फलवदर्थावबो-
धपर्यवसितमप्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपेक्षते ततः पुरुषार्थपर्यवसितविध्यपेक्षितप्राशस्त्यं लक्षणया समर्पयदर्थवादवा-
क्यं विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते यतः क्षिप्रगामिस्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता ततः प्रशस्तमिदं वायव्यपशुमाल-
भेतेति वाक्ययोरन्वयस्तस्मादर्थवादो धर्मे प्रमाणम् ॥ अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य वर्णकान्तरमुपन्यस्यति वादो क्षेत्रपेक्षत्वान्न विधेर्मानते-
ति चेन्न सम्बन्धेन नित्यत्वाद्वारा नापेक्षेतेति गुरुर्जगौ १ ऊर्जेवरुध्या इत्येष विधिवन्निगदोऽनकिम् यूपो उदुम्बरतां सोऽतिस्तो नित्यतानद्विधित्सया १ चतु-
र्थ्या फलता लाभाद्यूपोदुम्बरताफलम् ऊर्जोवरोधं कथं नेकं चेत्स्तुतिपरो भवेत् २ अस्त्वौदुम्बरतस्त्वाविधानात्कस्य तत्फलम् अर्थं हेवा-
क्यभेदस्तेन स्तावकएव सः ३। यतो वायुः क्षिप्र एवफलप्रदः अतो वायव्यमालभेतेत्येवमर्थवादोक्तदेवतामपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्क्ते ततः सापे-
पेत ४ क्षत्वाद्प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः विमतं कर्मान्वेषणीयं फलप्रदं देवतोऽत्वात् राजसेवावदित्यनुमानेन यदर्थवादे विवक्ष्यते तदानीमागमप्रमाण-
स्य विधिवाक्यस्य मानान्तरसापेक्षत्वं स्यान्न त्वेवं विवक्षिते किं तु फलप्रददेवतालोचकत्वोपन्यासमुखेन कर्मप्राशस्त्यमुपलक्ष्यते तथा सति प्रश-
स्तकर्मानुष्ठेयमित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य विधेः पर्यवसानादेकवाक्यता लभ्यते तत्र कुतः सापेक्षत्वं तस्माद्विधिः प्रमाणमिति सिद्धान्तः ॥ द्वि

उदुम्बरऊर्क्सारभूतोऽन्नरसोऽमृताख्यः फलद्वारेण पशवो पूर्कमां सत्वीरादिद्वारा गैदुम्बरे यूपे पशोर्नियोजनाः धर्मूर्ध्व पञ्चायोजोकत्वा ऊर्गूपान्त-
सन्नस्मै यजमानाय तदर्थमाप्नोति अतो यूपो दुम्बरतां... १

विधिर्नास्त्यदर्थवन्नाह्लादमात्रे ह्यनर्थकम् =

रू=२ ओं॰२

ऊर्जो वरुध्या इति

अ॰मा॰ ८ तीयाधिकरणमारचयति, इदमाम्नायते औदुम्बरो यूपो भवतीत्यर्थ्युदुम्बरः ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोवरुध्या इति अत्र तत्र शङ्काभि
धेयो त्वन्नसारभूतः रसस्तो न रसरूपिणीत्युच्यते औदुम्बरो यूपो योर्जमानार्थमध्वर्युः पशुरूपामूर्जमाप्नोतीति ततो यूपस्यौदुम्बरत्वमूर्जः संपादनाय
भवतीत्यर्थः अत्रावरुध्या इति तादर्थ्ये चतुर्थी तया फलत्वं गम्यते यजमानलाभाय राजसेवेत्यादौ तथा दर्शनात् न च फलपरस्य वचनस्य स्तावक
मापि॰८ त्वं युक्तम् अन्यथा स्वर्गकामस्य [illegible] ज्योतिष्टोमस्तावकत्वप्रसङ्गात् इति प्राप्तेऽब्रूमः अयमूर्जोवरो[illegible]धस्य फलस्यास्ति किमर्थं विहि ५ः
तस्यौदुम्बरत्वस्यानविहितस्य नाद्यः अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात्फलानुत्पत्तेः द्वितीये किमत्र विधिः प्रत्यक्षो ऽनुमेयो वा नाद्यः औदुम्बरो यूपो
स्तुता॰८ भवतीत्यत्र लिङ्प्रत्ययाश्रवणात् द्वितीयेऽस्तु अनेयः न चात्र स्तुतिमङ्गीकरोषि अपौचेत विधानाय यदौदुम्बरत्वं तत्प्रयते तत्फलं चावबोधयत इ
ति तर्हि वाक्यं भिद्येत ततः फलविधिवन्निगद्यमानमप्येतद्वाक्यं स्तावकमेव ॥ अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरेणानुसारेण पूर्वोत्तरपक्षावाह अप्नो
दर्थादिभिः= तीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात् न प्रमा चोदने तत्त्वं वादो ह्येकवाक्यतः १ तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः हिनाम्नाद
नाप्नोतेः मा॰ त्वतांतः श्रपाद्यन्नं च साधनम् २ अर्पसाधनताप्नोतीत्येतेः सा कं विकल्पते अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिः स्तत्यात्म वार्तिका ३ मन्त्रावरुध्ययत्येतिकि
म हेत्वेके हेतवः यागे भूतघ्रो ऽशप्रथनादेश्च भासकाः ४ ब्राह्मणेनापितज्ज्ञानान्मन्त्राः प्रत्येकहेतवः नतेष्ठीने सह त्वाहुर्वरमस्तुतः ५॥
ऊर्जं पशूनाप्नोतीत्येतस्याप्नर्वार्थत्वाद्विधित्वं प्रतिभासते लिङाद्यभावादर्थवादत्वम् अतः सन्दिग्धत्वान्नप्रमाणं चोदना या इति पूर्वः पक्षः ए
8 कवाक्यत्वलाभात् तेनार्थवादत्वं निर्णीयते ततः प्रमाणं चोदनेति सिद्धान्तः । तृतीयाधिकरणमारचयति इदमाम्नायते अर्पणञ्जुहोतीति
न ह्यन्नं क्रियत इति अयमर्थवादो विधेयेऽर्पे हेतुर्नेतानेति दि[illegible]शा हेत्वहेतवा विशह्यत्वात् यस्मादन्नसाधनं तस्माद्धूर्पेण होतव्यमित्य
र्थे यद्यदन्नसाधनं दर्विपिठरादिकं तेन सर्वेण होतव्यमिति लभ्यते ततः पिठरादयः अर्पेण सह विकल्पन्त इति प्राप्ते ऽब्रूमः अर्पस्येवान्नसा
धनत्वं श्रौतेतत्तृतीययात दवगमात् पिठरादीनां चानुमानिकमेतो ऽसमानबलत्वान्न विकल्पो युक्तः न तो हेतुरर्थः स्तुतिः प्ररोचनाया युक्ता
तस्मात्स्तुतिवेनान्वयः १२४ । उरु प्रथस्वेत्ययं कश्चिन्मन्त्रः तस्यायमर्थः भोः पुरोडाश त्वमुरु विपुलं प्रथा भवति तथा प्रसरेति एवमादयो मं

चतुर्थाधिकरणमारचयति मंत्रा इति मन्त्रब्राह्मणायोर्थहाकलहो विनियोजने नं मंत्रलिङ्गसिद्धार्थमन्त्रवक्री तरद्यतः १

तदर्थशास्त्रात् गतोर्थवादत्वप्रसंगः मंत्रेषु [illegible] इति॥

एवमादयो मन्त्रा वाक्यप्रतियोगिनो विधिप्रतियोगिनश्चार्थ वादा विधादिभिः इदा नीं देवतप्रतियोगिनो [illegible] हेतुविध्यर्थवाद [illegible] नेन ह्यन्नमिति ५

मंत्रब्राह्मणयोर्यद्वाक्यलक्षणविनियोजने न मंत्रलिंगसिद्धार्थमनुवक्ष्यमाणं

उच्चारणमात्रेण तदर्थप्रकाशनं

अनुवादार्थः

२२

मंत्राणां प्रयोगे उच्चार्यमाणानामदृष्टमेवं जनयंतीति न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणं पुरोडाशप्रथनलक्षणार्थस्य ब्राह्म
णवाक्येनापि भासमानात् उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्येन युक्तं अर्थप्रत्यायनस्य दृष्ट प्रयो
जनस्य संभवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् तस्माद्दृष्टमर्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मंत्रोच्चारणस्य
प्रयोजनं ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसंभवे मंत्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्यादृष्टं संभवाद दृष्ट
प्रयोजनमस्तु प्रथमे वाधिकरणे मनंतरे गार्हपत्यवाद्दृष्टस्य मंत्रस्य लिंगेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यस्य वि
वक्षितार्थस्याद्वाक्येन विनियोगे मंत्रलिंगेन विवक्षितेति तु भयोर्विरोधात् प्रामाण्ये चोदनायाः इतिपूर्वः पक्षः ना
यं विरोधः प्रबलेन लिंगेन विनियोगसिद्धौ वाक्यस्यानुवादकत्वादिति सिद्धांतः इतिमाधवीये जैमिनिन्याय
मालाविस्तरे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ अष्टकादिस्मृतेर्धर्मे न मानं मानता यथवा निर्मूलत्वान्न मानं स्याद्वेदार्थौ कौ
निरर्थना २ वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् स्मर्तृणां वेदमूलता विप्रकीर्णार्थसंक्षेपात्स्यार्थत्वाद् स्मिमानता ३ नत्वास्मा
कां गताग्नीजना इति मेत्रीः नन्वस्मृतेर्वेदमूलैर्नुमितेमानत्वसंभवात् ४ ॥ तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति अ
ष्टकाः कर्तव्या इत्यादि स्मृति वाक्यं न धर्मे प्रमाणं लौकिकरूपवाक्यवत् सति मूलप्रमाणरहितत्वात् विप्रलंभकवाक्यवत्
यदि मूलप्रमाणत्वाय वेदार्थ एव स्मर्तेति मन्येथास्तर्हि वेदे नैव तदर्थस्यावगतत्वादियं स्मृतिर्व्यर्था स्यात्तदानीम
नुवादकत्वात् प्रमाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः विमतास्मृतिर्वेदमूला वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात् उपनयनाध्ययना
दिस्मृतिवत् न च वैयर्थ्यं कनीयस्य स्मर्तादीनां प्रत्यक्षे पठितेष्वचवेदप्रकीर्णस्याविद्याय संस्कृतक संक्षिप्यमा

मंत्रब्राह्मणयो
...

(left margin:) मंत्रलिंगप्रयोगसमेतमर्थस्मारकत्वं
प्रयोगेष्वप्रयोजनम् नियमो वेदादृष्टमेव

यो जनाः प्रतिनंदंति
त्रिंधेत्रमित्राय मी संवत्स
रस्यपत्नी सा नो अस्तुम
मंगला

तिमिस्त्वा,

(right margin:) धर्मप्रमाणसूत्रस्मृतिः स्मृतिसमाचारश्च प्रमाणाः

१२

तस्मादतोम^

अ· क·
मा·

णत्वात् तस्मादियं स्मृतिर्द्वेमे प्रमाणं अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह योजनमाः प्रतिनंदन्तीत्ययं मन्त्रो ४
काष्ठाउसंगेन स्पर्शाउं स्मार्तमेव नेदि स्मृतं न स्मृतिनिपादकवेदवाक्यमुपलभामहे तस्मादिदं वेदवाक्यं धर्मे प्र
माणं न भवतीति तत्र तन्त्रं न मूलं स्मृतिवेदस्यानुमेयत्वात् अनुमानं च दर्शितं तेनाधर्मे प्रमाणं ५३२ औदुम्बरीवेष्ट
नीया सर्वेत्यस्याः स्मृतेर्मितिः अस्मिन्नेवेति नारदेत्यमिति स्यात् एकादिवत् १ औदुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः द^
विरोधान्मूलवेदस्यानुमानादस्मानुता २ प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योः ये हाथ्याख्यानदर्शनात् अप्रमात्वे शाकितेवा
धौनेमानसर्वत्रुवर्णपते ३ परश्रन्यवेदाश्च मूलं चेद्दुष्टेनस्यतेन अविरमप्यनुष्ठानं स्वश्रन्यहानुरोधतः ४ (
वैसर्जनाख्यहोमीयवाससो ग्रहणस्मृतिः प्रमाणत्वाश्रुत्याबाधात्प्रमाणं स्यादुक्तादिवत् दृष्टलोभैकमूलत्व
संभवे श्रुत्यकल्पनात् सर्ववेष्टनवद्दृष्टार्थहीनापरपक्षतिर्प्रमा ६ विरोधेत्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमु हितनी
याधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमे सद्योनामक साम उपस्थमध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते तस्याश्च वाससा
वेष्टनं स्मर्यते औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति सा स्मृतिः प्रमाणमष्टकादिस्मृतिवद्विमूलवेदस्यानुमानं शक्यत्वात् ६ एवंन्यायेन प्रमाणमिति विकल्पः
प्रा तिवत्प्रमः औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो विधीयते न च सर्ववेष्टने स्पर्शः संभवतीति
अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययापदिष्टं [बाधितं] तस्माद्धि प्रलंभकवाक्यवत् निर्मूला स्मृतिरप्रमाणं अस्मिन्नेवाधिक
रणे मतान्तरमाह स्पर्शसर्ववेष्टे न विषययोः प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योः परस्परविरोधादुभयोरपि अप्रामाण्यमिति
पूर्वपक्षः प्रत्यक्षमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वेपि तद्ध्रुत्वाभावेस्य मर्षश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणं यदि ७

स्यान्नरश्रुत्यप्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनस्मृतेर्मूलमित्युच्यते तत हि मा भूत्तस्याः प्रामाण्यं तथापि परप्रत्यक्षात्प्रत्यक्षत्वस्याभा
नहि तत्त्वेन स्पर्शनं वा चानुष्ठेयो नतु सर्ववेष्टने ॥ ३ ॥ ज्योतिष्टोमे अग्निषोमीयपशौ स्ले वै प्रक्रान्ते वैसर्जनहोमो
विहितस्तत्र यजमानं [redacted] पत्नीपुत्रानुग्रातः स्याहते नवास सा प्रच्छाद्य वाससीं तेस्कन्दं उपनिबध्य जुहोति तस्मि
न्नाम स्वे वं स्मर्यते वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णातीति सैषा स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्प्रत्यक्षश्रुत्या न
बाध्यते तत्तत्र लोभादिकारणस्मृतिवन्मूलवेदानुमापनेन प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः कदाचित्कश्चिदध्वर्युर्लोभाद्वे
नहासोऽजग्राह तन्मूलैवैषा स्मृतिरित्यपि कल्पना संभवति दक्षिणानुसारेणैव चेयं कल्पना दक्षिणायां परिक्री
लोभमूलत्वेन = तानामृत्विजां लोभदर्शनात् तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाप्युपपन्नत्वात् लोभादिकारणस्मृतिवन्मूलश्रुतिकल्प
यितुं शक्यते बाधाभावेऽपि तन्मूलवेदाभावान्नेयं स्मृतिः प्रमाणम् आचान्तेनैव मित्यमामावास्मृतिरेषा न मा
भवेत् वेदकृत्वे नियमः श्रौतः क्रमस्तेन विरोधतः १ आचान्तादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः धर्मस्य ध
र्मितत्वात् बाधादक्षिमानता २ शाक्या क्वाहि सानं धर्मी न बाधमेस्तु तत्त्वतः न धर्मानहिमत सत्यां होत्रीयं श्व
हेतोष्वपि ३ सदाचारः प्रमाणाभावान्निमित्तत्वात् मानता लुप्तकादिवैन स्पर्शमूलत्वात् प्रमाणता ४ ॥ ॥
तत्र योधिकरणभाष्यकारमतेनारचयति तत्राचामेदिति विहितं पुरुषार्थमाचमनं यदानुष्ठानमध्येत
तादिनिमित्तेषाश्रेणि तदा नैमित्तिकमाचमनं क्रतुगत्वेन स्मृत्या विधीयते आचान्तेन कर्तव्यमिति सेयं स्मृ
तिर्नैव प्रमाणं कुतः विरुद्धत्वात् वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतौ क्वालवाचिना क्त्वाप्रत्ययेन क्रमः प्र

शिष्टाकोपे विरुद्धमिति चेन्न शास्त्रप्रमाणत्वात् अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् तेषु दर्शनाद्विरोधस्य च

२८ तीय नैवेदोन्मादर्थमयं सम्प्राप्ते न साधनं वेदितव्यं बलीयस्त्वं यत्र मध्यवर्तिनी चतत्रे गलग्रोतान्भूमिः मयो मेधेय
दिलमादिनिमित्तमाचमनं कर्तव्यमित्याकृतज्ञैर्नैरन्तर्येण विरुध्येत तस्माद्धेतुमत्स्मृतिवदाचमनस्मृतिरप्रमाण
मिति प्राप्ते ब्रूमः वेदवद्दृश्यमानकर्तृकपदार्थवत् आचमनादयः स्मृतिकपदार्था अनुष्ठेयाः कर्तृमन्त्रपदार्थानिरोध तुक्षेयं
मेः सर्वपदार्थानुपजीव्याति तत्तदुपजीव्यविरोधाभावे मध्ये बवाधृते तन्त्रकर्मेणाचमनबाधाप्तिः तस्मादियं स्मृतिः
प्रमाणं अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारं ह्ययं चकार तत्र प्रथममविचारं दर्शयति ब्रह्मच
र्यमहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रक्षन्निति श्रुतावहिंसादिधर्मत्वेनोक्ताः स एव धर्मः शाक्यैनाप्युक्तः तस्मा
च्छाक्यस्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति चेन्न स्वरूपेण धर्मस्याप्यहिंसादेरन्यायेन शाक्यसंबन्धेन सत्यधर्मत्वप्रसंगात् तद्दीयथ
येनाहिंसादिनोपवर्णितत्वात् तस्मात् स्मृतिर्धर्मे प्रमाणं विचारान्तरं दर्शयति होलाकोत्सवादि मूलमूल सदाचारस्य
वेदाभावादप्रमाणमिति चेन्न वैदिकैः शिष्टैः परिगृहीतत्वेनाष्टकादिस्मृतिवद्वेदमूलत्वात् तत एव मन्वादिभि
ग्रन्थगौरवभयाद्विशेषाकारेणानुपदिष्टोऽपि सदाचारः सामान्याकारेणोपदिष्टः श्रुतिस्मृतिः सदाचार इत्ये
वं धर्मे प्रमाणं प्रत्यासात् तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणं यवादिशब्दाः किमार्याणामोवाच्ये म्लेच्छ साम्प्रतः दी
बहुवचनम् = र्घशूकप्रियंग्वाद्याहुर्यवादौ विकल्पतः २ यज्ञान्याद्रतिशास्त्रस्थप्रसिद्धिहि बलीयसी शास्त्रीय
धर्मे तेनात्र प्रियंग्वादिर्न गृह्यते ३ ४ ५ ४ ४ ४ पञ्चमाधिकरणमारचयति यवमयश्चरुर्भ
वतीत्यादौ हीडपानसताम् पश्चात्ते इति श्रूयते तत्र यवशब्दमार्या दीर्घशूके प्रयुंजते वराहशब्दं च सूकरे म्लेच्छा

समा विप्रतिपत्तिः स्यात् =

ध्व

त्वयवशब्दं प्रियंगुष्वनार्यान्प्रति शब्दं कुलस्वाम्यज्ञानेनोत्पत्त्या सति लोकव्यवहारेण निश्चितत्वे छब्दार्थेषु आर्यम्लेच्छप्रसिद्ध्योः समानबल
त्वात् उभयविधार्थप्राप्त्या विकल्पेन स्वीकार्यत्वे इति प्राप्ते ब्रूमः शास्त्रीयधर्मावबोधस्य शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी प्रत्यासन्न
त्वाद् विच्छिन्नपारंपर्यागतत्वाच्च शास्त्रे च यववराहविध्यर्थवादे एवं श्रूयते यत्रान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथैते मोदमाना इवो
त्तिष्ठन्तीति वृत्तौ दृष्टिना शाकाले भिद्यमाना दीर्घशूकेषु दृश्यन्ते ननु प्रियंगुष्वपि तेषामिति तत्रैषधिपरिपाकात्पूर्वं तेषां तुग
मानत्वात् उपानहि धर्मार्थवादस्यैव भवति वराहं गावोऽनुधावन्तीति गवाम् अनुधावनं शूकरे संभवति न कृष्णशकुनौ
दि तस्मादीर्घशूकादिर्थवाक्यशेषात् शास्त्रार्थः अत्र वार्त्तिककारः पीलुशब्दम्रुदाजहार नेच म्लेच्छा हस्तिनि प्रयुंजते आर्या वृक्षस्तु
वृक्षेत न ज्ञाविस्तुत व्यवहारस्यार्येष्वेव संभवात् तत एव पीलुशब्दार्थः एवात्र यानिर्णयेन तद्वाक्येन प्रमेति चेन्न न
शास्त्रस्य बलित्वेन तत्त्वासिद्धार्थनिर्णयात् १ यामातलविवाहादौ शिष्टाचारः समानबाऽइतराचारवन्मातुलसमाव
स्मार्तेबाधनात् २ स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाधप्रत्यक्षयानया ३ १
यवादीनि अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह स्पष्टोऽर्थः अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्त्तिककारमतेन वर्णकान्तरमारचयन्ति केषुचिद्देशे यइति
षु दृश्यमानत्वे मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परिणयन्तीति सोऽयमाचारः प्रमाणं शिष्टाचारत्वाद्धोलाकाद्याचारवदिति चेन्न स्मृ
त्वेन तिविरुद्धः कालात्ययापदिष्टत्वात् तथा च स्मृतिः मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चा
ञ्द्रायणं चरेदिति नव स्मृत्याचारयोर्मूलवेदानुमापकत्वसाम्यात् समबलत्वमिति शंकनीयं होलाकादि सदाचारस्य
मन्वादिस्मृतिवद्वेदानुमापकत्वायोगात् नावलिप्तदानीतनाः शिष्टा मन्वादिवद्देशकालविप्रकृष्टवेदं दिव्य

ज्ञानेन साक्षात्कर्तुं शक्यत्वे तिर्यन्न शिष्टाचारो मूलं वेदमनुमापयेत् शङ्क्येत न यः कोऽपि शिष्टो यत्र क्वापि देशविशेषका-
लविशेषे च यं कंचिदपि होलाकाद्याचारस्य मूलभूतं स्मृतिग्रन्थं सकललोकविदितं न स्मरति शिष्टाचारेण स्मृतिरेवानुमातुं शक्यते
न तु श्रुतिः अनुमिता च स्मृतिर्विरुद्धया प्रत्यक्षस्मृत्या बाध्यते अत एवाहुः आचारात् स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुति-
कल्पनं तेन तद्व्यतिरिक्तं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यत इति तस्मादप्रामाण्यमीदृशस्याचारस्याश्रयेयं लौकिको वाक्य-
गो वार्थः सिद्धत्वादेः समर्थनतः उभौ विधार्थवादैकवाक्यत्वादस्मिन्नितिमः १ कल्प्यः पिकादिशब्दार्थो याज्ञो वा म्लेच्छप्रसि-
तः कल्प्यो ह्यार्यप्रसिद्धत्वादनार्याणामनादरात् २ ग्राह्या म्लेच्छप्रसिद्धिश्चाविरोधात् पिकनेमादि-
शब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ३ तथैव परवर्णकमारचयति त्रिवृद्बहिः पवमानमिति अत्र त्रिवृत्त्वं स्तोत्रगणे
लोकसिद्धोऽर्थः वाक्यशेषात् ऋक्त्रयात्मके तृचि त्रिवृत्स्तोमे प्रवर्त्तमानानां बहिष्पवमाननामकस्तोत्रनिष्पादनत्वमाण उपा-
स्मै गायता नर इत्यादीनामृचां नवकमित्यर्थः तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदार्थनिर्णये लोकवेदयोः स-
मानबलत्वात् भावार्थो विकल्पेन गृहीतव्याविति चेन्मैवं लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्ये त्रैगुण्यमर्थवाद- ऽर्थः
नोदितं तु वशनी यत्नाविरोधा स्त्रमाणेन = वाक्ये स्तोत्रीयाणां ऋचां नवकमित्येवं विधार्थवादवाक्ययोर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात् तदेकवाक्यत्वा-
य स्तोत्रीयानवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः षष्ठाधिकरणमाचष्टेति आर्याः पिकादिशब्दानामप्रसिद्धेऽर्थे प्रयु- ऊह
ञ्जते स्वेच्छया स्वप्रमाणभूताः तस्मान्निगमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दानामर्थाः कल्पनीया इति चेन्मैवं ११
आर्यप्रसिद्धिविरोधस्याभावेन तद्विषये म्लेच्छप्रसिद्धेरपि आदरणीयत्वात् कल्प्यमानादव्यवस्थितादर्थात्

पिकादिशब्देषु =

घ
अपौरुषेयाइति श्लोकांते योज्यः

रं व्यवस्थितास्ते म्लेच्छश्रुतिः यच्चेदं श्या इतेस्य भावस्माच्च निरुक्तादयश्च विनार्थाः तस्मादनार्थे प्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः नेम
शब्दोर्द्धवाचीतामरसशब्दः पद्मवाचीत्येवं इत्येवं तामरसं ... अर्थो बोधाद प्रमाणं पिकालम्भनचोदना
मैवं म्लेच्छप्रसिद्ध्यापि तद्बोधाद्विरुद्धया १ अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमा वा न कृत्रिमाः श्रुतिस्मृत्यादौ मे ग्रहेः
स्वतो मानत्वयुक्तः स्मृतं २ प्रत्यक्षमोलैः पौरुषेयाः एकावकास मतत्वतः तत्रापलेभिरे केचिदापस्तंबादिकर्तृता ३
कल्पसर्वेति यो दर्शीकार्यतोक्तेः श्रुतिनेमा न कल्पसाध्यवेदत्वग्रहणं दुर्बलत्वतः ४ अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरु
मतमाह स्वप्नोक्तैः सप्तमाधिकरणमारचयति बोधायनापस्तंबाश्वलायनकात्यायनादिनामांकिताः क
ल्पसूत्रग्रंथा निगमनिरुक्तादिषडंगग्रंथाः मन्वादिस्मृतयश्चापौरुषेयाः धर्मबुद्धिजनकत्वात् वेदवत् न
च मूलप्रमाणसापेक्षत्वेन वेदवैषम्यमिति शंकनीयम् उत्सन्नाचाराश्रुतेः स्वतःप्रामाण्यांगीकारेण निरपेक्षत्वा
त मैवं उक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् बौधायनसूत्रमापस्तंबसूत्रमित्येवं पुरुषनाम्नाते ग्रंथा उच्यंते
न च काठककादिसमाख्यावत्प्रवचननिमित्तत्वमुक्तं तत्र ग्रंथनिर्माणकाले तदानींतनैः कैश्चिदुपलब्धत्वात् न चाथवि
च्छिन्नपारंपर्येणानुवर्तते ततः कालिदासादिग्रंथवत्पौरुषेयाः तथापि वेदमूलत्वात्प्रमाणं अस्मिन्नेवाधिकर
णे गुरुमतमाह सर्वेति यो दर्शपौर्णमासकर्ता कल्पसूत्रकारस्त्वाह सर्वेभ्यस्तिथिषु मावास्याकर्तव्येति श्रुतिस्त्वमा
वास्यायामेव तिथौ तत्कर्तव्यतामाह ततः कल्पसूत्रैर्बाधवेदनविरोधादियं श्रुतिर्नेमास्यादिति चेन्नैवं कल्पस्य वेद
त्वेनाप्यसिद्धं किंतु यत्नेन साधनीयं न च तत्साधयितुं शक्यं पौरुषेयत्वस्य समाख्यया तत्कर्तृरुपलंभेन च

प्रयोगपरत्व
मिति चेन्न
मूर्द्धेति

अ॰क॰मा॰
सि॰प्रांः १६

12

साधितत्वात् अतः कल्पसूत्रस्यापि बलवत्तया न स्मृतेरप्रामाण्यं ॥ १३ ॥ होलाकादेर्व्यवस्थासाधारण्यमुक्ताग्रिमः देश
भेदेन दृष्टत्वात्साम्यमूलसमत्वतः १ प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितेऽपदे अर्थाबोधादमोचेन्न सामान्यानुमा
नतः २ अष्टमाधिकरणमारचयति होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्य
वस्थितं प्रामाण्यं [illegible] ये ऽतः देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात् होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते वसन्तोत्सवो होलाका आह्नी
नैबुकादयो दाक्षिणात्यैः स्वस्वकुलागतं करंजकादिस्थावरदेवतापूजादिकमाह्नीनैबुकशब्देनोच्यते उद्वृषभयज्ञादयः उदी
च्यैः ज्येष्ठमासपौर्णमास्यां बलीवर्दान् भञ्चयीधावयंति सोऽयमुद्वृषभयज्ञः एवं हारीतादिस्मृतिः काश्चित् क्वचिद्देशविशे
षे दृश्यन्ते तस्माद्व्यवस्थितं प्रामाण्यमिति चेन्मैवं तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन तेषामपि सर्व
साधारणत्वात् अत्रैवमनुमतमाह प्राच्यादिभिर्व्यवस्थयाहोलाकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूलश्रुतिरपि प्राच्यादिप
दयुक्तैवानुमातव्या तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थेऽनुबुध्यते ये पुरुषाः किंचित्कालं प्राच्यां दिशि निवसन्ति उपलभ्यन्ते तत्र प्रोत्तप्राच्या
दिपदस्यार्थाबोधादप्रामाण्यं श्रुतेरिति चेन्मैवं अनुष्ठानसामान्यस्य मूलश्रुतिकल्पकत्वात् अतः प्राच्यादिपदरहितैव
सत्यर्थबोधादनुमितायाः श्रुतेः प्रामाण्यं गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वानेकश्रुत नियमोऽस्ति वा नास्ति व्याकृते मूलवर्जना
त् १ साधुत्वेन वसुज्ञीत गवाद्या एव साधवः ३ तस्मिन्नियमः पूर्वस्मिन् व्याकृतिवर्जनात् २ नवमाधिकरणमार
चयति व्याकरणाभिज्ञैः सास्नादिमहत्पशौ गौरित्येष शब्दः प्रयुज्यते तद्वन्निमित्ते स्वस्वदेशीयभाषामनुस
त्य गावी गोणी गोपोतलिकेत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते तत्रेदृश एव प्राहुः साधवो नेतरे इति एतस्मिन्नर्थे नियाम

१६

कं नास्ति न यथा प्रयोगे ऽपि नियामकं नास्ति ईदृक् शब्द एव साधुः प्रयोक्तव्यो न त्वन्यादृश इति नन्वाव दुष्टत्वं वक्ष्यते नियाम
कः इति तस्य सर्वप्रत्यक्षसमानत्वात् नापि व्याकरणस्मृतिर्नियामिका तस्या निर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वात् न ह्यभि
युक्तप्रयोगमूलत्वं तस्या अन्योन्याश्रयत्वप्रसंगात् व्याकरणस्मृतेः प्रामाण्ये सिद्धे तदनुसारेण प्रयोक्तॄणामभियुक्त
त्वसिद्धिः तत्सिद्धौ तत्प्रयोगमूलतया व्याकरणस्य प्रामाण्यं तस्मान्नास्ति साध्वसाधुत्वप्रयोगयोर्नियम इति प्राप्ते
ब्रूमः साधूनेव शब्दान्प्रयुञ्जीत न त्वपभ्रंशानित्यस्ति नियमः श्रुतिक्रमेण [illegible] दोषवादिनो वेदवाक्ययोः श्रवणात् एकः
शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति श्रुतिवाक्यं तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो
ह वा एष यदपशब्द इति श्रुतिवाक्यं यथा प्रयोगे नियमस्तथा साधुत्वे ऽपि नियमो ऽस्त्येव गवाद्या एव साधवो न तु गाव्या
दय इति अस्मिन्नर्थे व्याकरणस्मृतिर्नियामिका न च निर्मूलत्वं पूर्वपूर्वव्याकरणस्मृत्यन्तरमूलत्वात् एतदेवा
भिप्रेत्योक्तं [illegible] व्याकरणप्रणयनादिना [illegible] व्याकरणस्य प्रामाण्यं वेदेनैव साक्षा
[illegible] तथा चाथर्वणिका आमनन्ति द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वे
दो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति तैत्तिरीयब्राह्मणे ऽपि व्याकर
णस्योपादेयता श्रूयते वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति [illegible] मध्यतो ऽवक्रम्य व्या
करोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति व्याकर्तारश्च पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयो मन्वादिसमानाः तस्मात्साधू
नामेव प्रयोगात् गवादीनामेव साधुत्वे व्याकरणस्मृतिः प्रमाणं [illegible]
[illegible] अप्रमाणत्वं [illegible] निर्णीतिः [illegible] व्याकृतत्वात् लोके पद [illegible]

भिन्नमुक्तानामिति भिदास्फुरा २ वर्णैकृन्तात्यदैकत्वं क्वाचित्कीर इत्यभिव्यक्ता । प्राग्विकेणपदैकेनतदर्थैकं तथा विधं
१२ २ श्रुतेवमुक्तमाह अथ प्रमालभेतित्य त्राकारवकारयोर्मध्यवर्त्तिनो वर्णस्य दत्यत्वे संधत्तत इहिते दीर्घदमालभेत
-ति प्रयोगो भवति तालव्यत्वेऽत्वं न भवाचिन्त्वं ततः सहयादप्रामाण्यमिति चेन्न व्याकरणानुसारेणाश्रुत्वाप्राव्रि
त्यस्माद्वाततो राणादिकेवप्रत्ययेसतितालव्यत्वनिर्णयात्वेनस्मातपुस्मालभनपासम्प्रसारण २१२८ दशमाधिकर
णप्रयमवर्णकमारचयति लौकिकापदपदार्थौ वैदिकपदपदार्थाभ्यामभ्योऽन्यतः रूपभेदात् पदेतावद्रूपभेदाद्
श्रयते अत्यशद्गुकाकारादिर्वेनलोके नियतः वेदेत्वक्कचिदाकाररहितः पद्यते प्रयत्नपुरुषं त्मनेति ब्राह्मण
इतिलोकेवेदेत्वन्यथा पद्यते प्राप्त एणासः पितरः सोम्यास इति अर्थभेदोपि स्फुटः उत्तानामर्दैवगवा व
हेतीति पुष्प एव मनुष्यगवा स्तवो चायं हं ति वेदे वनस्पतिर्हि रएणपणः तथा चश्रूयते देवेभ्यो व
श्रु॰ नस्पते हवींषि हिरण्यपर्णप्रदिवस्तेऽर्थमिति तस्माल्लोकवेदयोः पदपदार्थावन्यावितिप्राप्ते ब्रूमः यएव लौकि
काः पदपदार्थास्तएववैदिकास्तथाहि वर्णानां तावन्नित्यत्वप्रथमपादे साधितं यथा प्रयोक्तृरूपं प्रकृषा
भेदप्येकैकस्य पुरुषस्य बहुकृत्वउच्चारणभेदेपि तत्रवामी वर्णा इति प्रत्यभिज्ञानादुर्णकां तथालोके याज्ञिग
वाय्वादि पदानि तान्येव वेदे विधीयमानानि त्वबाधितप्रत्यभिज्ञया पदेकत्वसम्भुपयुक्तमनादेवासहुत्यादि
पदभेदस्तुकाचित्कः नेतावतावद्भत्तरप्रत्यभिज्ञावगतपदैक्यसम्पाठशाको अन्यथा सोयं देवदत्त इति प्रत्यभि
ज्ञाया देवदत्ते कुमारादि दशादिभेदस्मानेणापाद्यत पदैक्यवायेकाम वयम्याविशेषेण प्रायेदृष्टयकत्व
त्वत्र भावास्योपदेकत्वेप्रसज्येते एतदेवाभिप्रेत्याचार्यो लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेपि बोधकः १२

एव तस्माद्या

ति चैवं (स्व) सत्यवहननीयादिशब्दानां सर्वेषां चालौकिकत्वेऽपि सिद्धपदसमभिव्याहाराद्व्युत्पत्तिः सिध्यतीति ३ तान
वहननादिकं न वैयर्थ्यवादः अस्तु वा न यावहननं तया प्रवृत्तानां दिशब्दानामदर्थास्तु लोकेऽपि ... एव लौकिकाः पदपदा
र्थास्त एव वैदिकाः व्यक्तिर्व्रीह्यादिशब्दार्थ आकृतिर्वा क्रियान्वयात् व्यक्तिर्युक्ता निवेलाया माह तासोपल
क्षणे १ शक्तिग्रहादिबुद्धिभ्य आकृतेरर्थतोचिता क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिस्सा तूपलक्ष्यते २ गवा
दि चोदनाकर्मा जातिव्यक्त्याचरनिर्णयात् आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ३ हिनी
यवर्णकमारचयति व्रीहीनवहन्ति पशुमालभेत गामानय ब्राह्मणं न हन्तव्य इत्यादिप्रयोगेषु व्रीह्यादिशब्दा
नां व्यक्तिरर्थः कुतः अवहननादिक्रियाविधेस्सर्वेणैव योग्यत्वात् न त्वाकृतिरवहन्तुमालब्धुमानेतुं हन्तुं वा योग्या
नन्वानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः संभवति अनन्ता हि गोव्यक्तयः अतीतानामनागतानामनेके
देशवर्तिनां गवामियत्ताया ज्ञातुमशक्यत्वात् किंच शुक्लव्यक्तौ व्युत्पन्नो गोशब्दः कृष्णव्यक्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्थं व्य
भिचरेत् तत्र कुतः व्युत्पत्तिरिति चेद् एवं तर्हि व्युत्पत्तिकाले साव्यक्तिर्व्याप्तिर्लक्ष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः अन्वयव्यतिरे
काभ्यामाकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वात् तयोराकृतावेव संभवाच्छब्दार्थत्वं तस्या एवोचितं किंच अगृही
तेनाद्यैव व्यक्तिवादिनः संशयो भवेत् तस्मादाकृतेरेवाभिधेयत्वम् आकृताववहननादिक्रियानपर्यवसानेन हि व्य
क्तिस्तत्रोपलक्षणीया किंच श्येनचितं चिन्वीतेत्यादावाकृतेरेव साहश्यप्रतियोगितया कार्यान्वयादश्येनेन
स्यादाकृतिः शब्दार्थः अतएवाभ्यहमत माहं स्पष्टार्थः इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे प्रथमाध्या

न वादीति ४

म्य॰ मा॰

२४

उद्भिदादिपदं धर्मे किं प्रमाणमुत न प्रमा विध्यर्थवादमंत्रेषु तस्यानंतर्भावतो न मा १ अंतर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेति द्र
श्यते नामत्वेनान्वयो वाक्यं बध्यतेऽतः प्रमैव तत् २ चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं वार्त्तिककारोक्तनमा
रचयति उद्भिदा यजेत बलभिदा यजेत विश्वजिता यजेतेति समाम्नायते तत्रोद्भिदादिपदं न धर्मे प्रमाणं कुतः प्रमा
णत्वेनाभिमतेषु त्रिषु वेदभागेष्वनंतर्भावात् विधिः सत्यां प्रमाणं अर्थवादमंत्रौ तु विध्यन्वयेन तत्र न तावदुद्भिदादिप
दं विधावंतर्भवति विध्यर्थरूपाया भावनायाः भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपेकस्याप्यवाचकत्वात् नाप्यर्थ
14
वादत्वं स्तुतिनिंदयोरभावात् नापि मंत्रत्वं उत्तमपुरुषादीनां मंत्रलिंगानामभावात् तथा चोक्तं उत्तमामंत्रणं संस्तुत
त्वानंतरूपाद्यभावतः मंत्रप्रसिद्ध्यभावाच्च मंत्रत्वेनानुपपन्नमिति अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्युत्तमः पुरुषः अग्ने यशा
मू॰ स्विन्यशसेमर्पयेत्यामंत्रणं उर्वी वास्यर्वी वासीत्यस्तत्पुरुषं इषेत्वोर्जेत्वेति त्वानन्तरपदं आदिशब्देनाशी
र्वचनाशतिपादनादयः एवमेषामनन्तर्भावादप्रमाणमिति चेत् विधिशेषाकरणे न भावात् यद्यपि लिङ्प्रत्यये पद
न सह समानपदोपात्तो यजिधात्वर्थः करणत्वेनान्वितस्य यजेर्नामत्वेनोद्भिदादिपदमन्वेतीति न सा
प्रमाणं गुणनामधेयवाक्यविधित्सानिरूपणे क्रियतः ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पशुर्थं गुणचोदना १
फलेऽद्भिदाख्यमानेषा निरूढे यागनामनि नामत्वमुचितं यागसामानाधिकरण्यतः २ द्वितीयाधि
करणमारचयति १४२ उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र श्रूयते नोद्भिच्छब्देनाख्यातोऽयं विधीयते
सोऽयं यागेऽकस्मिन् गुणः स्यादुद्भिदेति तत्सेनगुणेन विधिना समानत्वात् अथो चोत्तदधिकरणार्थो २४

लोके प्रसिद्धः॰ उद्भिच्छब्दार्थस्य प्रसिद्ध इति तन्न रूढ्यभावेपि अवयवार्थेन निरूपणात् न प्रसिद्धेः उद्भिद्यते भूमि
रनेनेति व्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसौ शङ्कुः न चात्र पशुफलकः कश्चिद्यागो विधीयते इति वाच्यं पशूनां गुणफल
त्वात् यथा गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलं तथेह खनित्रगुणस्य फलमस्तु यदि
चमसेनापः प्रणयेदिति विहितप्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते तत्तर्हि ज्योतिष्टोमेन
यजेतेति विहितप्रकृतज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयतां तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः पशुकामो य
जेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः पशुरूपं फलं यागेन करणेन कुर्यादिति केन यागेनेत्याकाङ्क्षायामुद्भिदेति तृतीयां ने॰
तं एवं यागनामत्वे नान्वेति उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भिदस्तदर्थं उपपद्यते एव
मपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्यान्न निर्णय इति चेन्न सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वा
त् उद्भिन्नामकेन यागेन फलं कुर्यादित्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते गुणत्वे तु खनित्रेण साध्यो यो यागस्ते
न फलं कुर्यादित्येवं वैयधिकरण्यं स्यात् यदि खनित्रवता यागेनेति सामानाधिकरण्यं योज्येत तदा मत्वर्थल
क्षणाप्रसङ्गेन तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयं दध्ना जुहोति व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु द्रव्यविशेषदध्यादिप्र
म॰ ख्यातत्वेन रूढतया यागनामत्वासंभवाद्द्रव्यागत्या गुणत्वमाश्रितं सोमेन यजेतेत्यत्रापि प्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्प
नातो वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमिति मिश्रमतं सोमवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणां स्वीकृता उ
द्भिच्छब्दस्य न लोकप्रसिद्धार्थाभावादुक्तरीत्या नामत्वमुक्तं प्रयोजनं तु नामत्वे सर्वत्राव्यवहितरूपेण न होतरेण

१४ नामधेयम् विग्वरलादि शब्देनाहेयवत् इति प्राप्ते नोपायो लब्धः कश्चिदस्ति तस्मादुद्भिदादिकं नाम
धेयम् लौकिके गणयागे स विधिः स्यादुच्यते इति चेत् निरूढत्वाच्छ्रौते यागस्य नामत्वान्निरपेक्षता २ १
यच्चित्रया यजेतेति तत्र गुणेन नाम वा भवेत् चित्रस्त्रीत्वगुणोद्देशे पशौ मीयते यशो २ द्वयोर्विधौ
वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः स्यान्नामधेयमत्रापि बहिष्पवमाने तथा २ पूर्वपक्षमतमाह उद्भि
दा यजेतेत्यत्र गुणविधिः नचास्य कश्चिच्छ्रौतगुणोपलभ्यते ततो लौकिको मात्रगणयागादिराश्रय
त्वेनापेक्षणीयः तस्मिन्यागे गुणोयं विधीयते तथा सति साधितत्वात् प्रामाण्यमस्य स्त्रीत्वादनायाद
ति चेन्नैव पूर्वोक्तनिरूढत्वाच्छ्रौतयागनामत्वसति निरपेक्षत्वात् १७२ तृतीयाधिकरणमारचय
ति चेन्नैव नत्रापि त्राशङ्का नोद्भिच्छब्दवद्यौगिकः किं न स्यात् चित्रत्वस्त्रीत्व
यच्चित्रयेति ति विचित्रया यजेत पशुकाम इत्याम्नायते नत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दवद्यौगिकः
स विधत्ते लोके तथा न यामत्वाग्नीषोमीयं पशुमालभेते त्यभिहित पशुयागमनुवदते स्य
व नेन पदेनानूदिते तस्मिन्पशौ चित्रत्वस्त्रीत्व गुणविधी यत इति प्राप्ते ब्रूमः चित्रत्वस्त्रीत्वे चेति द्वावेतौ गुणौ
निद्येत नयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं तथा चोक्तमाप्रकर्मणि नानेकोविधातुं शक्यते गुणः अप्राप्ते तु विधीयते व
अथवा ह्वेवाक्यं यत्नत इति वाक्यभेदपरिहारायगुणद्वयविशिष्टं पशुद्रव्यं रूपकारकं विधीयते तदा गौरवं स्या
न तस्माच्चित्राशब्दः एवं वयजि सामानाधिकरण्येन यागनामधेयं भवति चित्रत्वं वतस्य विलक्षण
इत्यादौ णपदयते नटपिमधप तमाचोधाना स्तंडुलास्तान्तेस प्राजापत्यान् मिलित्वा ध्यादीनि वि १४

चित्रासिद्धे यद्द्रव्याणि षडन्नानानि तदेतच्चित्रनामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यं यागस्वरूपश्रवणाद्दध्यादिद्रव्यप्र
जापतिदेवतयोरत्र यदि श्रूयमाणत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत्फलवाक्यं
एवं च सति प्रकृतार्थोल्लेख्येतेऽग्नीषोमीयपशुनेवादेन गुणविधाने प्रकृते तद्धात्वर्थं प्रकृतप्रतियोगि प्रसज्येयातां ।
लिङ्गत्वयस्य चानुवादत्वाभीकारान्तरेण विध्यर्थबाधेन तस्माच्चित्रापदं नामधेयं । यथा चित्राशब्दे नामधे
यत्वं तथा बहिष्पवमानशब्दे आज्यशब्दे पृष्ठशब्दे च तत्कर्मनामधेयत्वं च योजनीयं । एवं हि श्रूयते त्रिवृद्बहिष्प
वमानं पंचदशान्याज्यानि सप्तदशानि पृष्ठानीति । अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विविच्यते सामगानामृ
गयथेऋचात्मकानि स्तोत्राण्याम्नातानि तत्रोपास्मै गायता नर इत्याद्यस्तृचः दविद्युतत्या रुचेति द्वितीयः
यः पवमानस्य ते कव इति तृतीयः ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु त्रिषु सूक्तेषु गायत्रं साम गान
वं तदिदं सूक्तत्रयगानसाध्यं स्तोत्रं बहिष्पवमानमित्युच्यते तेन चावस्थितानामृचां पवमानार्थत्वात् बहिः सं
बंधाच्च न च बिल्विदं स्तोत्रं भिन्नतरस्तोत्रवत् सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये प्रोद्गात्रवयोः स्तावकसामगायाः सन्निधौ प्र
युज्यते किं तु सदसो बहिः प्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते तस्य च बहिष्पवमानस्य त्रिवृन्नामकः स्तोमो भवति तस्य च
स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेवमाम्नायते । तिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिंकरो
ति स मध्यमया तिसृभ्यो हिंकरोति स उत्तमयोद्यतीति त्रिवृतो विष्टुतिरिति । अयमर्थः सूक्तत्रयगतानां
नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्यायैः कर्तव्यं तत्र प्रथमे पर्याये त्रिषु सूक्तेषु याः प्रथमास्ताः ऋचः द्वितीयप

वै

२१ यो ये मध्यमाः तृतीये पर्यायेऽन्तमाः तिसृभ्यः इति तृतीयार्थे पंचमी हिंकरोति गायतीत्यर्थः सेयं पर्यायत्रयप्र
कारोपेता गीतिः त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः तस्या विष्टुतेरूपं तीति नामेति एवं परिवर्तिनी उ
द्यतिनीति द्वे विष्टुती तयोः परिवर्तिन्येवमाम्नायते तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति
16 स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः परिवर्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति पराचीभिरनुक्रमेणाम्ना
ताभिरित्यर्थः उद्यतिन्येवमाम्नायते तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति या मध्य
मा सा प्रथमा या उत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा तिसृभ्यो हिंकरोति या उत्तमा सा प्रथमा या प्रथमा
या मध्यमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा उद्यतिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति अत्र प्रथमस्तोमपादे क्रमेण द्वितीये मध्यमो
त्तमप्रथमाः तृतीये उत्तमप्रथममध्यमाः इत्येवं व्यत्ययेन संगानं गातव्याः तदिदं विष्टुतिद्वयं विकल्पि
तं त्रिवृत्स्तुत्स्तोमस्य स्वरूपं यत्र यौगिकं एवमिति एवं पादेन निर्णीतेऽन्तरांगं येव हि पवमानस्त
त्रिभ् तेषु पवमानेषु च त्विति स्तोमान्याम्नातानि अग्र आयाहि वीतये इत्याद्यस्तृचं आ नो मित्रावरुणेति हि ती
यं आ याहि सुषुमा हि त इति तृतीयं इन्द्राग्नी आगतं सुतमिति चतुर्थं तानेतानि शातः सवनेगाय
त्रसामान्याग्नेयमानानि चत्वार्याज्यस्तोत्राण्युच्यन्ते तत्र त्रिवृच्चनचतुष्टयं ते यदाज्यमीशुस्तदाज्यानां
माज्यत्वमिति तैत्तिरीयस्तोत्रेषु पंचदशानामृचः स्तोमो भवतीत्यस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते पं
चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया पंचभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पंचभ्यो हिंकरो २१

स एकया

सएकया॰

तिसृभ्य एकया स तिसृभिः तिसृभिरित्येकं सूक्तं त्रिवृद्विष्टुत्यावर्तनीयं तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः द्वितीयावृत्तौ मध्य
मायास्तृतीयावृत्तौ उत्तमायाः सोयं पंचदशस्तोमः केभ्यः सूक्तमर्भः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं सूक्तानां पंचदशी लिमाधोदिनव
वमानसूक्तान्याम्नायन्ते ऊर्ध्वं चत्वार्याम्नातानि तेषु मिलाश्रूयन्ते तन्महत्त्वात्पाद्यं कथानश्चित्रन्याप्रवइति द्विती
यं तेषां सप्तस्तोमिन्द्रं मितितृतीयं तरोमिवीविदद्धसू मितित्रिवृतः एतानि क्रमेण रथन्तरवामदेव्यानोधस
कालेयसामानि संधोदिनसवनेगीयमानानि दृष्टस्तोत्राणीत्युच्यन्ते स्पर्शनात्स्तोत्राणीत्येवं निरुक्तिर्द्रष्टव्या ते
षु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो भवति तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते पंचभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया
स एकया पंचभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स ति
सृभिरिति अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमायाः ऋचः त्रिरभ्यासः द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्त
मयोः सोयं सप्तदशस्तोमः अत्र त्रिवृत्पिवाको त्रिवृत्त्वं चतुर्दशसप्तदशशाखाध्यागमेण विधायकत्वेन समाम्नाताः यदि
वद्दिश्यमानान्यष्टृष्टशाखाश्रुतियमणविधायकास्तु तदाशत्रुदाहरणं ग णाहृयविधानाहाय भेदः स्या
तस्माद्विहिस्यमानानादिशाखाः स्तोत्रनामधेयानि तेनात्मभिः कर्मोत्पन्नस्य त्रिवृदादिगुणविधीयन्ते ४४ वर्णः १
अग्निहोत्रं जुहोत्याघारमाघारयतीत्यत्र विधेयो गुणसंस्काराद्वाहोस्वित्कर्मनामनी १ अग्न्युपहोत्र
मचेति बहुव्रीहिगतोत्तलः गुणविधेयौ नामत्वे ह्यंनस्यान्तरत्वतः ते २ संस्क्रियाघारमाघारयतीत्युक्तौ
द्वितीयया आघारेत्वग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी २ अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तेमन्त्रार्थे वस्तुयाद्यते चतुर्थी

मु. मा.
१०

नवाक्यान्तरे द्वितीयायास्त्वियं गतिः । धनासाधिते हि धात्वर्थे कारणत्वे तत्तस्य सा द्वितीय साध्यतां व्रजति संस्कारेणैव शंक्याः ॥ कि
यावतः ॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद्यागस्य
स्वरूपमेव न सिद्ध्येत् ततोग्निदेवतारूपगुणान्तरं विहितमेव विधीयते आघारशब्दस्य क्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्धा
तोरुत्पन्नः तत्र तन्नमा चेष्टितस्मिंश्च यत्नेहितीयाः स्वत्यास्स्कायैत्वप्रतीयतेत्तत्र संस्कृतत्वं तन्मूर्णाश्रयाजेद्रव्यं
भवतितस्मादग्निहोत्राघारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधायकाविति प्राप्ते ब्रूमः अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वा
हेतिसायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद्देवताया न विधे
यातत्तोग्निसूर्यदेवताकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणोग्निहोत्रमिति यौगिकं नाम
धेयं योगस्य बहुव्रीहिणा दर्शितः तत्र होत्रशब्देन द्रव्यमुच्यते तस्याघारमाघारयतीत्यनेनैतस्य द्रव्यस्याभूतत्वा
त्तत्तत्संस्कारस्याविधेयत्वादाघारशब्दोपि यौगिकं कर्मनामधेयं तस्मिन्कर्मणि तिन्नेरुक्ती दिशमारभ्य प्रागीदिश
मविच्छिन्नाभितत्वाघारयितव्यमिति तत्स्तेन साकर्मणेन नाम्नानुनामत्वेसत्युद्भिदा यजेतज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यादाविव
धात्वर्थेनकरणत्वेन सामानाधिकरण्यादग्निहोत्रेण जुहोतीत्याघारेणाघारयतीति तृतीया भवितव्यं नैष दो
षः प्रत्ययानामहृदुं धात्वर्थस्य सिद्धवस्तुकारकत्वे कारणत्वेपितत्तः सर्वसाध्यत्वाकारकत्वमग्निहोत्रमाघारमिति
द्वितीयायायुक्तत्वान्ननुचान्नद्वितीयानुसारेण व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादाविव संस्कारः शंकनीयः व्रीहिशब्दवदग्नि
होत्राघारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियायाश्चिन्त्याभ्युपगमात्तस्मादग्निहोत्राघारशब्दौ द्वि । १८

श्येनेनाभिचरन्यजेतेति सूत्रनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद्यागस्वरूपमपि न सिध्येत्ततः

हेयोपाधयः यागगुणसंस्कारविधायिनो न भवतः किंतु कर्मान्तरयोर्नामनी २८५ श्येनेनाभिचरन्यजेतेति
फलतो गुणः विधीयते उपहिद्रूपो नामधेयात्मकमेण ॥ १ श्येनेनेति गुणः काम्यः सोमिकः सोमबाधया न चित्राव
दाक्यभेदाद्वोः सोमबन्धग्रहः २ यथा वै श्येनो निपत्याददान उपमानोपमेयता नैकस्मिन्स्तेन गोणोपस्थितत्वात्स्यान्नामता
नता ३ पंचमाधिकरणमारचयति सोमयागे नित्यं सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने उपहिद्रूपः काम्यो
गुणो विधीयते तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकसिद्धत्वात् अर्थवदेन गृह्यते तेन च गुणविधित्वे चित्रायामिव वा
क्यभेदस्थापादयितुं शक्यते चित्रत्वस्त्रीत्ववद् गुणद्वयाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः यथा वै श्येनो निपत्याददत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रा
तृव्यमादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति वाक्येनोक्त उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकस्मिन्न युज्यते तस्मात्पक्षिगुण उ
पमानस्य गुणः उपमेयकर्मण्यस्तीति श्येनशब्दस्याभिचारकर्मनामत्वं संदंशेनाभिचरन्यजेत गवाभिचारयमाणो
यजेतेत्यत्र संदंशेन दूरादादानमादत्ते यथा गावो गोपायन्तीति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेयभावाभिधानात् २८६ अथ
षष्ठाधिकरणमारचयति वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते अन्नवाची वाजशब्दः
तत्पानं पेयं सुराद्रव्यं तत्साधनत्वात्सुराग्रहः सुरा ग्रहस्यान्नमेयत्वात्तेन गुणेन वाजपेययुक्तेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं म
त्वर्थलक्षणाप्रसक्त्या तमेवं सप्तदश चरितस्य यजेतेत्याख्यातस्य वाजपेयगुणेन स्वाराज्यफले चैतन्येण संबंधाभीकारा
त्वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभयसंबंधः ननु गुणसंबंधे सति वाजपेयगुणेन यागं कुर्यादिति यजेः
कर्मकारकत्वं भवति फलसंबंधे तु यागेन स्वाराज्यं संपादयेदिति करणकारकत्वं ततः कथमुभयसंबंध इति चेन्नाय

संदंशा गोशब्दयो
र्नामत्वे श्येनशब्द
वदूह्यम् यथा
सूत्रयजेतेत्यादि
श्लोकचतुष्टय
तत्रायेतिविर्

श्रु॰ मा॰ १८

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः नामवा गुणता तत्र योगाद्गुणफलद्वये १ साधारण्याद्यजेः कर्मकरण
त्वेन तत्र ता त्रिकद्वयविरुद्धं स्यात्तत्र ता या फलं प्रति २ उपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वात्मकं त्रिकं यजेः उद्देश्यत्वानुवाद्यप्र
धान्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ३ सत्यात् तत्र तदृष्टान्तो वाक्यं गि येन तेन सः वाजपेयेति शब्दोपि कर्मनामाग्निहोत्रव
त् ४ यजेः साधारणत्वेन हि द्विरूपत्वसंभवात् यजेतेत्यत्र प्रकृत्या यागस्तु कः प्रत्ययेन भावनोक्तात यो स्तु समम
भिव्याहारात्संबंधमात्रं गम्यते तत्र कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणेन स्वस्तु तत्र कर्मत्वस्यैवाकारणत्वस्यैव वा सामानाद
भिधायिका काचिद् साधारणविभक्तिः श्रूयते ततः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां गुणफलाभ्यां युगपत्संबंधे सति
यथोचितसंबंधविशेषः — पर्यवस्यति एवं तत्रेण संबंधभागी कारे वाजपेयद्रव्येण यागं क्रियां सम्पमानत्वात् गु दित्मर्थस्य
णविधित्वेपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा यद्यद्विदादिष्वेवं गुणविधिः स्यात् हि तान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य तत्
यसिद्धान्तः पुनरुक्तिप्रसङ्ग इति प्राप्ते ब्रूमः यजेः स्वतन्त्रेणोभयत्र संबंधे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात् उपादेय
त्वविधेयत्वगुणत्वं चैकं त्रिकं उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वप्राधान्यत्वं चेत्यपरं त्रिकं तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा
धर्माः उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठाः फलस्य हि उद्देश्यत्वं उपादीयते फलमुद्दिश्य यजिर्विधीयते फलं प्र
धानं यजिरुपसर्जनं फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षो विषयाकारः यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वा
कारः तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मावपि [illegible] ज्ञान स्यानुष्ठेय
त्वकथनं विधिः फलयागयोः साध्यसाधनरूपतया प्राधान्यत्वोपसर्जनत्वे एवं सति फलं तत्साधनयोः स्वाराज्य १८

यागयोः साध्यसाधनभावपर्यालोचनायां यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादित्रिकं व्यवतिष्ठते तथा यागस्य वाजपेयद्र-
व्यस्य च साध्यसाधनभावपर्यालोचनायां यागस्योद्देश्यत्वादित्रिकं वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकं पर्यवस्यतीति ततो याग-
स्य फलद्रव्याभ्यां युगपत्प्रतियोगिभ्यां युगपत्संबंधे सति विरुद्धत्रिकद्वयमापद्येत ननु तर्हि मा भूत्तेनोभयसंबंधः पृथक्
संबंधाय यजिरावर्तनामिति चेन्न वाक्यभेदप्रसंगात् द्रव्येण यागं कुर्यादित्येकं वाक्यं यागेन फलं कुर्यादित्यपरं तस्माद्वाजपे-
यशब्दो न गुणविधायकः किं तु यथा लोके द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत्कर्मनामनामधेयं २८७ ॥ यदाग्नेयोष्टा-
कपाल इति नामगुणयोरेव वा नामाग्निहोत्रवन्नैवं नामत्वे देवता न हि २ मंत्रोपि नेह प्रत्यक्षस्तर्हि तद्देवताविधिः देवद्र-
व्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता २ यदाग्नेय इति शास्त्रे न मानं विधसंभवात् इति चेन्न विशिष्टविधौ सत्यप्रमाणतः धी
२ बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः जात्यर्थावाणास्तु दृष्टे लोके तु संस्कारवाचिनः २ जातिस्त्वज्ञानसंस्कारे
प्रयुक्ता लोकवेदयोः विनापि संस्कृतिं लोकदृष्टत्वाज्जातिवाचिनः २ बर्हिरादौ निमित्तस्य द्वैधत्वान्नेति चेत् जा-
तेष्वनन्यनिमित्तत्वात्प्रयुक्ता चोदना प्रमा २ समासाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासयोराम्नायते यदाग्नेयोष्टा-
पा४ कपालोमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति तत्र यथाग्निहोत्रशब्दः अग्नये होत्रमित्येतमर्थं निमित्तीकृत्य कर्मना-
मधेयं तथाग्नेयशब्दोपि अग्निसंबंधं निमित्तीकृत्य कर्मनाम स्यादिति चेत् मैवं नामत्वे देवता न हि त्यप्रसंगात् अग्निहो-
ज्योति त्रे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीति अनेन वचनेन विहितो मंत्रः प्रत्यक्ष इति मांत्रवर्णिकी देवता लभ्यते इह त्व- विहितत्वं
नन्तादृशमंत्राभावादाग्नेयशब्द एव देवतां विधातुं शक्नोति अग्निर्देवतास्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात् न च द्रव्यदेवत-
योरुभयोर्गुणयोर्विधाने वाक्यभेद इति शंकनीयं कर्मणोऽप्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्मणः एकेन वाक्येन विधानात्

स्र·मा·

लक्ष्य॰ वि॰ विधि पूर्वकर्मविधिसंभवात्प्रामाण्यम् २

१९

२४

अत्र गुरुमतमा
२० बर्हिरादाविति ॥

यत्र नेयइति ॥ बर्हिरास्येति

तस्मादाग्नेयशब्देन देवतागुणो विधीयते अत्र गुरुमतमाह उदाहृतवाक्यस्य देवताराहित्यप्रसंगेन नामत्वाभावाद्गुणयोर्वि-
धौ वाक्यभेदाच्च विध्यसंभवादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ।गु।मिति सिद्धान्तः २४८ सूक्ष्ममधिकरणमारचयति दर्शपूर्ण-
मासयोः श्रूयते बर्हिर्लवनादि आज्यं विलापयति पुरोडाशं पर्यग्निकरोतीति तत्र बर्हिरादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वे-
व तृणादिषु प्रयोगात् स्त्रीत्वादिशब्दवच्छास्त्रीयत्वादि प्रावृत्तस्य सोमक्रयण्याप्यादि वनीयादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो बर्हि-
रादिशब्दा इति चेन्मैवं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वप्रत्ययात् बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तज्जातिरित्यस्यावगमेर्लो-
केषु देवनाम्नि व्यभिचारः संस्कारव्याप्तस्य लौकिकप्रयोगव्यभिचारो दृश्यते क्वचिद्विशेषे लौकिकव्यवहारे
जातिमात्रमुपजीव्य विनापि संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते बर्हिः शारदं गावो गतवत्य इति क्रय्यमाज्यमिति पुरोडाशेन मे
माता प्रहेलकं ददातीति च तस्माज्जातिवाचिनः प्रयोजनं तु बर्हिषां पावकत्वं सम्पाती त्वत्र विना संस्कारेण स्तरणसि-
द्धिः स्पष्टोऽर्थः २४९ नवमाधिकर॰ प्रोक्षणी संस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्वथा मिथः तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्रूढेः प्रबल-
त्वतः १ अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्प्यशक्तितः योगः स्यात् ... प्रशक्तित्वात् ... व्याकरणाद्वेदवत् ॥
२ रूढियोगो योगरूढिर्वा निर्मन्थ्यस्य वेदनं आद्योऽस्य वदन्त्याचिरजातेनावनीतवत् ३ (प्रोक्षणीष्वर्थसं-
योगात्) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते प्रोक्षणीरासादयतीति तत्र प्रोक्षणीशब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृ-
तिः प्रवृत्तिनिमित्तं अतः सर्वेषु वैदिकप्रयोगेषु दृष्टेषु संस्कृतानामेवापां प्रोक्षणीशब्देनाभिधीयमानत्वादि-
त्येकः पक्षः लोके जलक्रीडायां शालशीर्षि रुद्धजिताः स्म इत्यसंस्कृतास्वप्सु प्रयोगाद्बर्हिरादिशब्दवज्जा-
तीरूढत्वादुदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तं न च प्रकर्षेणोक्षणस्य भिरिति योगो रूढिः कनीयः रूढेः प्रबलत्वादि

निपक्षांतरं तत्रन तावत्संस्कारो युक्तः मन्त्रोच्चारणयत्नात् विहितेष्वपि मंत्रणादिसंस्कारेष्वननुष्ठितेष्वपि यत्नसंस्कृता
स्य प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तेः तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनाभिधानयोग्याभिमंत्रणादिविधिरिति नापि जातिपक्षो यु
क्तः उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य रूढत्वे व्यवहारे सर्वमलमूत्रस्वेदेनेतः परं शक्तेः कल्पनीयत्वात् ततो योगशब्दवदस्य
कर्णशब्दवच्चरूढिर्न भवति योगस्य व्याकरणस्मृतेः प्रापणार्थगात्रयोः कारणे ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात्
तस्मात्प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः सूत्रार्थः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनं ॥ १८ ॥ दशमाधिकरणमारचयति । अग्निचय रूढिरिति
ने श्रूयते निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचंतीति तत्र निर्मन्थ्यशब्दस्य सामर्थ्यं कीदृशीत्यभिसंशये वह्निमात्रादिवाचिशब्दव
त् लौकिकवैदिकसाधारणवह्निजातौ रूढिरित्येकः पक्षः प्रोक्षणीशब्दवद्रूढेः प्रबलत्वादरणिमंथनजन्यत्वा
चिरमंथनेनजं द्योगइति पक्षान्तरं लौकिके निर्मन्थनेन जन्यत्वादरणिना योगरूढिः पंकजादिशब्दवदाग्नेयस्या
धानकाले निर्मथ्य गार्हपत्ये नित्यं धृतो निश्चिरनिर्मथितः चयनकाले निर्मथ्यो वाथाधृतो निश्चिरचिरनिर्म सद्य एव लौकिकमथनेनजातं
थितः तेनेष्टकाः पच्यंते यथा ब्राह्मणेनात्तनयोर्हतयोर्नवनीतजन्यत्वसामान्येपि योगरूढ्याहृतनेष्वन
प्रो वनीतमिति व्यवह्रियते तद्वत् ॥ १९ ॥ पक्षे सात्मप्रायस्याद्य पर्वकाग्नेयाद्यष्टकांतिके वैश्वदेवेति शब्दोवे
गणः संवत्सरो नामवा ॥ १ ॥ नामत्वे हेयवादिहित्वात् द्वविधिर्गुणता ततः अग्न्यादिनिर्विकल्पात्ते विश्वेदेवास्तु
सन्नत ॥ २ ॥ अन्यत्राष्टासीयजेतेति तत्संदेहे नामवर्णितं अविधित्वेपर्यवस्या नामपाकप्रवर्णादिषु ॥ ३ ॥ इत्यते
न यजंते वाविश्वेदेवाइतीरणी निर्विकल्पे निर्विकल्पः स्यात्त्वत्र त्वत्रैवात्र इति ॥ पक्षादशाधिकरण

प्र·मा· मारयति । चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवं वरुणप्रघासाः साकमेधाः शुनासीरीयं चेति तेषु प्रथ
१· मे पर्वणि । अष्टौ यागा विहिताः आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं च
रुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालमिति तेषामष्टानां संनिधा यागानां
विदमाम्नायते । वैश्वदेवेन यजेतेति तत्राग्नेयादीनष्टौ यागान् यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो
गुणस्तेषु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यामामिक्षायां विश्वेदेवाः प्राप्तास्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वा
द्विधीयते तेष्वग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेन्न हि गत्यभावात्तेषु देवताविकल्पो युक्तः । नामधेयत्वे तु नामसामान्यस्या
विधेयत्वाद्द्रव्यदेवतयोरभावेन यागस्यानुस्वरूपासंभवात्कृत्यमानेन विधिरनर्थकः स्यात् तस्माद्गुणविधि
रिति प्राप्ते ब्रूमः उत्पत्तिवाक्यैर्विहितानामाग्नेयादीनष्टौ यागान् यजेतेत्यनूद्यमानानां संबन्धे वैश्वदेवशब्दो ना
मत्वेनोपपद्यते तेन च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशो वैयर्थ्यं प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु
वैश्वदेवशब्दे नैकैकेष्टानां सहायत्वमवहृतत्वात् नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरूढिर्हि विधायामिक्षाया
गे विश्वेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितानामपि सर्वेषां छत्रिन्यायेन वैश्वदेवत्वं प्रथमं विश्वेदेवा अष्टा
नां कर्त्तार इति वैश्वदेवं तथा च ब्राह्मणं यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति देवतावि
कल्पस्तु समानबलत्वाभावान्न युज्यते । मध्यमादयस्तूत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रबलाः विश्वेदेवास्तूत्पन्नशिष्ट २·
त्वाद्दुर्बलाः तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयं । अत्र गुरुमतमाह गुणकामत्वसंदेहादप्रमा

चोदनेति चेन्नोक्तन्यायेन संख्यस्य नामधेयत्वनिर्णयात् स्पष्टोऽर्थः २४२२ गौ· यद्द्वादशकपाले हि वैश्वानरस्यानु
नरे एकतमष्टाकपालादि तद्गुणो नामवास्तीतिः ८ अतद्भावादष्टत्वादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत् द्रव्यं द्रव्यान्तरे नेत्व
गुणस्तर्हि फलत्वमा २ वाक्यैकार्थ्यस्य उपसंहाराद्धि स्पष्टत्वं तद्वा भाते नानागुणविधौ तस्मादंशद्वा विधिरा
स्तीतिः ३ द्वादशाधिकरणमारचयति काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते य
दष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति यद्दशकपालो
विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशू
न्दधाति यस्मिन्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवति अत्राष्टत्वादिसंख्या
सामान्यात्पुरोडाशानां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्याष्टत्वा
दिसंख्यानामतद्भावात्ताः संख्या निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः पक्षः
नाद्वादशकपालेऽस्तीति वृत्तेः एवमष्टाकपालादि शब्दाः अपि तथा सति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरे इनेन भावान्नामधेयस्य नि
भिन्नं नास्तीति चेत् एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयतां न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वाद
ष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यं ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्धि उपपत्तेरित्यपरः अयमप्यनुपपन्नः बहूनां गुणानां
विधौ वाक्यभेदापत्तेः न च भिन्नान्येवैतानि वाक्यानीति वाच्यं वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य यस्मिन्
जात एतामित्युपसंहारेणैकवाक्यत्वावगमात् तस्मादष्टाकपालादिभिरेभिर्द्वादशकपालः स्तूयते अत्र गुरु
मतमाह अप्रसक्तत्वादनामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयान्वयात् ९ उक्तरीत्या ग

शङ्कः संख्यापरः
किंतु पुरोडाशद्रव्य
परः द्वादशकपा
ले पुंसस्तुतेः ४

२१ एवं नामत्वे वचनसंभवतीति न मत्वर्थलक्षणा मे त्रिणामभावान्न मंत्रत्वं आग्नेयाष्टाकपालादीनाम नत्वाद्यात अग्रिमापयवाक्यस्य
तिचेन्नैवं स्तावकत्वेनान्वयस्योक्तत्वात् ८४८२२ ३. यजमानः प्रस्तरो गुणो वा नामवा स्तुतिः सामानाधिकरण्येन न
२५ स्पाटैकस्यान्यनामता २ गुणो वा यजमानो स्तकार्ये प्रसक्तेर्लिङ्गिते अग्न्याभिलाषाभावेन सर्वं वचनाच्च संस्तुतिः २१
अर्थभेदाद्वनामत्वं गुणो बलुप्यते तस्य यागसाधकताहृयाविधेय प्रस्तुतिः ३ त्रयोदशाधिकरणमार स्तर्द
चयति इदमाम्नायते यजमानः प्रस्तर इति तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयं प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नाम
धेयं कुतः उद्भिदा यजेतेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः गुणविधिरित्यपरः पक्षः तत्रापि यजमानका
नपा र्ये यागादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावात् प्रस्तरकार्ये लूनग्रहणादौ यजमानस्य प्राप्तत्वाद्यजमानस्य प्रा
गुणो विधीयते एवं सति प्रस्तावक्लृप्तस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्न विधे
तिं न च वाच्यमेवं न्यायेन स्तुतिः संभवति आग्नेयाष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरैक्यस्याभावात्
कार्यैवेत्ते पिष्टादेवताऊर्ज्जोवरुध्या इत्यादिवत् स्तुतिरिति चेन्न चित्रत्वादिधर्मेकल्पस्य चित्रकर्षस्य प्रतीतेः
तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वान्नामत्वं न युक्तं गुणत्वप
क्षे अग्न्याप्रहरणस्य प्रस्तरकार्यत्वाद्यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात्तस्माद्विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते य
था सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिना पेतो देवदत्तः स्तूयते तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन यु
क्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते एवं यजमान एककपाल इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् २४ चतुर्दशाधिकरणमा
रचयति इदमाम्नायते आग्नेयो वै ब्राह्मण इति अग्न्यादिप्रसिद्धा येयमाग्नेयशब्दो ब्राह्मणस्य

आग्नेयः इति श्लोको ग्रे लिखितः

दा २२

पशवो: पशुशब्देन प्राशस्त्याभावमात्रमतः तद्धास्तत्वनिमित्तंतु प्रशंसैवगवाश्वयो: ४९

नहिता २ शब्देन गुण: ४२

नामधेयं नाप्यपि देवतारूपेण गुणो विधीयते आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वा

त्तं न हि ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः अतः संबंधवाचित्वेनाग्नेयो ब्राह्मणः स्तूयते यद्यपि ब्राह्मणो नाग्निसंबंधी तथाप्य यश

ग्निसंबंधी मुखजन्यत्वगुणेन ब्राह्मणो विद्यते तथा चाग्निब्राह्मणयो: मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समाम्नाते

स्त. ४ प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छंदो रथन्तरं साम ब्राह्म

णो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यंतेति तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः एवमैंद्रो राजन्यो वैश्यो वै

ह्य. श्वदेव इत्यादि द्रष्टव्यं २४२५ आग्नेयो ब्राह्मण इत्यत्रापि एवं तत्त्वनिर्णयः द्वारेण मुखजन्यत्वमात्रे यत्वेन

संस्तवे ४ आदित्यो यूपः यूपत्वेन स्तुत्यादित्यत्वशब्दतः द्वारेणात्र यसारूप्यं हि तत्तेजस्वित्वात् २ पशवो वान्ये गवाश्वे १

भ्यो यशवो वा इति श्रुतं अजादिषु पशुत्वं यन्न गुणवादो यथा स्तुतिः २ स्तुत्यभावात्तगुणस्तेषु पशुकार्यनिषेधने

अशक्यत्वान्निषेधस्य यद्यप्यर्थाभिधायिता २ एवं दशाधिकरणमारचयति आदित्यो यूपः तेजस्

तद्रूपेप्यस्ति हुताशस्य यूपस्य तेजस्वित्वादसायात स्वित्वं तद्धुताशनानिमित्तं यूपेपि विद्यते अतस्तद्वारादित्यत्वादेव यूपः स्तूयते यजमानो यूप इत्यत्र च द्वारगस्य स्तो

त्रस्य यजमानयूपयोः समानत्वाद्यजमानशब्देन यूपः स्तूयते २४२९ षोडशाधिकरणमारचयति इदमाम्ना

अ. यते अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इति अजादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वेन संभ

वति पशुत्वनिषेधमात्रेणास्तुतेरप्रतिभानात् ततो पशुकार्यनिषेधरूपो गुणो विधीयत इति चेन्मैवं अज

दिषु पशुविधिवैयर्थ्यप्रसंगेन निषेद्धुमशक्यत्वात् अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं च रादिपदार्थमभिदधाति तस्मि

न्नद्यादौ गवाश्ववत् प्राशस्त्यं नास्तीत्याशयं प्राशस्त्याभावोऽजादिषु पशुष्वस्तीत्यनेनाभिप्रायेण स्तावक एव संतोषः

ज्ञानद्योगयागादिसाम्यादपशुयागेन तत्त्वं प्रतीतं सर्वं च यजमानकार्यं सिद्धिरतो नेयमृत्विक्ज्ञप्तत्वमादित्यतेज स्विनं च यजमाना
दिशब्दानां प्रस्तरादिवदर्थवादपरत्वे निमित्तं तत्स्तुतिफलं प्रस्तरादि प्रशंसा इह तु अपशुशब्दस्याज्यादिषु प्रयुक्तो गवाश्व
योः प्रशंसैव निमित्तं फलं द्विप्रकारा हि प्रशंसा वस्तुनि विद्यमानो गुणोत्कर्षः एकः प्रकारः स्तावकेन शब्देन सर्वपा
दितो गुणोत्कर्षोऽपरः गवाश्वयोरजादिभ्य उत्कर्षो लोकप्रसिद्धो यः सोऽत्र निमित्तं अजादयः स्वभावतः पशवो
पि गवाश्वापेक्षया अपशवः संपन्नाः इदं योग्यं गवाश्वयोर्महिमेति स्तुतिफलं तस्मादपशवो वा इत्ययमर्थवादः अ
यमेव न्यायः उदाहरणांतरेष्वपि योजनीयः अयज्ञो वा एष योऽसामेत्येकमुदाहरणं असंवत्सरं ... छंदोमं मित्यु
परमुदाहरणं अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासादियज्ञोपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति इदं यः सामत्र महिमा छंदोमं पांचलावि
शस्त्वत् स्तुत्वा विंशति इत्येते त्रयः स्तोमाश्चोच्यंते अक्षरसंख्यासाम्येन गायत्री त्रिष्टुब्जगती छंदांसि ... यमानमान
त्वात् तेषां विकृतिः सामत्राणोद्रव्यं ... ततः सत्रमपि चतुर्दशरात्रादिकं छंदोमरहितत्वादसत्रं भवति इद
यः छंदोमानां महिमेत्येवं स्तावकत्वादर्थवादत्वं ॥ सृष्टीरुपदधातीति यमं चात्र सृष्टि लिंगकाः विधि
यास्ते गुणत्वेन वादोनां गुणविधिः १ आख्यातानामिसंबंधाद्विध्यंतरयोगतः लिंगप्रकरणप्राप्तमंत्राणां
विधासंभवात् २ तानत्र विषयकाधाने विधानं ... यतः यथास्पृष्टत्वेन नातः सृष्टिसिद्धयभावाद्गीः २१
एकपात्त्वेन ... सृष्टिशब्देन मतः ४ सृष्टिवत्त्वात् ...
सादृश्य लिंगममतः ... लिंगसमवायो विधीयते १ समस्तशास्त्राधिकरणमारचयति १
अग्निचयने श्रूयते सृष्टीरुपदधातीति सृष्टिशब्दोपेतामंत्रा यासामिष्टकानामुपधाने विनियुक्ता इष्टकाः २२

ते मंत्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते अतः उपदधातीत्यनेनाव्यक्तेनापि सिद्धं यथा २
तत्र

सृष्टीरुपदधातीति सृष्टिमान्त्राणां सामान्यधाने मंत्र इति विग्रहे न तासां सामान्य उपधानद्रव्यादि व्याकरणसूत्रसिद्धप्रक्रियया
तन्निष्पादनात् सृष्टिशब्दोपेतानामुपधानमंत्राणां प्रकृतौ यावन्तस्मिन्ननुवाके समाम्नाताः अवान्तरजातिभूतान्य
सृज्यतेऽन्यादिना सृजतिधातोरेव प्रयुक्तत्वात् नैवार्थवादत्वं संभवति विध्यन्तरेण सह एकवाक्यत्वाभावादि
ति प्राप्ते ब्रूमः अग्निचयनप्रकरणपठितत्वात् तेषां मंत्राणां सामान्यतश्चयने संबंधोऽवगम्यते विशे
षसंबंधस्तु सृजतिलिंगादवगन्तव्यः तथा सति प्राप्तत्वान्न ते मंत्रा अत्र विधीयन्ते किं तर्हि तान्मंत्रानन्यो
द्देशकोपधाने विधीयते सृष्टिशब्देनानुवादस्तु वक्ष्यमाणार्थवादेन पञ्चार्थः यथा सृष्टमेवावरुन्ध इति
दिन्न हि वक्ष्यमाणोऽर्थवादः यदि विधिवाक्ये मंत्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दो न स्यात् तदानीमर्थवादे
थ्रमःस्यात् सृष्टिशब्दप्रयोगात् विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यं स्यात् मंत्रानुवादी सृष्टिशब्दो न गुणविधायकः कि
न्त्वर्थवादानुगुण्यमस्य च सृजतिधातोर्न प्रयुक्तः किं तूपदधातीति धातुः एकया स्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रयुक्तः
थ्र ति प्राणवान् ... तथापि हितीयतृतीयादिषु ... मंत्रेषु सृजतिधातुप्रयोगो न सर्वपक्षे दृष्ट
मस्ति यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि तत्र यथा सृष्टिभूतानया चार्यो तिष्ठ मन्त्रगणयोगोऽस्य म
प्रसृष्टिसंघे सृष्टिशब्दप्रयोगः (लिंगसमवायात्) प्राणभृदुपदधातीत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मंत्रवि न उपन
धिरिति पूर्वः पक्षः लिंगप्रकरणप्राप्तमंत्रानुवादेनैकोपधानविधिः एतस्यैव प्राणभृदुपदधातीत्यस्य
वक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृत्त्वेन मंत्रानुवादः अयं वै प्राणिति यादि मंत्रेषु सृष्टिलिंगवाहुल्यमि

अत्र प्रधानाधिकरणमारचयति सृष्टिरिति

हन्प्रथममेवपवमाणाल्लिंगमाम्नायते अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनऋतिं एकस्यैव मंत्रस्य प्राणभक्षेपि कं त्रि
२२ णोगच्छतीति वचनस्य हृच्चरितः सर्वे मंत्राः प्राणभक्षेपि नलस्यं ते तदेवयजमानकार्यं सिद्धादयो गुणा हृन्निहि
तवोनिर्णीताः तथाचोक्तं नन्विह हि जातिसाध्य प्रपञ्चस्यालिंगभूमभिः षड्भिः सर्वत्र प्राह्णानां गौणेति
त्रिः प्रकल्पितेति॥ एकोन शार्कराडपधते क्षारस्तेजो वै घृतमत्र किं तैलादिनापि तान्यक्षाण्यनैवाधवं
तं १ तैलादिनापि मुख्यत्वात् संज्ञा न विरोधनात् अप्रामाण्यं न तु विधेर्वीदाहृलित्वतः २ सामा ष्वास्य॥
न्यमनन्तहेयं विशेषस्तुविनेहि घृते नैवाज्ञं वाक्यशेषात्स्यादिग्धनिर्णयात् ३ अर्थवादगताद्वेयस्तति
धौ न्यमनन्तहेयं विशेषस्तु विनेहि घृतेनैवाञ्ज्याद्वाक्यशेषात्स्यादिग्धनिर्णयात् ३ अर्थवादगतात्तेयस्तवि विशाधिकरणं॥
दं तस्य पेक्षया बोधयंती विधयत्वं घृतस्यागमेयहि धि ४ स्तुवेणास्वधितिनाहस्तेनावयती यमी॥
अन्यो वा सेष्वोऽडशोसेकी एंवाव्यवस्थिताः व्यवस्थापकराहित्यात्स्व वा घास्रव्यवस्थिताः व्यवस्थाप
कतायाकेस्तह प्रानव्यवस्थितिः २ एकोनविंशाधिकरणमारचयति अक्ताः शार्कराडपदधा
ति तेजो वै घृतमितिश्रूयते प्र त्रिका मिश्रणाद्रूपाधाणाः शार्कराः तास्य घृततैलवसादीना
मन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः कुतः अञ्जनसाधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेष
त्वादसंज्ञातविरोधित्वेन प्रापितार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं न अर्थवादस्य विधिस्तावकत्वाद
प्रत्येक मप्रणतव्यावसंज्ञान विरोधी घृतातर्थ्यान्तवादित्वात्सामाप्यार्थः तस्मादेनकेनाप्यञ्जनमिति २२
प्राप्ते ब्रूमः विधिवाक्ये नाकिमञ्जनसाधनसामान्यविधीयते तस्य हि शेषाविलापः सामान्यस्यानन्ये ष्व
बोधकार्द्ध्यवादान्यबलत्वात् तस्माद्बल्येच मुख्यत्वादयस्त्वयोस्तेनवः सार्थतया विधेः सैव प्रथम प्रस्तुतस्य २

न्यां द्वितीयः पक्षः शक्तैतद्गत्यत्वश्यत्तैलादिविशेषवाचकशब्दाभावात् ननु ऊर्ध्वत्वपात्रमपि विधिगा
कं अनुष्ठानयोग्यविशेषसंदेहजनकतया निर्णयहेतुमर्थवादमपेक्षते तेन ततेन सह इदं विरुध्यते अर्थवा
दे पिनुतस्य विधिनां सत्तीति चेन्न विधेरनुपेयत्वात् तेजो वैयज्ञमिति त्यवंतेजस्वेन तु तस्य उपमानत्वात् वि
धेयत्वं गम्यते यल्लभ्यते तद्विधीयत इति न्यायात् न च विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्पते हुतेनाक्ताद नैः
स्रुवे तेति तितस्मात् स्रुवतेनैवाजनं विशेषाधिकरणमारचयति १४२० स्रुवेणावद्यति स्वधितिनावद्यति हस्तेनाव
नी द्यति श्रूयते तत्रावदेयपाज्यपुरोडाशामांसद्रव्यविषमीस्रुवाद्याश्रवदानहेतवः संकीर्णाः उत व्यवस्था य
कस्यपक्षस्याथावादिति चेन्नैवं शक्तेर्व्यवस्थापकत्वात् आज्यादानानामर्थं स्रुवताशक्तिः सहतका
ठिनीति न्यायात् कटेशुक्तेकास्य पांसां शुक्तेरित्यत्र लौकिकास्तन्दस्वाधारेण व्यवस्थाकल्पयंति कटे
शासीनः कांस्यपात्र्यामोदनं निधायेति वेदपाणिना स्रुक्तुमादाय जुहुयादिति अत्र यद्यपि हिहस्त
संयोगो जुहोति पाणि गृह्यदेवतादिप्रसादनार्थोञ्जलिवद्भिद्रदं संयोगानभवति तादृशाञ्जलौ सक्तूनाम
वकाशाभावादतः सामर्थ्यात्संयुक्तः प्रसृतिद्वयात्मको मध्यगतावकाशोपेतोञ्जलिर्गृहीतः एवमत्रापि द्र
वद्रव्यस्याज्यस्य स्रुवो योग्यः छेदनीयस्य मांसस्य शास्त्रविशेषः स्वधितिः संहतस्य पुरोडाशस्य हस्तेऽन्यस्य नेनश
कावेनावदानवाद्या व्यवस्थिताः इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः

२४ पादः समाप्तः प्रथमोऽध्यायः ॥ प्रमाणत्वमुपजीव्यत्वात्प्रथमेऽध्याये इति ॥ मानाधीनत्वाद्धर्मस्य द्वितीये भेद
उच्यते अनेनेत्यस्माद्द्वितीययोरध्याययोः संगतिरर्थवदुपपादितः ॥ विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपा
द्यते प्रत्येकमथ चैकेन सर्वस्य प्रतिपादने १ फलान्वयित्वात्सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः लाघवादेकवो
धत्वेन तद्भेदस्तु पदान्तरं २ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचय
ति विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमत्रोदाहरणं विधिवाक्ये यावन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रि
याकारकसंबंधमनन्यलभ्यं प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि कुतः अपूर्वफलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्व
यित्वात् अपूर्वप्रतिपादनाभावे हि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयोऽस्य नैवेति चेत्सत्यं तथापि प्रधाना
न्वयोऽलभ्येत फलं हि प्रधानं प्रत्यर्थं तया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः अपूर्वस्य प्रत्येकमदृष्टत्वादे
ककस्य नैव वाक्यस्योपपत्तावनेककल्पने गौरवं स्यात् तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रतिपाद्य
ते पदान्तरं तु तद्भेदतयान्वेति ननु यस्य पदस्यार्थोऽपूर्वं स्यात् कल्प्यकल्पत्वदार्थस्य फलसाधनतया
पूर्वमेकेन शब्देन फलं प्रतिपादयत्यविधेयत्वगुणत्वान्यथानुपपत्ति तानि तथा स्थैव शेषभूतप
दानर्थं प्रत्युद्दिष्टत्वान्न्यायत्वं प्रधानत्वं नामपि प्रसक्तत्वाद्धि रूढिर्निकटतया प्रतीयत इति चेन्नैवं उद्भि
दा यजेत पशुकामः एतेनैवाभिचरन्निति त्यादौ उद्भिदादिशब्दानां नामत्वेनान्वयेऽनियामकत्वा २४

धनवाचित्वाभावेन यजतावुद्देश्यत्वादि त्रिकापादकत्वाभावात् तस्मादेकमेव पदमपूर्वं प्रतिपादकं न त्वधर्म
भेदचिंताप्रसक्तौ परिमन्यत्किमित्यपूर्वं चिंत्यते इति वाच्यं अपूर्वं स्यैव धर्मत्वात् ॥ द्रव्यादिशब्दानामपूर्वधी
श्रीवार्थं पदांतर इत्यादीनां फलार्थत्वात्तत्कृते न स्यात् पूर्वधीः २ क्रियाद्वारमस्त्येतद्द्रव्यफले न न हि युज्यते भावना
वाचिनोपूर्वमाख्यातादवगम्यते २ धात्वर्थव्यतिरेकेण भावनाना नेतिचेन्नतत्र सर्वधात्वर्थसंबंधकरो
त्यर्थो हि भावना ३ द्वितीयं वर्णकमाह धात्वर्थः करणं तस्मात्समपदवर्णितः इत्याद्युपश्रुतिर्दृसाधा
त्वर्थोत्पादनात्मिका दृष्टमाम्नायते सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददाति तस्मात्सवर्णं हिरण्यं धा
र्थं रूपेणनापि चरन्यजे त चिन्नायायजेत पशुकाम इत्यादितत्र सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ सवर्ण
शब्दो गुणवाची रूपनचिन्नाशब्दौ कर्मवाचिनौ तेनैद्रव्यादिशब्दैरपूर्वं प्रत्येति श्रोताः इत्यादीनां सिद्धरू
पाणां साध्यं फलं प्रति साधनत्वसंभवाद्यागदानादिरूपस्य भावार्थः स्वयमपि फलवत्साध्यरूपत्वान्न सा
धनत्वचिंतामर्हतीति ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वात्तद्द्रव्यादिशब्दा अपूर्वप्रत्यायकाः इति प्राप्ते
ब्रूमः क्रियां विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न क्षमंते पचि क्रियामंतरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधक
त्वादर्शनात् अतो भावनावाचिनां यजतिददातीत्याख्यातेनापूर्वं प्रतीयते ननु धात्वर्थ एव भावनात
त्वाव ततावद्धात्वर्थः तस्मात्तां प्रति करणत्वोक्तेः न हि द्वितीयः धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः क्रियायाः इत्यादि
तिचेन्मैवं सर्वधात्वर्थसंबद्धरूपेणलक्षयितुं शक्यत्वात् तदुक्तमाचार्यैः धात्वर्थव्यतिरेकेण यय[illegible]

यानलक्ष्य तेन यथापि सर्वसामान्यरूपेणैव गम्यते इति अन्यैरप्युक्तं सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो हि द्विविधस्त
२५ योः अन्योत्पादानुकूलात्मभावना साध्यरूपिणीति पचतीति तिङ्क्तेः पाकं करोतीत्येवं समर्थ्यं जनाः प्रतिपद्यन्ते इति न च सर्वे
पाकः पक्तिः पचनमित्येतैः शब्दैः व्यवह्रियमाणो लिंगकारकसंख्यायोगो धात्वर्थः सिद्धस्वभावः करोतीत्य
नेन व्यवह्रियमाणो लिंगाद्यपेतः साध्यस्वभावस्तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय यथायथं घञादयो विहिताः तथा
साध्यस्वभावद्योतनायाख्यातप्रत्ययविधिः संख्यातप्रत्ययार्थाद् ओदनो न्तरेणानुक्ताः ततो भुक्तिरोदनस्य प्रयोज सा°
कव्यापारत्वात् । ण्यन्तेन भावनाशब्देनोच्यते इत्यत्रैव भावनाश्रुतः प्रयत्नो भावनेति चेन्न रथो गच्छती पत्ता°
न° त्यचेतनाव प्रसंगात् स्पंद इति चेन्न मानसत्यागरूपे यजनाव्याप्तेः उभयसाधारणमुदासीनत्वविच्छे
द सामान्यं भावनेति चेन्न शाब्दभावनायामव्याप्तिः नहि शब्दस्य विभोरचेतनस्य स्पंदः प्रयत्नो वा
स्ति लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययमात्रगता शाब्दी भावना सर्वाख्यातगतार्थभावना धात्वर्थः करणं
तस्याः समानपदवर्णितः इत्याद्युपक्रम्य निर्दिष्टो धात्वर्थोत्पादनात्मिका ... तदुक्तं अभिधाभावनामाहु
रन्यामेव लिङादयः अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते इति किंच स्पंदादिवादिनोपि तस्य रूपेण
स्पंदादीनां भावनात्वमाहुः किंत्वन्योत्पादानुकूलस्य रूपेण स्पंदादेर्भावनात्वं यथा पचतीत्यत्रौद
नफलोत्पत्त्यनुकूलत्वं यथा यजतीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूलत्वं तस्याश्च फलभावनायां वाच्या प्रत्ययार्थं २५
यामकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नत्वात् प्रकृत्यर्थः करणं न तु द्रव्यादि तस्य पदान्तरोपात्तत्वेन विप्र

कष्टत्वात् साध्यत्वरूपोपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधनतिष्पादितः सन् प्राप्नोति फलं साधयितुं द्रव्यादीनां प्रकृ
त्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोपकारः द्रव्यादिनिष्पादिते न धातुवाच्येन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलो
म्ता॰ त्पत्तावेयमनुकूलव्यापृतात्मा कृतिः प्राधान्याभिधेया फलोत्पादनाभेयं यज्यादिधातुना नामन्यतमेन के
नापि नाभिधीयते सर्वत्र धात्वर्थानुयायित्वादतो न भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वमाशंक्य किंतु शक्यमस्त्येव नहि
ते॰ धात्वर्थसामान्यमेव भावनेति चेन्न प्रतिधात्वर्थं विलक्षणरूपत्वात् न्यहि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यं अन्य
थागमनस्य संयोगविभागौ प्रति अन्यस्यापि फलविभागानुपपत्तेः भिन्नास्त्वपि भावनात्वसामान्यमनु भावना॰
ता॰ वर्त्तमानं नामनेन तावत् प्रकृत्यर्थसामान्यं तत्तु भवति तस्माद्विशेषरूपात्सामान्यरूपाच्च यज्यादिधातुवा
च्यादन्यैवाख्यातप्रत्ययवाच्या भावनाख्यास्ति तिङ्गेनैव ह्याख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति तत्र किं भावये
त्केन भावयेत्कथं भावयेदित्याकांक्षायां स्वर्गं भावयेद्यागेन भावयेद् प्रयाजाद्युपकृतादि मि
त्थं यथाप्रकारं संपाद्य भावयेदित्येवं भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतासमर्पणेनाकांक्षापूरणात् प्रकरणसम्पन्नः
सकलः शाब्दः संदर्भो भावनावाचिनाख्यातस्यैव प्रपंचः भाव्यं येन शब्दे वर्त्तते सेयमर्थभावनेत्युच्यते साम
भावना॰ र्थ्योपि पूर्वाह्नभावनायाः भाव्या विधायको लिङादिः करणं अर्थवादिसंपादितास्तुतिरितिकर्त्तव्यता सेयं शब्द
भावना लिङादिभिरवगम्यते अर्थभावना तु सर्वैराख्यातप्रत्ययैर्गम्यत इत्युक्तं तत्संगत्यार्थभावना

यास्वर्गस्य भाव्यत्वं कर्मयोगादवगम्यते अकृत्यर्थस्य करणत्वं तृतीययाश्रुत्यां तथा च श्रूयते दर्शपूर्णमासा
२६ भ्यां स्वर्गकामो यजेत चित्रया यजेत पशुकाम इति तच्च करणत्वम् अपूर्वकल्पनामंतरेण न संभवतीत्यभि
धास्यते तस्मादाख्यातप्रत्ययालाङ्ग्रावर्ण्य पदादपूर्वं गम्यते चितामायोजनं न समर्थं पदे तद्व्याख्यापचारेऽप
त्तिविधभावः सिद्धांतेन तत्सद्भावः द्वि- अपूर्वसद्भावसंशये सतिनास्तितत् मानाभावात्फलं
यागात्तु सिद्धेः कास्तु प्रमाणतः १ क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पने विरुद्धमानतेरणतः
श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पने २ अर्थान्तरव्याहतिर्वी शक्तिर्वी यागगोच्यते अपूर्वमिति तद्भेदः प्रक्रिया
नोवगम्यतां २ द्वितीयाधिकरणमारचयति एवाधिकरणे वर्णकाम्यायदिदमन्नोय
नां र्वस्यैकमेवपदं प्रत्यायकं नच यजेतेत्याख्यातं भावार्थमिति तदनुपपन्नं अपूर्वे सद्भावे
त्वां मानाभावाद्यजेते भ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात् अपूर्वाभावे कालांतर
पप भाविस्वर्गसाधनत्वं विनष्टस्य यागस्यानुपपन्नमितिचेन्न शास्त्रप्रामाण्येन न तदुपपत्तेरिति प्राप्ते
ब्रूमः दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीययाश्रुत्या तावत् यागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रमितं तथा चोत्पन्न
यजेत घाव ईश्वभवतापि कल्पनीयं तत्र किं यावत्फलं यागस्यावस्थानं कल्प्यते किं वा विनष्टस्यापि
स्वर्गोत्पादने सामर्थ्यं यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् न द्वितीयः एतयोर्दर्शपयोः पूर्णोत्पन्नादर्श २६ ६

नानु श्रुतौ मानांतरविरुद्धत्वाद्भवदीयकल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं न्याय्यः कस्मिंस्तेप्य
पूर्वं तस्यैव स्वर्गसाधनत्वाद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येतेति चेन्न न यागावांतरव्यापारो
नि॰ पूर्वमिति स्वीकारात् नन्वाशुविनश्वरयोरवांतरव्यापारयोः सत्वे उकारस्य साधनत्वमपैति
२॰ यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न तिष्ठेत्तत्र हि यागजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु यथा
ज्ञैक्यव्या॰ क्रियाव्यवधानेपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धं वह्नितेप्यौदाहकत्वांगीकाराद्यागजन्यस्य
तषे॰ त्वं यातेपि पर्णगोरेभ्रजलेनेव वर्तते तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेपि यागे कर्तर्यात्मन्यवर्ततां तस्मादस्मत्पूर्वं ३॰
तद्धि शेषस्य संप्रदायसिद्धया प्रक्रियया वगंतव्यः तथा हि प्रक्रिया पूर्वाचार्यैरित्थं दर्शितापद्ध
को मेतावत् फलवाक्येन कर्मणः फलसाधनता बोध्यते यागेन स्वर्गं कुर्यादिति कथं विनश्वरेण फलं
कर्तव्यमित्यपेक्षायां पूर्वं तत्पूर्वं अपूर्वं च येन स्वर्गमारभ्यते तत्फलापूर्वं अमावास्यायाश्च नि॰
याणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्याश्चापरः तयोर्भिन्नकालवर्तिनोः संहत्य फलारंभा
योगात्प्रत्येकं समुदायं समुदायजन्यमपूर्वद्वयं कल्पनीयं तत्र योरेकैकस्यारंभाय एकैकसमुदाय
कः यागत्रयाणां संहत्यरूपापरमापूर्वं संकल्प्यता यावत्फलानि यागाव्यवस्थमसर्वमिति चेन्न न
त्र मानहीनं त्रिकं सोयं नियोगास्तु लिङादिना अभिधेयोः एषामङ्गयागानामपूर्वकार्यमस्मतः
श्रुतयातादिनापूर्वं मन्यादिविरोधतेन क्षा ॥

यागानुष्ठानप्रकारेणेति तत्रादौ दर्शपूर्णमासयोरनेकविधं कृत्वा पूर्वं समुदायाः॰

२७

यजत्यादिवदस्यैव वाक्यस्यैव यथार्थमन्यथा। २ इह पुनस्तु विमोकेन नापूर्वे द्रव्यमन्त्रतः स्याद्यजत्यादिवै
षम्यं नियमात्सर्वेष्वोह्व २ वर्तिनां यागानां गानां भिन्नत्वमेव नित्येन सम्बन्धात् पत्न्या वा यागस्वरूपज
न्यो निर्जीर्णनन्यस्य सर्वलौकिकत्वनीयानि तेषां चामोपकारकमन्तरेणानिष्पत्तेर्गानां चानेक
त्वमेव तिनां संयानां सम्भवाद्गास्य लौकिकत्वनीयानि तन्नत्वयविभागः सन्निपत्योपकारका
एव हवन्नातादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवाभिनिष्पादनेन तद्द्वारत्वसर्वे
निष्पन्नो व्याप्रियन्ते तद्द्वारेण फलासर्वे आराद्रुपकारकास्तु प्रयाजादीनि उत्पन्नस्य सर्वेषां फला
सर्वं निष्पन्नौ व्याप्रियन्ते एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्येव गानस्यैव सर्वे निष्पन्नावनुग्राहकाणीन्ये
कत्वरूपेणैकत्वभावेन सर्वी क्रियन्ते अन्तरैव दिशा सर्वेणापूर्वं प्रक्रियायां गानत्वा एवं पञ्चम्यसी कालीकः

अनेनेह मत मा ५४

यागक्रियास्वरूपापरमाणवात्मसंस्थिता यावत्कालं नियोगाख्यं न सर्वमिति चेन्नतत् २ मा
नहीनं क्रियासोऽस्मान्नियोगस्तु लिङादिना अभिधेयः स्वरूपयागात्सर्वे कार्यमस्यतः अव
घातादिनाम् पूर्वमन्यत्वाद्विधीयते नवा यजत्यादिवदस्यैव वाक्यस्यैव यथार्थमन्यथा २ इहेतस्य वि
मोकेन नापूर्वे द्रव्यमन्त्रतः स्याद्यजत्यादिवैषम्यं नियमात्सर्वेष्वोह्व २ टीका अवगमा
(ह) गरूपणयत्रियोगाख्यमसर्वमभिप्रेयते तत्रासिद्धः ततः अन्तरेणैवेदमसर्वं फलनिष्पत्तेः न
च यागनाम्नात्कत्वफलसिद्धिरिति वाच्यं तद्धि यागक्रियासर्वं नानात्मन एव नित्यं किन्तु स्वरूप

२७

त्वपत्वेनाह प्रमाणतो स्वर्गादिहारं भके॰ यागसंबंधिद्रव्यगतपरमाणुषु यागकर्त्तुरात्मनि वा अपूर्वस्या
गेह्र यफलमारभते सर्वः पूर्वः नैतद्युक्तम् अस्यार्थे प्रमाणाभावात् न च नियोगे प्रमाणाभावः प्राक पि
नीयवैदिकलिङादीनां तदभिधायकत्वात् ततो धात्वर्थातिरिक्तः कालान्तरभावि काम्य
मा फलसाधनमपूर्वमस्ति इत्तीयाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते व्रीहीन अवघातादि
प वहन्ति तण्डुलान् पिनष्टि तत्रावहननपेषणेऽपूर्वजनके विहितधात्वर्थत्वात् धात्वर्थवत् विप भतिं ५
रीतविधिवाक्यपर्यालोचनया बाधकस्य कौवगन्तव्यः तुषविमोकहरणत्वयोः दृष्टप्रयोजनयोर्लोकसिद्ध
त्वेन तादर्थ्येनावघातपेषणयोर्विधिवैयर्थ्यं स्यात् तस्मादस्त्यपूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः दृष्टोप
योगसंभवत्यपूर्वजनकत्वनीत्यं यजत्यादिदृष्टान्तस्तु विषमः तत्र क्रियाप्राधान्येन द्रव्योपादानश्रव
णात् अपूर्वसाधनत्वे क्रियाया युक्तम् इह तु व्रीहीनिति कर्मकारकविभक्त्या व्रीहीणामीप्सित
तमत्वेन प्राधान्यावगमात् द्रव्यपरतन्त्रावघातो द्रव्यप्रकाशनार्थं न युक्तोऽपूर्वं जनयति
न च विधिवैयर्थ्यं नखनिर्भेदादिना तुषविमोकसंभवेऽप्यवघातेनैवासौ कर्तव्य इति नियो
नियमस्तस्य नियमस्यापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात् तस्मान्नास्त्यवघातादिजन्यमपूर्वं अवग
हमतमाह सत्त्वरजस्तमसोर्द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयायाः भंगं कृत्वा क्रिया

द्वितीयां सक्तुवदुक्त्वा नियोगे नीयतां क्रिया सात्वादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तितः ॥ १५

प्राधान्याय सङ्क्रमितं होतीति वि स्नीयात्वेन विपरिणामो वक्ष्यते तत्प्रातुर्हि हिमिरवहंतीति विपरि १
णामेन प्रधानभूतानां क्रियाद्वव्यवधानमन्तरेण सादेव नियोगेन्ववतीति च नैवं वैषम्यान्नच
होमेन सम्बन्धः संस्कारेन संभवति अस्मीभूतानामन्यत्र विनियोगासम्भवात् इत्यत्रि प्रेत्यस
स्कारकर्मणोरिन्यक्ष इह दृष्टम् लक्षविमोकः संस्कार उपपद्यते विनष्टाणां तेषां प्रयोगान्तरे विनियो सं मार्ष्टीत्यत्र
गासंभवात् वत्सप्राधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासयोः कण्डूयादीनां दर्भैः संमार्जनमा
म्नायते अतः संमार्ष्टीति तत्र संमार्जनं प्रधानं कर्म कुतः गुणकर्मलक्षणरहितत्वात्प्रधान
कर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च सूत्रकारो हि कर्मणा शिक्षयं प्रतिसायत्र २ द्वितीयासमवन्नका
नियोगन्वीयताः क्रिया साक्षादिति नमतव्यादृष्टस्पष्टोपपत्तितः १ संमार्ष्टि सुचइत्य
त्र किं प्रधानत्वात्कर्मता गुणकर्मत्वमथवाद्दृष्टाभावे वधातवत् १ गुणत्वेन न सम्भा
व्यं प्राधान्येन प्रयाजवत् २ अदृष्टकस्यनेनापि गुणत्वस्याद्वितीयया २ ३ योर्लक्षण
दृष्टाकसूत्रयामासतानिर्दिष्टं गुणप्रधानभूतानि ये खलु द्रव्याचिकीर्ष्यन्ते गुणस्तत्र प्रती
यते तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ये स्य द्रव्यं न चिकीर्ष्यन्ते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यं गुणभूतत्वा स्रुचं
दिति ये स्य कर्मणि द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कारैश्चेष्यते तेषु कर्मसु गुणत्वं अतः न स्रु
॥
की १

कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् द्रव्यं प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः संपन्नत्वादाहवनीयमादधातीत्यादौ
स्यापाहवनीयादि द्रव्यमुत्पाद्य निर्मिथे ते व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान्निनष्टीत्यादौ व्रीहि द्रव्यं संस्कार्ये स्यादिन
मिंश्च प्रयाजादिष्वङ्गत्वे परीत्य प्रधानकर्मत्वं एवं सत्यवघातेन यथा व्रीहीणां नष्टविमोको
द्भूतः संस्कारस्तथा संमार्ज्जनेन जुह्वादिषु कंचिदतिशयं न पश्यामः अतोवघातवद्गुणकर्म
त्वाभावात् प्रयाजादिवत्प्रधानकर्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः स्रुच इति द्वितीया कर्मकारके विहिता क
र्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति संज्ञाविधानात् नेन साधन
त्वेन च स्रुचां कर्मीप्सिततमत्वमतः प्रधानभूताः स्रुचस्तया सति संमार्जनक्रियाया
अ गुणकर्मत्वमवघातवद्भवतीति यदि स्रुचस्तु दृष्टोतिशयो न स्यात्तर्ह्यदृष्टं कल्पनीयम् ।
प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणत्वेन प्रधानता दृष्टादेवस्य निर्देशेन प्रतिपन्नस्तोत्रशस्त्रयोः २ स्य णर्थ
त्वर्थत्वे स्तोत्रशस्त्रयोः श्रौतार्थबाधने तेनाह पृष्ठैः स्तुवते त्वापिष्टपात्रं प्रकृतये मन्त
२ राशायनमः पञ्चमाधिकरणमारचयति स्यात्तिष्ठोमे श्रूयते प्रउगं शंसति निष्के
वल्यं शंसति आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति प्रउग निष्केवल्य आज्य पृष्ठ विशेषनामसन्नी २ स्तु
श्रुत्या देवताप्रकाशनत्वमाश्रित्य अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः
स्तोत्रं तयोः स्तोत्रशस्त्रयोः गुणकर्मत्वमुक्ते अतः नष्टविमोकवत् दृष्टफलाभावात्
॥

पठ्यमानेष्वनुस्मरणेन देवता संस्क्रियते इति प्राप्नुमः स्तोत्रं व्याख्यायां देवतायाः स्तावकैर्गु
२९ णैः संबंधकीर्त्तनं स्तोत्रमिति शास्त्रविधानात् वाक्यार्थः यदि हि मंत्रवाक्यानि गुणसंबंधाभिधानपरा
णि तदा धात्वर्थे संख्योऽर्थलाभात् प्रकृतिरनुगृहीता भविष्यति यदा तु गुणद्वारेणानुस्मरणी
यदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मंत्रवाक्यानि स्युस्तदा धात्वर्थे संख्यायोगो न स्यात् लोके
हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञः इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते न स्ववाक्यस्य गुणद्वारेण देवदत्तं
स्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसंबंधपरत्वात् यदा तु देवदत्तश्चतुर्वेदी भिन्नं तमानयेत्या स्वरूपपरत्वाच्चेत् इ गुणद्वारेण देवदत्त स्वरूपोपलक्षणपरत्वेन तु
दौ तेन चतुर्वेदस्तुतिः प्रतीयते तस्य वाक्यस्य गुणसंबंधपरत्वाभावात् ततश्चाज्येहैवं
प्रकाशयेत्यत्र देवं प्रकाशयेदित्येवं विधार्थपर्यवसायित्वात् संख्याप्रयोगेन
ततो धात्वनुकूलतिमवाधित्वेन त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यं तत्र हरूप्रयोज
ने ऽ नं नास्तीति चेत् उच्यते एवमस्तु ॥७॥ देवांश्चयाभियजत इत्याख्यातं मंत्रगं विधायकं
ब्राह्मणेन = नवान्येन समत्वात् द्विधायकं १ यच्छब्दादेशीणपङ्क्तिर्नैविधिश्चिद्विधत्ततः आख्यातं म प्रधानकर्मविधायकम् गुणकर्मविधायकम् प्रधानगुणकर्मणोरविधायकं च = ४
विधानं च प्रधानं गुणकर्मणी ॥ अग्रे हि प्रिय मंत्रमे इति मंत्रस्य लक्षणं नास्यास्ति वास्य
नास्त्येन दव्याप्यादेरवारणात् १ याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं ते
ऽनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दः प्रयुज्यते २ षष्ठाधिकरणमारचयति २९६ अ २९

सप्तमाधि॰

वि१मेव

यमंत्रः आम्नायते देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सहेति अयम
र्थः गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान्यजते याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह प्र(
लोके वर्तिष्यते इति तत्र यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकं त
था मंत्रगतमपीति चिन्नैवं यक्ष्ये इत्यादिना विधिशङ्कः दीणत्वान्नास्ति हि यक्ष्ये इत्यस्य वाक्य(
स्यानुवादकत्वप्रतीत्या तेन तत्त्वविधायकत्वे यक्ष्ये इत्यादेरित्यादि शाङ्क्षे नोत्तमपुरुषामंत्रणाद् यः
बर्हिर्देव सदनं दामीत्यत्र मः पुं० अग्नीदग्नीन्विहरेत्या मंत्राणां एवं ब्राह्मणेऽपि यस्यामयं हवि
र्निर्माच्छेदित्यदाहरीणां तेनास्य तस्मादाख्यातस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं गुणकर्मविधाय
कत्वं चेत्येवं द्वावेव प्रकारौ न त्रयः किं त्वभिधायकत्वमित्यपि अस्ति तृतीयः प्रकारः तेनात्र मं
त्रगताख्यातस्याभिधायकत्वं २२७ समस्याधिमारचयति आधानसूत्रे दमाम्नायते अग्ने
मं० बृह्मि यमग्ने गोपायेति तत्र मंत्रस्य लक्षणं नास्ति अव्याप्तिरिति व्याप्त्यो वारयितुमपराकत्वान्
विधिवाक्येन= विहितार्थाभिधायको मंत्र इत्युक्तेऽपि अवसेतायकपिंजलानालभत इत्यस्य मंत्रस्य विधि
रूपत्वाद् व्याप्तिः मननहेतुर्मंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः एवमसिपदान्तो मंत्र उत्तमपुरु
षान्तो मंत्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेन्नैवं याज्ञिकसमाख्यातस्य
निर्दोषलक्षणत्वात् तत्र समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति उक्तरूपपर्वत्वा ॥

दयोऽनुष्ठानस्मारकाः अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः इषेत्वादायस्त्वंतताः अग्नआ
३ याहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः अधः स्विदासीदु
परि स्विदासीदित्यादयो विचाररूपाः अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चनेत्यादयः परि
देवनरूपाः पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः वेदिमाहुः परमन्तं
१॥ पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः एवमन्यदप्युदाहार्यं ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समा १
ख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत लक्षणस्याप
योगरूढत्वे चार्थो दर्शितः अथ योऽपि पदार्थानां नानेयान्तिरपृथक्कृशः लक्षणेनलं १
सिद्धानामन्तेयान्तिविशिष्टमिति तस्माद्भिन्नानामेकोपमेति समाख्यानं
लक्षणं २८८ अथ स्याधिः नास्य नन्द्यास्येऽस्य च लक्षणं विधये यथा मा
स्मीयतो वेदभागा इति केऽपि प्ररभावतः १ मन्त्रब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः
अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्वेद्ब्राह्मणलक्षणं २ कः पुनरसौ ब्राह्मणभागो यत्र लक्षणं
न हि मन्त्रान्त्यैकवाक्यत्वान्नतल्लक्षणवर्जनात् ४ अथ नामधिकरणमारभ
यति चैतमीस्यार्थद्वादशाम्नायते एतद्ब्राह्मणान्यैव पंचहवींषीति तद्ब्राह्मण ३
स्य लक्षणं नास्ति कुतः वेदभागानामियत्तानवधारणे न ब्राह्मणभागेष्वलक्ष

भागेषु मं॥

णस्यावाप्यानिव्याख्याः शोधयितमप्राकृत्वात्सर्वे क्रोमेव मागपकः आगांतवानिकानि १

चित्यूर्वे रुद्रादहमेसंगहीतानि हेतुर्निर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः परक्रिया पुराक

ल्पो व्यवधारणकल्पनेति तेन- ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः २ तद्दध्नो दधित्वमिति निर्वचनं ३ अमे- तेऽ

ध्या वै माषा इति निंदा ४ वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा ५ तद्व्यचिकित्सज्जुहवानी३मा हौ३षा३

मिति संशयः ६ यजमानेन संमितौदुंबरी भवतीति विधिः ७ माषानेव मह्यं पचंतीति प तेऽ

रकृतिः ८ पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः ९ यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणान्

चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना १० एवमन्यदप्युदाहार्यं नचैते न्या

यानामन्यतमत् ब्राह्मणमिति लक्षणं मंत्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात् तथाहि इंद्रवो वा म

शांतिहीति हेतुः १ उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनं मोघमन्नं वि

दते अप्रचेता इति निंदा ३ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा ४ अधः स्विदासीदु

परि स्विदासीदिति संशयः ५ कपिंजलानालभेतेति विधिः सहस्रमयुतं ददिति परकृतिः

७ यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति पुराकल्प इति करणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् नेत्यदवात्य मंत्रे नित्या

जे॰ यंथा इत्यपचद्भुति ———— ब्राह्मणेनापेदित्वस्मिन्ब्राह्मणे न गात मंत्रे [illegible] त्या

स्तेः इत्याहेत्यनेनवाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेन्न राजा चित् यं मंगं गर्भंत्रीत्याह रोवा

जे॰ वे

३१ रक्षाः सुश्लोक चिरस्मीत्यादावनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तिर्ब्राह्मणाधिकारं पुंब्राह्मणमिति चेन्न यम
यमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेस्तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः मन्त्रब्रा
दे॰ ह्मणलक्षणद्वयोर्द्वावेव प्रभागावितरणीकारान् मन्त्रलक्षणस्य पूर्वं मन्त्रिहितत्वात् शि अव
ष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भवतीति ॥ नवमाधिकरणमारचयति ३१९ अ
ग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यस्य सौर्ये चरौ सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवं प्रदानरूपदेशः ऊहः॥
अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले यजमानस्य नामधेयविशेषं
तदीयप्रवरं पठति असौ देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नप्ताऽमुष्याः पुत्रोऽमु
ष्याः पौत्रोऽमुष्या नप्तेति आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्र इति च एवमादि प्रवरनामधेया तेन
नां मन्त्रत्वमस्ति कुतः मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वाद्यागमाहि इति चेन्मैवं याज्ञिकानां प्रसिद्धिर
पस्य मन्त्रलक्षणस्य तेष्वभावात् न ह्यध्येतार ऋग्वेदादीन्मन्त्रकाण्डेऽधीयते तस्मान्नास्ति मन्त्र
त्वं दश॰प्रका॰हा॰ ऋक्सामयजुषां लक्षणसांकर्यादिति शङ्किते पादगीतिप्रश्लिष्टपा अव
ठत्वं नास्ति करः ३ प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्य विधादहिः यजुर्वाच्यत्वधर्मा
स्पमेद्धाद्दस्य चतुर्थता २ परप्रत्यायनार्थत्वाद्यजुष्ट्वं यजुर्वेदसमः तल्लक्षणमत्र
कालात्रैविध्यमिति स्थितं २ दशमैकादशद्वादशाधिकरणमारच यति १२

२२.१२ १२ इदमाम्नायते त्रैस्वर्ययुक्तमंत्रमेतेषां पादबद्धत्वमिति यतो विदाविदुः ऋचः सामानि य
जूंषीति त्रीन्वेदान्विदन्तीति त्रिविदः त्रिविदां संबंधिनोऽध्येतारस्ते त्रैविद्यास्तेषां च यं मंत्रभागं मन्वा
दिरूपेण त्रिविधमाहुः सोऽस्तोपायेति यो जनानतस्त्रिविधानामृक् साम यजुःषु सर्वत्र स्थितं लक्ष
सू० १ णं नास्ति तेन ऋचः सामकत्वं च परिहारत्वात् अध्यापकप्रसिद्धेः स्वेदादिषु पठितामंत्र इति हि
लक्षणं वक्तव्यं तस्य संकीर्णदोषः स्वविताप्यनात्वच्छिद्रेण विवेकेन वक्तुं न सूत्रस्य प्रभुत्व
मित्ययं मंत्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नः यजुषां मध्ये पठितः न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति न ह्यनेन सर्वस्य च
न्यूनतो न व्यवहृतत्वात् एतत्साम गायन्ना स्त इति प्रतिज्ञा यत्किंचित्साम यजुर्वेदे गीतं नाम समाम्ना
तानि तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते तस्मान्नास्ति लक्षणमि
नार्थवन्ते १ ति चेन्न पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् पादबंधेन ते ये तावृत्तवस्था मंत्रा ऋचः गीतिरूपाः मं
त्राः सामानि वृत्तगीतिवर्जिततत्त्वेन प्रश्लिष्टपठितामंत्रा यजूंषीत्युक्तेर्न कापि संकरः २२ १२ त्रयो
दशाधिकरणमारचयति प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसादय अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्त
ऋ० १ णीहि पुरोडाशानलंकुरु इत्या गच्छेत्यादयो निगदाम्नाताः परप्रत्यायनार्था मंत्रा इति वा
परसं० १ लक्षणं संबोधनार्था मंत्रा निगदाः एते च सर्वे केभ्यः ऋग्यजुः सामभ्यो बहिर्भूता अनुष्टी प्रकाराः
कुतः पादगीत्योर्ऋक्सामलक्षणयोरभावात् प्रश्लिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्वेऽपि धर्मभेदेन य
जुष्ट्वं न भावानुपपत्तेः उपांशुत्वं यजुषां निगदानां तु धर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ बर्हि प्रोक्षणो मोज्ज

तो परिव्राजकं स्वं न रक्षितव्यमत्रैव परिव्राजकानां ब्राह्मणेभ्यः पृथग्ज्ञाननिमित्तो विशेषो बोधयितुं शक्यते यानि ग्र
३२ दानां यज्ञलेहनेपि तत्त्वेन युज्यते शाखैव सता परमपुत्रोन निमित्त उच्चैर्लक्ष्मः ततो मन्त्राणां वै
विध्यंशस्थितेः च देवस्य त्वेति वाक्यस्याभिन्नत्वमस्यैकार्थता ऐकप्रयोजनकस्यार्थैकबोधकत्वेन
न भिन्नता २ विभागे सति साकांक्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकं तस्माद्वाक्यैकमेवेनयज्ञरन्तोः वाक्यैक्ये =
वधार्यते २ ११ १७ चतुर्दशाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासयोराम्नायते देव
स्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति तत्र वाक्यानि भि
न्नानि भवितुमर्हन्तीति कुतः एकत्वनियामकस्यार्थैकबोधकत्वात् अर्थैकत्वं वाक्यैक्ये प्रयोजकमि
ति चेन्न एकस्मिन्नपि देवदत्तव्याप्तेः पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां संभवाद्वाक्य
भेदः स्यादिति चेन्मैवं यद्विभागे साकांक्षमविभागे चैकार्थं तदेकं वाक्यमिति प्रयोजक
स्य वाक्यत्वाद्विभागे साकांक्षमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् स्योनं ते सदनं कृणोमि घृ
तस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधः सुमनस्य
मान इति मन्त्रे तस्मिन्सीदेत्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकाशिकावाचितच्छब्दार्थानि ए
षु पूर्वपदसमूहाकांक्षत्वमस्त्यतस्तद्यावदेकमेकार्थमित्युच्यते नहि तत्रैकार्थत्वम
स्ति पूर्वपदसमूहस्य सदनकरणमर्थस्तन्नरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनं सो
न समीचीनं सर्वेषां समूहानामेकत्वयोगेऽस्येवः सारस्वतपुरोडाशः तयोः अत्र द्वयोः समू ३२

दृष्टौ वाक्यद्वयत्वमुभयवादिसिद्धं तदेकार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते एकार्थमित्युक्ते नित्याप्तिः स्या
त्भेगावां विभजनत्पृथा वां विभजत्वित्यनेन यां विभजनमेवत्वेन संमूयोः पदसमूहयोस्तत्प २४
र्यविषयस्पष्टव्यविभागहूपस्यार्थस्य चैकत्वान्समुदायवच्छेदे तं विभागस्या काङ्क्षामित्युक्ते प्रत्ये
५८४ तेत्वमयेजमहमित्यादिसमूहद्वयकत्वेन समवेदेवत्स्वेति समूहः साकाङ्क्षो भवति एकी
कृतेतत्कत्वस्यैकपदविनिर्वापार्थः एतेनैकवाक्यत्वनिर्णये नानियतपरिमाणस्य यजुषो
वसानं निश्चितं भवतम् पं४५ इषेत्वादिमन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे अत्र सत्यार्थस्मारकत्वा
देकादशस्य कल्पनात् २ छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे १ अध्याहृते स्मारकत्वा
न्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः २ यातेयमेरजेत्यध्याहारो यद्दालषजनं ननु रित्यन्य शेषत्वाद्ध्या
हारस्तु लौकिकः १ वैदाकाङ्क्षापूरणी या वेदेनैव्यनुषंजनं अन्यशेषोपि हि स्याल्लौ
किकस्तु न मादृशः २ ॥ पंचदशाधिकरणमारचयति एषत्वोर्जेत्वेति श्रूयते सोयमेकै
कमंत्र एको मंत्रः उतः अस्यार्थस्यार्थत्वेनैकस्यैवाद्वस्य कल्पनेनैवावर्तन् नचो रूपप्रत्यवे
त्यादिमेत्रवदन्येयार्थस्मारकत्वं संभवति क्रियापदाभावे न तदर्थप्रतीत्यभावादिति
प्राप्ते ब्रूमः इषेत्वेति छिनत्तिं कृष्णोत्वेत्यन्नमार्ष्टीति- एवं शाखाच्छेदपादाः छेदनमार्जनयो
रेतौ विनियुक्तौ ततच्छेदनमार्जनं छिनत्ति वेत्ति क्रियापदे अध्याहृते सत्यन्ने प्रयार्थस्मार

ध्यनुमार्जनी ८

मेदः ॥ २

त्वात् । अर्थैकत्वेन वाक्यभेदाद्यजुर्मन्त्रभेदः इष्मा णान्नायमोः पलाशशाखां छिनत्ति ऊ
३३ र्जे रसाय बलाय त्वामनुमार्ष्मीत्यर्थं एव माधुर्ये स्तेन कल्पताम् प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्यादौ प्रि
वा ॥ सामान्यरूपस्यार्थैकत्वे प्रयुक्तादि विभिन्नत्वाद् यथेदवाक्यभेदयोः स्पष्टत्वात् लक्षणीका अत्र संगो वाक्यसमाप्तिः
वयतीति ऋषिविरहत्वस्य चोदितत्वाच्च यजुर्भेदो द्रष्टव्यः २९ ओडशाधिकरणमारचयति सर्वे समत्वयोगित्वात् =
ज्योतिष्टोमे सुपसद्धोमेष्वेव माम्नायते यातेऽग्ने ऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो
अपावधीत्स्वाहा यातेऽग्ने रजाशया यातेऽग्ने हराशयाइति अयमर्थः अयसा रजतेन
हिरण्येन च निर्मिताः पुरो निःसृष्टत्वात् तासु शयानः अग्ने त्रिपुरविजये
गच्छेति ता हे लोकेषु स्थितत्वात् यातन्वा शोभते पापरूपपातकं वीरहत्यादि म
हापातकं च रहत्वा नस्मीति न पापं च जाह्नव्यां इयं वचो अपावधीत्स्वाहेत्यर्थात्तापि त्वेषं वचो अपावधीः
पापं रहत्वाद्ग्रवचः एनमुर्वीरहत्या च त्वेषं वचइति तत्र स्वाहान्तः प्रत्यामन्त्रः समस्ता
७ वाक्यानि राकांक्षः द्वितीयन्तृतीययोः साकांक्षतां स्मरयितव्यं उचितो लौकिको वाक्यशेषो ध्या
हर्तव्यः न हृतनूर्वर्षिष्ठेत्यादि भागद्वयोरन्वयोग्यः तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादि विशि मं ॥
ष्टेषु मः वैदिकयोर्मन्त्रयोः कांक्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया तत्र तनूर्वर्षिष्ठे पृ ॥
त्यादि भागद्वयोर्मन्त्रयोरनुषज्यते यद्यस्या चन्द्रशेषस्यापि तद्विज्ञस्याः सन्यक्
॥ प ॥

देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति तत्र तृतीयमंत्रशेषोऽच्छिद्रेणादिभागः प्रथमद्वितीयमंत्रयोर्नानुषज्यते यतः निराकांक्षतात्वाच्छि चित्पति
स्त्वा पुनात्व वाक्पतिस्त्वा पुनात्विति

८

त्वनीयाद्व्यवहारात्सन्निकृष्यते तस्मादनुषंगः कर्तव्यः संतृप्ताधिकरणमारचयति नानु-
षंगोऽनुषंगो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणोः चित्पतिस्त्वेत्यनाकांक्षत्वान्नानुषज्यते २ क
रणत्वं क्रियायेत्वं क्रियाचैकापुनात्विति मंत्रत्रये तत्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ३ ज्योतिष्टो
मे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोः शेषिणोः
संपूर्णवाक्ययोः कांक्षितो ... कोंति प्राप्ते ब्रूमः माभूदेकशेषिणां कांक्षा तथापि शेषस्या-
कांक्षास्तीति पवित्रेणारश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते क्रिया च पुनात्विति सा
त्रिष्वपि मंत्रेष्वेकातयाक्रियया संबद्धः शेषः क्रियाद्वारा च तृतीयमंत्रे निरपेक्षोऽपि यथान्वेति
तथान्ययोरप्यन्वेतुमर्हतीति तस्मादस्त्यनुषंगः २१६८ अध्याहाराधिकरणमारचयति गच्छ वायायाना षज्यते
नामितिशब्दस्यानुषंगोऽस्मिन्नोपरि संयज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात्सोऽस्मिन्नेव वत् तदेकवा-
क्ये मध्यमंत्रे गानीत्यनेन न हि तान्वेति तद्व्याये नतो पर्यप्यानुषज्यते २ अग्नीषोमीयप-
शौ श्रूयते संते प्राणवातेन गच्छतामसमं मध्यमंत्रे गानि यजत्रैः संयज्ञपतिराशिषेति अत्र
मध्यः भ्रोत्र प्राणवातेन वायुना संगच्छतां तवहृदयानि गानि यागविशेषैः
संयुज्यंतां यज्ञपतिराशिषा संयुज्यतामिति त्रयमिति विस्मिन्न तृतीयमंत्रे समिता पश्मेग यज्ञ
स्य क्रियापदाकांक्षात्वात्प्रथममंत्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनांतस्य यज्ञप-
तिशब्देन सत्त्वेन योग्यत्वात्पूर्वेण बुद्धिस्थत्वेन नानो हि न तत्वाद्याकांक्षात्विति घिया प्यतां

ऊ४ अङ्गान्तरे कर्मभेदः क्रिया नैवयत्वात् ॥ द्वितीयपादस्याप्रथमाधिकरणमारचयति ॥

34

सद्भावे न क्रियापदमनुसन्धीयते इति प्राप्ते ब्रूमः मध्यमसंज्ञे बहुवचनान्ते नागानीत्यनेनान्वेतुम
योग्यत्वात्तद्व्यवायेन बुद्धिसंनिधानाभावान्नास्य त्रुटनं ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्योग्योचितेन वा
काङ्क्षेणाध्याहर्तव्यः इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथ
मः पादः ॥ ददाति यजतीत्यादौ भावनैका किमन्यता आख्यातैक्यान्नदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोज
कः ॥ धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः ॥ एकत्वाद्विद्यते भावनाभिदः ॥ नियोगे उत्पत्त्यैक्या ॥
कल्पतः प्राप्तं समभिन्नमिति चेन्न तत् धातुभेदाख्यातभेदो नियोगो भिद्यते बलात् ॥ समि
णोयजतीत्यादावेकत्वमनुत भिन्नता धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः ॥ अभ्यासात्क
र्मभेदो नामत्वान्न विधिर्गुणे विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता ॥ द्वितीयपादस्य प्रथमा
प१ धिकरणमारचयति इहैकप्रकरणगतान्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजतिद
दाति जुहोत्यादीन्युदाहरणानि तानि चैवं श्रूयन्ते सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददाति
दाक्षिणानि जुहोतीति तत्र भावनावाचिन आख्यातस्यैकत्वाद्भावनाया एकत्वमुक्ते नच धा
भावना तुभेदाद्भावनाभेदः तद्वाचित्वाभावेन धातोः स्यात्प्रयोजकत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः आ
ख्यातत्वात्तमेव भावनायाः प्रयोजकं व्याख्यातं प्रतिधातु भिन्नं नहि बहूनां धातूनामुप
रि एकस्माख्यातप्रत्ययः श्रूयते नापि व्याकरणे धातुसमूहादेकमाख्यातं विहितं सर्व ऊ४
आख्यातानां बहूनामेकैकधातुविशेषानुरक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदान

नियोगैकत्वइति

ह्ताम[.]भावना परस्परं भिद्यते अत्र गुरुमतमाह । कर्मभेदं विना नाध्यायार्थः किं च शास्त्रभेदश्चिं
तेति गुरोर्मतं तत्र यजेत दद्याज्जुहुयादित्येतेषु लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य नियोगस्यैकत्वाज्ज्ञातं नानि
योगवाचकत्वाभावेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थकत्वं शास्त्रमेकमिति सर्वं यतः प्रतिधातुलिङ्
प्रत्ययस्याभिन्नत्वाद्धात्वर्थानुबन्धभेदे न तद्धि भिद्यते [.]नियोगमपि भेदस्वीकारे चित्तमशक्यत्वान्यानि
योगानुसारि शास्त्रभिन्नमिति प्राह्णातः । द्वितीयाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते समियइति
समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति तत्रैव चकत्वः पूर्वपक्षमा
ते यजति पदे सर्वाकेषु यजति ददाति [.]पादि पदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन भावनाभेद आशंक्य नन
स्यादाख्यातैकत्वप्रयुक्तभावनैकामनिवार्यमिति चेन्मैवं यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदावगमात्
कर्मैकत्वेभ्यासो निरर्थकः स्यात् अथोच्यते समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं
समिन्नामकं यागमनूद्य परितनेभ्यस्तन्नामयजतिपदैः तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा
गणाश्चत्वारः विकल्पिता विधीयन्ते तत्तन्नामवादात्वान्नाम्ना मधेयं वृथैवेति तत्र तनूनपादा
दिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावान्नितान्तं देवताविधिः चतुर्थी तद्धितयोरश्रवणा
न्नापि द्रव्यविधिः तृतीयात्वाभावान्नतोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादाविव विहितीयानां नाम्नां
मन्त्र यत्र वर्णोपरितनानां यजतिपदानां मन्त्रवादत्वेन दसत्व तेषां विधायकत्वात्व

तन्न तनूनपादादिनामकानि यागांतराणि विधीयंते तन्नैवं सति संज्ञाभेदात्कर्मभेदः स एव प्रयोजनं तेन अभ्यासात् २

धो २

२५ यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते तेन प्रान्याबुपि चनर्थ पदेषु विधित्वं
ठे॰ श्रौतं अनुवादत्वं पुरोवादरूपस्य समिधो यजतीत्यस्य सन्निधिनावगम्यते सन्निधिश्च श्रुतेर्दुर्ब
लः विधित्वे च सर्वं वाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य प्रतिविधानायोगात् २ तथा
सति वक्ष्यमाणाधिकरणेन संकीर्येत नमेवं वैषम्यात् अथैष ज्योतिरित्यस्मिन्नुदाहरणे
दाहरणे यागावगमात् प्रागेव संज्ञात्वावगमात् संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वं पादादीनां संज्ञा
(त्वं पश्चादवगम्यते तस्मादभ्यासस्य वा कर्मभेदहेतुः) समिद्विधायकैर्यजतिपदैर्यागेषु वग
३५ तेषु भेदश्चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समिन्नामपि भिन्नायाः संज्ञा अपेक्षिता इति तन्न न पादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते तस्मादभ्यासस्य वा कर्मभेदहेतुः तनी॰
एवं विद्वान्पौर्णमासीममावास्यामिति शिष्टं कर्मान्तरं प्रकृतेषु सर्वेषु समुदायानुवादकं का
मांतरस्यादभ्यासाद्रौचेद्द्व्याहि देवता वाचं प्रीत्यादिलो लभ्यानुवादस्तत्र युज्यते २॥ २२॥
तृतीयाधिकरणमारचयति इदमाम्नायते य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वा
नमावास्यां यजत इति अत्र यजतिनाकर्मांतरं विधीयते न तत्प्रकृता आग्नेयादयः षड् यागा
अनूद्यंते आग्नेयादयश्च कालसंयुक्तास्तस्मिन्प्रकरण एवमाम्नायंते यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमा
वास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमा २५
स्यां यजन्निति ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छदिति ऐंद्रं

विध्या॰

दध्यमावास्यायां [stain] मैन्द्रं पयोमावास्यायामिति च एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्भ्यः आग्नेयादिभ्यो वि-
हृष्टाका विहितस्य कर्मणोऽन्यत्वे सति सर्वाधिकरणन्यायेन अपासु पद्यते न च कर्मान्तरे द्रव्य-
देवतयोरभावः ध्रौवाज्यसद्भावात् अत एवोक्तं ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी इत्येवं
नानतो यागो विधीयते एष प्रकृयेति सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति · ध्रौवस्य
(चे॰) साधारणत्वश्रुतेर्देवताया मान्त्रवर्णिकत्वमिष्यमनुनेतव्यं तस्माद्वा ऐन्द्री पौर्णमास्यामग्नचेतेहः (द्विदव ने॰)
(या॰) धन्वती · अमावास्यामिति वाक्यद्वयोरेकत्वात्पौर्वापर्यक्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणि विधीयते ।
तन्मात्रनिर्हेत्राणि जेनविहितपको वा ऐन्द्रो मंत्रः २ त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा इत्युप
(मंत्रयोः) २: तयोरुक्तावाग्नीषोमौ पौर्णमासदेवता एवमनेन राज्ञा तयोर्हविर्विधानप्रक्रियो मंत्रयोरुक्तौ
(द्रव्य॰) अग्नीषोमावमावास्यादेवताश्वाभ्यां देवताभ्यामिदं एवन्यायाद्यागान्तरमत्र विधीयते षड्यागानुवाद-
त्वेन तदनुवादत्वे न विधेयान्तरस्य कस्यचिद्दर्शनात् · विहृता कथमनर्थकस्यात्तन्न केवलं तदा-
(पौर्णमास्यां॰) नर्थक्यं किन्तु पौर्णमास्यां यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेत्येतद्द्विधा प्येकस्याञ्चैतत्का- (या॰)
लविधायकं यदाग्नेयस्त्वा घृत्यन्निवाक्यैरेव तद्विधानात् कर्मान्तरत्वे तु कालविधानस्पति ।
तस्मात्कर्मान्तरविधिरिति प्रोक्षमः वार्त्रघ्नीत्वाज्यभागाङ्गव्यवस्थाकेन देवता पौर्णमासान्तः
यते पौर्णमासीयुक्ते त्रिके तथा १२ अमेत्यपि समस्तस्याहितत्वसिद्धिः प्रयोजनं सहस्थितिः ।
पौर्णमास्यामित्युक्तिर्मंशत्रिके त्रिके १४ विहृताकोविधौ विधावह्निराग्नेयकादिना ।

विहितस्य फलत्वेन प्राधान्यमितरेषु गुणः ॥ आग्नेयादीनां तावद्द्रव्यदेवतादिविधिर्विहितस्य कर्मान्तरस्य सर्व°
२६ पानलभ्यते वा चैन्द्राग्नेर्ध्रुवत्वोस्त्राज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात् हौत्रे मन्त्रकाण्डे सामिधेनीनां
वाहननिगदे प्रयाजमन्त्राणामाम्नायप्रयाजानन्तरभाविनोराज्यभागयोः क्रमेवार्त्रघ्नोवृधन्वत्यौ चा
म्नाते लिंगं चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते ततो लिंगक्रमाभ्यामाज्यभागाविष°
36 यत्वमवगम्यते यत्तु वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यं तल्लिंगक्रमलब्धप्रयोगाज्यभागाङ्ग°
योर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वयव्यवस्थामात्रं विधत्ते न तूतनकर्माङ्गत्वयो विदधाति अतो न पराहि ता॰
हित्याहिद्रव्याद्युक्तकर्मान्तरविधायकं न भवति किं तर्हि सर्वप्रकृतेष्वपि याविद्युपदिष्टं विकृतयो
हौ समुदायावनुवदति न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुप°
पत्तिः तत्तत्काले विहितयोर्यागत्रिकयोरुपलक्षितत्वात् न चानुवादानुपपत्तिः समुदाय°
हित्वसिद्धेरुत्पत्तियोजनत्वात् सिद्धौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन्फ°
लवाक्ये च यागविवक्षया द्विवचननिर्देशं नोपपद्यते यदप्युक्तं मन्त्रवादपदे पौर्णमास्या°
त्यादिवाक्ये च यत्कर्मिति तदप्येककालविधानासंभवे ऐकैकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधा°
या॰ णं॰ त्र्यया नात् आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाः पौर्णमास्यां काले विहितानां सहप्रयोगः पौर्णमा°
स्ताः॰ स्येत्येन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते एवमितरत्रापि तन्तु विस्पष्टात्कर्मान्तरवि°
धायकत्वाभावेनानुवादकत्वे तस्य यागविधायकत्वाशुपगमात् आग्नेयोष्टाकपाल इ २६
पि॰

त्यादिवाक्यानि तद्विहितयागानुवादेन तद्गुणदेवताफलविधायकानीति चेन्न तथा सत्ये
केन वाक्येनानेकगुणविधिसंभवात्प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत आग्नेयादिवाक्या ।
नां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वात् नास्ति विध्यावृत्तिदोषस्तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विहि ।
तानां वाक्यमनुवादकं किंचानुवादे मन्त्रभ्रमयगम्यं कर्मान्तरविधिवदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां । रै॰
च गुणप्रधानभावेन सिद्धेन यथाहि समिधो यजति स्वाहाकारमामावास्यायामित्यादयः कालयोगरहिताके
चे॰ विधिष्वाम्नाताः यदाग्नेयोऽष्टाकपालो मावास्यायां पौर्णमास्यां चेत्यादयः कालयुक्ता अपरे ते ।
षामपि येषां प्रकृतत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसंबंधो दर्शपौ । योधनीयः॰
र्णमासाभ्यामिति द्विवचनमत्र बहुवचनेन परिणेतव्यं विदुषां वाक्यविहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजाद ।
यादि॰ यश्चाग्नेयस्य श्रुत्वे तेषु हित्वा सर्वत्र तेषां फलसंबंधो राजसूययागेतिवदुपसौम्यवत्प्रसमप्राधान्यात्प्र । च॰
याजादीनां गुणभावेन स्यात्तदभावे चानर्थत्वात्तैर्योगादिविकृतिष्वाग्नेयादीनामिवातिदेशोन
स्यात् तत्राह एतेन त्रिकयोः कालयोगेन दर्शमासयोरप्यहत्वात्समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्च ।
त्वेनाग्नेयादीनामेकफलसंबंधेन प्राधान्यं प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोपि दोषस्तस्माद्धि । एष॰
ष्टवाक्यमनुवादकं ~~सर्व एव आमिक्षिका प्रमाणं सर्वं प्रमाणं~~ ॥ चं॰ उपांशुयाजमित्येषोऽनुवा
स्वा दो न्यायवाविधिः विस्वाद्विवाक्यो विस्पष्टविधिरस्यानुवादता १ आमिक्षामेकं तरा स्तद्धि पञ्च
गणके विधो सत्यप्यवादो विस्पष्टादिस्वरूपं धोवमेतत्ततः २ चन्द्रयोधिकरणमाचरति

२७ इद मास्नायते आमिवापन यास्त स्य कि यतेदं त्वचौपुरोडाशेन्द्र पांशुयाजमंत राय ज्ञति विस्पष्ट पांशु
याजेष्वो जामित्वाय प्रजापतिरूपांशुयष्टव्यो जामित्वाय अग्नीषोमा उपांशुयष्टव्याव जामित्वा
येति तत्र विस्पष्टादि वाक्ये पूर्व विहितस्य याग त्रयस्य सम प्रदाय स्योनवाद इति चेन्मैवं अग्नेयाग्नी
१२ षोमीय पुरोडाशाभ्यां पूर्वं तत एवोक्तस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रमे प्रतिपन्नत्वात् पुरोडाशयो
रंतराले किंचिद्विधित्सितं न यागत्रय लक्षणविशिष्ट विधेयं विस्पष्टादि वाक्येषु प्रतीयते पूर्ववाक्ये नन
प्रतीयते इति विधायकं तद्वाक्ये न चात्रययजतीनि वर्तमानापदेशाः शंकनीयाः लेटः पंचमलकार
स्याश्रवणात् अंतराले कालत्वं उपांशुत्वरूपगुणस्यापि विधिः पांशुत्वाय हि विशिष्टकर्मगुणउपांशुया
जनामत्वं सत्वेव गुण द्वय विशिष्ट कर्मणोग्रहणेन वाक्येन विहिते विस्पष्टादि वाक्यत्रयमर्थवादः स्या
न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शंकनीयः समाधातव्येन जामित्वदोषणोपक्रमाद् जा
नेन मित्वेन समाधानीयं सहारान्न जामिवाद् त्वादेरजामित्वायेत्येतस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकवाक्यत्व प्रतीतेः
न त्वेकस्मिन्वाक्ये विधेयवाहुल्यं संभवति न चात्र विधित्सितस्य उपांशुयाजस्य द्रव्याभावः व औ
स्यतद्रव्यत्वान्नापि देवताया अभावः नानाशाखासु रूपांशुयाजकर्मणः पवितै वै शिवप्रजापत्या ग्नी
त्वात् तस्माद्ध जतीत्येव नद्वि धायकम् १२ षोमीयमंत्रै विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीयमानं अग्निहोत्रा द्वारा रवाक्यमनुवादो यद्वा विधिः
प्रजापत्याग्नेय दधत्यैधवाक्ये नोक्तमनुद्यते २ गुणवसिद्धैनदधादिगणाद्रव्यविशिष्टता त्रुपंद
धातिः मंत्राभ्यामतो होमगुणो नो विधिः २ यजत्याल्पमतीयतावत्नुवादे विधीउत त २०
ब०

वश्यतीत्याभ्यां विहितोऽयं नुवादिनौ २ नानुवादोऽपूर्वो वादेयज्ञपालम्भौ रतो विधिः ग्रहणं सोमसं-
स्कारो वदाने पशुसंस्क्रिया २॥ पंचमाधिकरणमारचयति इदमाम्नायते अग्निहोत्रं जुहोति
दध्ना जुहोति पयसा जुहोति इदमपरमाम्नायते आघारमाघारयति घारयति ऋजुमाघारयती अर्द्धमा
ति च तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः आघारवाक्यं चोर्ध्वादि-
वाक्यविहितस्य कुतः द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्याभावेहितिचेन्न तत्र वक्तव्यं किं दध्यादि-
वाक्येन गुणमात्रं विधीयते किं वा गुणविशिष्टं कर्म नाद्यः अग्निहोत्रादिवाक्यस्य त्वन्मते कर्मविधा-
यकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धेः नाप्यनुवादश्चरः सरस्य गुणमात्रविधानस्यासंभवात्
द्वितीये विधिगौरवं स्यान्न तु समन्यागतावयुक्तं अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकं तत्र द्रव्यं दध्या-
दिवाक्यैर्लभ्यते देवता तु मांत्रवार्णिकी आघारेऽप्येवं द्रव्यदेवते ऊहनीये षष्ठाधिकरणमारचयति यजतीति
सोमेन यजेतेति श्रूयते तथैन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादीन्यपि श्रुतानि एवमग्नी-
षोमीयं पशुमालभेतेति श्रूयते तत्र हृदस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यादीन्यपि श्रु- धा
तानि तत्रैन्द्रवायवादिवाक्यैर्यागा विधीयन्ते इन्द्रवाय्वादिप्रातिपदिकैर्देवतामात्रं हि तेन सोमसं-
रसद्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात् एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः सोमेन ज- नय
तेत्यनेनानूद्यते न त्वपूर्वं नवाक्यैर्दयादिद्रव्यस्यातो तद्द्रव्यविशिष्टयागस्य विधीयते

३८ तदनुवादेन पशुालंभवाक्ये इष्टी सोमरूपा देवता विधीयते तस्मादवदानवाक्यविहितानां या
गानां समुदायः पशुमालभेतेत्यनेनानूद्यते इति शोभगूर्भः सति हि पुरोवादे नुवादो भवति
न चात्र पुरोवादोस्ति सोमेन यजेतेत्यनेन प्रतीतस्यार्थस्य ग्रहणवाक्ये प्रतीतेः नहि ग्रह
णं यजनं भवति नापि तद्धितप्रत्ययोत्र रसः सोमलतानां च तद्धितमन्वयः सर्वनाम्नार्थे विहि
38
तः प्रकृतत्वेन रसमिति शंकनीयं धारयाग्रहणंतिरस्सैव प्रकृतत्वात् तथापि पशुमाल ती०१
ना०१ भत्वेन प्रतीतौ चावदानवाक्येषु प्रतीयते ततः पुरोवादाभावे नुवादासंभवात् यत्वालभ
तिभ्यां कर्मणी विधीयेते ग्रहणवाक्येषु तु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते अवदा
नवाक्येषु पशुसंस्कारः॥ अथ॥ आरुणीमिति सद्दृत्य चके मेक्षगतमितिता एकत्वसङ्गदा१
ख्यानात्मस्याख्यात्वा प्रयाजवत् २ आख्यातमात्रेणो मान संख्या यावद्गुकर्मता ग्रहत्वेका
दृष्टत्वात् प्रयाजे गतभावतः २ पश्वन्तस्सदृणप्राजापुत्यानित्यत्वभाष्यकृत् विचारमाह
तवैवं चक्रियायोग्यत्वसत्तत्वतः २ बहुत्वादेतपशुमिदेवयोगाद्भिन्नता रुपस्यतेन कर्म
कं संख्यानां च क्रियागता ४ देवतासंगतस्यैवतद्धितार्थस्य पश्विमः बहुत्वसंगमोहव१
संख्यायातः क्रियाभिदा ५ समानाधिकरणमारचयति निर्वपाद्गुनीजुहोती निश्र
यते तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समभिधीयमानतीनित्यादिवचनाभ्यासेकित्वसंरुदंतास्यातः ३८

शा॰

ततश्च कस्मिंश्चित्कर्मणि त्वसंख्यातत्वेनैव कर्मण आम्नातत्वान्नेतव्या । यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसं-
ख्या पंचानामेव प्रयाजानामाम्नातानां नीता नेतव्या इति प्राप्ते ब्रूमः । किमिदमाख्यातपदान्तरनिरपे-
क्षमेव कर्मैकेष्व मामण्यन्तपदान्तरान्वितेन नाघः गार्ग्यापणस्य पदमात्रस्य प्रमितिर्ज्ञानक-
त्वाभावात् । द्वितीये त्रित्वसंख्यया विशेषितेनाख्यातेन कर्मैव बहुत्वं गम्यते प्रयाजानामेव
मेव पंचसंख्यावरुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं तु सर्पदं इहत्वेन तद्विधितः सर्वकर्मण एव
कत्वसंख्यावरोधेनास्तीति वैषम्यम् नदेतद्विनिकाशेदाहरणं आप्यकारेनान्त्रमन्यते कर्मेवा-
चिनश्चाहेति शाहस्य विशेषणेन त्रिशाहेन कर्मैव कृत्स्नस्य स्तूयते यास्य वपतानस्येनात् ।
जो॰ इदं त्वत्रोदाहरणम् समदशशरीपन्नानन्यस्थूनालभते इत्यत्र प्रजापतिदेवता पशवो पशूनां तेषां
जापत्या इति तद्धितश्रुत्या तौ बहुत्वोपेताः पश्वावपके द्रव्यतातो द्वैकवाचु यागस्वरू- देवतैक्या
पमभिन्नमित्येकस्मिंश्चित्कर्म यागे समदशेति संख्यासाव शुद्धद्रव्यगतानन्वयादाहृता
श्राकृतिक्रिया त्रित्वसंख्येव क्रियागतान्तरमान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः । अत्र प्रजापतिर्देव
य॰ तास्य पशोः सप्रजापत्य इति तद्धितान्तं प्रातिपदिकं बुध्या यः पशुस्तद्धितान्ते प्रातिपदि-
का याश्च प्रजापतिदेवताविशिष्टपशौ कर्मबहुत्वविवक्षायां इत्यत्रैकस्मिं द्वितीयाविभ-
क्तिर्बहुवचनेन तत्र पशौ समभिहितायां द्वितीयाविभक्तेरेव तावद्बहुत्वविवक्षायामन्व

नो॰

२९ योनास्तिक्रतः पष्ठ्याद्भविनो च बहुवचनस्यान्व अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा ।

पृथक् गुणः सह स्रदानाल्ला ज्योतिष्टोमेषु नूदिते २ अथैतेन प्रकृते छिन्ने पतत्सहस्रग्र त्रिशोवा

नवमा गं वदेत् स संख्यैव गान्यकर्मत्व मिह नूतनसंज्ञाया २ गुणः कर्मान्तरं वा स्याद्धाजिनत्वि ।

तिमगणादेवानन्तयोक्तः समुच्चयविकल्पतः १ आसिद्धात्यन्तिशिष्टत्वात्सत्त्वलाभत्वा

जिनं गुणो प्रविष्टकर्मान्यत्त्वकस्याद्येष्टाजिदेवके २ यद्येवं सति प्राजापत्येत्यनेन

३१ नहि नां नवानि पादिकैनैकपशुद्रव्यमेकदेवतोपेतं यागस्वरूपं समर्प्यते ताद्दृशानां त्रयाणां

णां बहुत्वाद्बहुवचनं बहुत्वविशेषः सप्तदशेति निर्दिष्टं तेन स्मादत्र संख्ययाकर्मभेदः

एवं सत्यप्यसमेवत्यमाणेस [illegible] एकादशिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते सर्वपञ्चाणि ॥ १

अथैषज्योतिरि [illegible]स्रदक्षिणेन [illegible]रिति विनष्ट का अष्टमाधिकरणमारचयति । अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा । अथैष सर्वज्योतिरेतेन

सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रूयते अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोममेषज्योतिरित्यनूद्यास्मिन्सहस्रदान ।

लक्षणो गुणो विधीयत इति चेन्न प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्यापूर्वत्वेन न छिन्नत्वात् न चैवं सत्यथै

षज्योतिरित्यत्र [illegible] उपपन्नइति वाच्यं सन्निहितवाचिनैतच्छब्देनातीतसन्निहितस्येवा

गामिसन्निहितस्यापि परामर्शसंभवात् आगामिसन्निहितश्च ज्योतिः शब्दार्थः स च ज्योतिः

शब्दोक्तो न परामृश्यते अस्मर्वं संज्ञारूपत्वान्न तत्र किंचित्कर्माभिधेनततो यथा एवं च संख्या यकर्म २९

म०

भेदस्तथापि ज्योतिःसंज्ञया कर्म भिद्यते विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः शाखयोरप्ययं न्यायो द्रष्टव्यः २२५।
गुणात्तु निरलङ्गोक्त दध्यादि प्रयोगे लिखितं नवमाधिकरणमारचयति तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति
श्रूयते तृतीये तु पिंडः आमिक्षा जलं वाजिनं तत्रामिक्षा द्रव्यभाजो ये विश्वेदेवास्त एव वाजिभ्य इ।
त्यनेनानूद्यन्ते वाजोऽन्नमामिक्षा तद्येषामस्तीति तद्धितेन वाजिनस्ते तानुद्दिश्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो वि।
वाजिनं धीयते तत्र द्रव्यमामिक्षा द्रव्येण सह समुच्चीयतां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः उत्पत्तिशिष्टेनामि
क्षाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पन्नशिष्टस्य प्रवेशाभावाद्वाजिनं वाजिशब्दा
वै४ र्थस्य देवतान्तरतामापादयतीति ततो द्रव्यदेवतान्तरवत्त्वेन स्वरूपस्य भिन्नत्वात्कर्मान्तरं १० दधि
होमेऽन्यकर्मत्वं गुणाद्वा न्यायतुल्यं पूर्ववत् निर्गुणत्वादग्निहोत्रे ह्युक्तो दध्यादिको गुणः १ यद्वृध्येदि एकादः
यकामस्य जुहुयादिति तत्र प्रत्यक्ष गुणो वा भिद्यते कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः १ मत्वर्थे गौरवा
दिभ्यो नान्यकर्मफलावत् गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूद्यते २ दशमाधिकरणमार।
चयति दध्ना जुहोतीति श्रूयते तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पन्नत्वात्कर्मणो दधिहोमरूपं
कर्मनिरूपयत्वादिनावगम्यते यथा सर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म भिद्यते न तथा द्रव्येणेति चेन्नैवं यस्मा दधि४
त् यथा वैश्वदेवो यागः आमिक्षागुणेनावरुद्धस्तथाग्निहोत्रं न गुणेनावरुद्धं प्रत्युत निर्गुणत्वा
त् गुणमाकांक्षति तस्मादयं गुणविधिः एवं पयसा जुहोतीत्यादिष्वपि द्रष्टव्यं पयोदध्यादि

नामधेयं यागस्य तत्र शिष्टेन यागसमवेतत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्रं निष्पन्नं व्रीहियववद्विकल्पः
४० २।२।११ एकादशाधिकरणमारचयति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते नादिदं प्रकृताद
ग्निहोत्राद्न्यत्कर्म न तत्र गुणविधिः कुतः इन्द्रियकामस्योक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्र
व्यमात्राद्निष्पत्तेरिति चेन्नैवं कर्मान्तरविधौ दधिमत्ता होमे नैं ह्रियं भावे दिति मत्वर्थलक्षणा
प्रसंगाद्गुणविशिष्टक्रियाविधौ गौरवात्प्रकृतहोमानाप्रकृतक्रियाः प्रसंगाद्गुणमात्रं न फ
लाय विधीयते यद्यपि दध्ना जुहोतीति तदपि प्राप्तत्यापि फलसंबंधेन प्राप्तः धात्वर्थाभावे
फलासंभव इति चेन्नाग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य धात्वर्थस्यानूद्यमानत्वात् ॥ द्वादः उक्ता
यसा॰ निष्पन्नमेतस्य वारवंतीमाहि रेवतीषु वारवंतीयकत्वेनिष्क्रान्तपशुफलाभावे १ रेवत्यादिगुणाः कर्मेद
यज्ञायज्ञीयं च रूपेण रेवतीवारवंतीयसंबंधात्मः पृष्ठप्रदः २ साम्नोऽत्र फलकर्मभ्यां संबंधो वा
कामित्वता तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत्कर्मोच्यते फले २ द्वादशाधिकरणमारचयति
त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्येतस्य
संनिधौ श्रूयते एतस्यैव रेवतीषु वारवंतीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति
अस्यायमर्थः अग्निष्टोमस्य विकृतिरूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुन्नामकः स च पृष्ठस्तोत्रे त्रिवृत्स्तो ४०
मयुक्तत्वात्त्रिवृदित्युच्यते अग्निष्टोमो यज्ञादीनां सामनामसु सामसंस्थानां मध्येऽग्निष्टोम अग्निष्टोमसं

पवमा नै

इत्युच्यते प्रकृतौ तृतीयसवने आर्भवेन स्तोत्रे यज्ञायज्ञियं साम गीयते न च साम्नाग्निष्टोमयागस्य स
माप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते तत्र प्रकृतौ यज्ञायज्ञा वो अग्नये इत्याग्नेय्यामृचि गीयते अस्मिं
स्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्यासु तत्साम गातव्यं तत्र प्रकृतावेकविंशस्तोमयुक्तं पशुका वि
६८ मस्य त्वं रेवतीषु: सधमाद इत्यादिषु रेवतीषु वारवन्तीयं साम गायेदिति तत्र रेवतीनामृचां वारव
न्तीयनामकेन साम्नायः संबंधः सोयं पशुफलायाग्निष्टुति विधीयते एतस्यैवेति प्रकृतपरामर्श
केनैतच्छब्देनान्यव्यावर्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः समर्प्यमाणत्वात् यथाहर्गणाधिकरणेद्भिद्यफला
य प्रकृतेग्निहोत्रे दधिगुणो विहितस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः विषमो दृष्टान्तः दध्नो होमजनकत्वेन शा
स्त्रेण बोधनीयं तस्य लोकतोवगन्तुमशक्यत्वात् फलसंबंध एकएव शास्त्रेण बोध्य इति तत्र न वाक्यभेदः इह १८
तु रेवत्यृगाधारकवारवंतीयसाम्नोग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वा
दुर्वारो वाक्यभेदस्तेन पशुफलकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते एतच्छब्द एवकारश्च
विधीयमान कर्मान्तरविषयतया योजनीयौ त्रयोदशाधिकरणमारचयति यो वृष्टिकामो यो
न्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत सर्वे वै कामाः सौभरे इति १ वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां
सौभरं स्तोत्रमीरितं निधनान्यपि हीषमूर्गूदित्यूह वृष्ट्यादिकामिनां २ फलान्तरेऽपि वृष्ट्यादिषी
षादीनामतोऽदिते सौभरे फलसंभिन्ने निधने विनियम्यते २ फलान्तरे च नथौ...हहिकामाय

नंप्रम

हीषिति सौभरस्य फलं हृ हिं हीषिति स्त्वावृष्टइते ४ नोक्तहस्य कामानामन्यमिन्नया नियमेपिव
७९ नर्थ्योषा ताद थ्याड्रुपपद्यते ४ सामाम्नायपुनः समाम्नानं हीषिति हृ हिकाम्नायनिधनं
ऊर्गीहूर्मित्यन्नाद्यकामायउ इति स्वर्गकामायेति सौभरं नाम साम विशेषः निधनं मात्रमिः १
सन्नमिवांभागः स एतस्य सामानोति माभागस्तास्मिन्निधने हीषादयो विशेषाः सौभरसामसाध्य
स्यात्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योन्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयंते ऊतः हीषादिविधिवा १
क्यं वृष्टिकामायेत्यादिना चतुर्थीश्रवणात् चतुर्थीचनादर्थ्ये नादर्थ्यं च गुणवतीचयाणां हीषा
दीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वं गमयति तच्छेषत्वं च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वेन सं
त्युपपद्यते ततः सौभरस्य हीषिति निधनविशेषस्य च फलभूते हेतुत्वं संभवतल्लिङ्गमयम १
लनान्यमहं हीषिहि इति शाखेपुनः सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिविधौ शब्दभिन्ना १
यते ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयस्त एव हीषादिवाक्येष्वनूद्यंते इति न फलांतरं
ऽयोच्यते ननु तन फलांतराभावात् हीषादीनां च नानात्वाभावाद्यनादेव सौभरे प्राप्तत्वाद्न
कोयं विधिरिति ननु फलत्रयकामानां त्रयाणामनियमेनैव हीषादिमध्ये यस्य कस्यचिन्निधन
स्य प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात् तादर्थ्येन फलांतराभावेपि सौभरएवक्रतौ वृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे
हीषादीनां नियमपरत्वादुपपद्यते तस्माद् य निधनविशेषनियमविधिः इति माधवीये ज्ञे १

मा प गौ

पा

तृतीयपाद सा प्र· रथंतरं सामा सोमे भवेन्नद्ध बृहज्जगत् ऐन्द्रवायवशुक्राग्राश्व ग्रहाः क्रमात् १ रथंतरादिसंयुक्त मन्यक्त
मो स्थवाग्गुणाः गायत्र्यादिवत्तान्नवादन्यद्याहुर्निर्गुणाः २ सोमशब्दः प्रकरणे ज्योतिष्टोमस्य सर्गीके
ग्रहाग्रत्वगुणस्तत्र बाधविनिश्चयः ॥ तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोम
प्रकरणे श्रूयते यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रा
ग्रानि न्यदि जगत्सामाग्रयणाग्रानिति तत्र सोमशब्दः सोमलतासाधनको यागोऽभिधीयते तस्मिन्यागे माध्यंदिने
सवने पृष्ठस्तोत्रे रथंतरबृहज्जगन्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि अभित्वाशूर इत्येतस्यां यो
नावुत्पन्नं रथंतरं त्वामिद्धि हवामह इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत् जगतीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं जगत् ऐन्द्रवा
ग्रा यवो मैत्रावरुणः आश्विनः शुक्रो मन्थी आग्रयणो ध्रुव इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते द्रा प ८
रुपात्रे सोमरसस्य ग्रहणं ग्रह इत्युच्यते सोमयागस्य रथंतरसामोपेतत्वपक्षे तेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः प्रथ
मं ग्रहीतव्यः बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः प्राथमिकः जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः प्राथमिकः इ
ति विषयवाक्यस्यार्थः तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्र्यादिसामोपेतस्तद्व्यतिरिक्तस्य धर्मिणो रथंतरादयो
गुणाः कीर्त्यन्ते तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराण्यत्र विधीयन्ते इति प्राप्ते ब्रूमः यदि
रथंतरसामा सोमः स्यादित्युक्तो यः सोमशब्दः स तेन प्रकरणेन चान्यज्योतिष्टोमः समर्प्यते समर्पि
तेनास्मिन्नन्ययोक्तग्रहाग्रत्वं गुणो विधीयते न तु रथंतरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः

४२ संभवति तस्य प्रातःसवनादौ गायत्री सोमोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोगस्यापि सद्भावात् किं
तर्हि व्यावर्तत इति चेत् रथन्तरबृहत्त्वगतापृष्ठस्याख्यातिरिति विदामः रथन्तरादयः पृष्ठस्तोत्रे विक
ल्पितास्तत्र रथन्तरानुवादेन तेषां पदे व्यावर्त्यन्ते एवमितरत्रापि तस्माद् यं गुणविधिः ननु यः प्रकृ
तो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः न हि प्रकृतौ जगत्यास्तत्र साम विहितमस्ति अत एव
व दशमाध्याये च माध्यन्दिनस्य पञ्चमाधिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्सामेति वाक्यान्तरमाश्रय
णागत्वं विकृतौ विष्णुवत्सामके समुदायिहनित्यवस्थापितं वाऽध्यवस्थापितं तथापि नात्र कश्चिद्वि
रोधः आश्रयणागत्वं वाक्येन कर्मान्तरविधायकं किन्त्वन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम
भवति तत्र गुणविधायकमित्येतावन्मात्रस्य प्रतिपादयत्वात् ॥ राजसूयं प्रकृत्याभिषेचनीयाख्यो
क्रतुस्तत्र विप्रक्षत्रियविट्शूद्राणां विवादः क्रमे २ विप्रादेरनुवादः स्यात् गायत्र्यादीनां वानुवादः
मीमांसायां यत्र पाणिं च राजन्यादीनामिति २ न राज्ययोगात् जात्यवच्छिन्नत्वेन तन्नः श्व
प्राप्तपालनं तस्मात्तत्र रथन्तरत्वं स्यात् २ द्वितीयाधिकरणमारभ्यते राजसूयप्रकरणे का
विधिहिता मुख्या श्रूयते आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा पेन्द्रमेकादशकपालं ऋ
षभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा बार्हस्प
त्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणेत्येवमादि विधानकमवान्तरयः श्रूयते यजमानस्य एणाय जेत वा हे स्वातं ४२

कृतिं ^ वाक्येन ^ २

मध्ये निधायाहृतिर्मोऽकृत्वा नमग्निं हरेयुः — एवमुक्ते यदि राजन्यं यदि वैश्यं वैश्यदेवमिति । नं
त्रयघ्यामर्थोधिकरणेऽपि तु वा यवाग्रं लक्ष्मवस्या पर्यितं यदि शब्दयुक्ते नैर ध्यत रेनिमित्तत्वेनान्वादितस्य
व मन्त्रापि पंच मस्थाने प्रयमाणो वाहृत्य स्वं च दृष्टेनेति यस्यापर्यितं यदि ब्राह्मणोऽस्यानेति स्याने वक्षे २
तृतीय ^ मित्तत्वेनान्वाद्यत्वेऽहितो यस्याने स्रुत स्तेऽहृत्स्योऽस्याने स्पर्यितं यदि राजन्य इत्यन्ववादः वैश्यदेव
स्यानुस्यनपवनेति यस्याने प्रवर्तनं मध्ये निधानेऽपि विधिर्नित्यानुवादः ननु राजकर्तृके राजस्य ३ ^
येव ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावान्नानुवादो युक्त इति चेन्न तयोरपि राज्ययोगेन राजशब्दाभिधेयत्वाधि
प्राप्तत्वमः राजशब्दः क्षत्रियजातौ रूढः न तु राज्ययोगलक्षणप्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्युत राजशब्दस्य
राज्ययोगः प्रवृत्तिनिमित्तं राज्ञः कर्मेति विग्रहे राजशब्दात्प्रातिपदिकस्योपरि प्रत्ययविशेषविधानात्
२ ^ ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालनेऽपि राजशब्दोपचरितत्वस्मात् अवैश्यो ब्राह्मणो वैश्योऽपि सर्वमप्राप्तौ क्षत्रिये
न वचनेन प्राप्येते ननु राजशब्दस्य राजकर्तृकत्वानन्तर्गतत्वे हि रूपितत्वात्तत्स्यं ब्राह्मणवैश्य वाक्ये ^
योः प्राप्तत्वमयुक्तमिति चेन्नैवं यन्तरवैश्यानन्दसंभवेऽपि राजसूयादेरहिः प्रयुज्यमानानामवैश्यानन्तसंभ
वात् तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तं गमनविशिष्टकर्मान्तरविधौ यवलदृष्ट्ये तिन्नरर्थकं तरादित्वस्य
त्वं यदि शब्दस्य निपातत्वादनर्थकोऽपीनरत्वाद्वीवेक्ष्येय ॥ तृतीया · व संनेवि प्रग्याद धानात्ते

५३ वोपनयीतते अनुवादः प्राप्तएवानुवादः कालसिद्धये १ अनंतरेणाग्निविद्या अंगंकर्मानुष्ठितसंभवात्
त्कर्मे आधानोपनीतीप्राप्ता विप्राद्ययस्ततः २ लौकिकाग्नेः प्रसक्ताच्चतत्सिद्धेर्नास्तिकल्पते कालः
विप्रादिसंयुक्तमतो श्रौतविधीयते ३ यद्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेततत्त् कर्मांतरगुणावोक्त
दर्शादौ फलसिद्धये १ गुणस्यासाध्यसिद्धत्वात्कर्मभेदोत्रसंज्ञया गुणेनान्यत्वनिशेषाभ्यामाहात्म्या
ख्यानतामतत् २ तृतीयाधिकरणमारचयति वसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीतग्रीष्मेराजन्यः
शरदिवैश्य इतिश्रूयते वसंतेब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मेराजन्यंशरदिवैश्यमितिच तत्रवसंता
दिकालविशेषविधानंब्राह्मणादयोनूद्यंते नचतेषांप्राप्त्यभावः कृत्स्नानुष्ठानान्यथानुपपत्त्याकॢ
प्तत्वात् नह्याहृत्याधारभूतमग्निमंतरेणानप्रकारज्ञापिकां विद्यां विनाकर्मानुष्ठानं संभवति अग्नि
श्चनाधानमंतरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानंकल्पयति विद्याचोपनयनमध्ययनंचाध्ययनं
मंतरेणासंभवंती ब्राह्मणादिर्घुपनयनं कल्पयतीति नत्वग्रावग्निरितिचेन्नैवं लौकिकाग्नौ होमप्रस
५३ क्त्याचेन्नाधिगंतुं शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पनेब्राह्मणादीनामपीप्रसक्तस्याद्वसंतादिकाल
विशिष्टेब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्रविधीयेते चतुर्थाधिकरणमारचयति दर्शपूर् यद्दाक्षायणेति
णमासप्रकरणेश्रूयते दाक्षायणयज्ञेनस्वर्गकामोयजेतेति तत्रदाक्षायणशब्दवाच्यस्यकस्य ५३
नै

त्रिवृत्त्वस्य लोके प्रसिद्ध्यभावाद्भिदादिवद्यजिसामानाधिकरण्याज्ज्योतिरित्यादिवत्सर्वसंस्थात्मककर्मान्तरविधिरि
ति चेन्न दाक्षायणशब्दस्याहृत्तिवाचकत्वान्न च तद्व्युत्पत्तिनिर्वचनाद्वाक्यशेषादेवगम्यते न ह्याहित्वयन
मित्याहुन्निरुक्तान्ते दक्षस्येमे दाक्षास्तेषामयनमिति तन्निर्वचनं दक्षशब्दस्याही पुनः पुनराहृत्तावनन्तस
नांप्रयोगा ८ कृत्यर्थः नदीयायणमाहुत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थत्वस्य वाहृत्या पुनः प्रकृतौ दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो
दाक्षायणयज्ञः शाहुत्तिप्रकारत्वहेतुः पौर्णमासीमावास्याययजेत इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते न
नोदधात्यादिवत्प्रसिद्धार्थत्वात् दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयमङ्गफलविधिः सिद्धार्थं माहुत्याख्यगुण
विधिर्न तद्भिदादिवत्कर्मनामधेयमेवं साकंप्रस्थाय्येन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यं त्र ८
द्वौ ८ मावास्यायागे हि दोहौ संपाद्य वत्सेभ्यः दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थाय्यः तद्युक्तो दौ ८
दर्शयागः साकंप्रस्थाय्ययस्त्रया सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थाय्याख्यगुणविधी
यते ॥ पं० वायव्याः श्वेतमालभेत भूतिकामः सौर्यं चरुं तथा निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः नवमीषाम्रहितिसूक्तयोः
८ गुणान्न किं वायाव्यादिकर्मणि फलार्थं अथवा यागो विधिशेषौ विहितविह र सौर्य
वायुरस्य देवता या साग्नेयश्चरविशेषसौर्यगुणाज्ञः स्थाली निर्वापस्तन्न दाशितः २ फलहोत्रैनल ८
त्विंशयावत्चोदितकर्मतत्र द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवाच्यायागलक्षकी ४ वत्सालंभेयजिः सपशौ

४४ वावायव्यादिवद्यजिः स्पर्शः स्यादेव तादृत्वात्संस्कारः प्रायणावतः २ चरुर्भवतिनैवारउपधनेचरुस्त्विति
यागः स्यादुपधानंवायागः शेषोक्तदेवतः २ यागत्वानिश्चयेशेषोनापेक्ष्यतोयजिः क्लिप्तप्रधान
मात्रत्वयावद्धनंचरौस्थितं २ पंचमाधिकरणमारचयति श्वनारम्भेदमाम्नायते वायव्यं
श्वेतमालभेतभूतिकामइतिसौर्यंचरुंनिर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइतिच तथादर्शपूर्णमासयोरि
दमाम्नायते ईषामालभेतेतिव्रतरोमपत्नीनिर्वपतीतिच ईषाशकटगतोलांगलदंडवदीर्घः का
ष्ठविशेषस्तस्याप्यालंभः स्पर्शस्तमेतंदर्शपूर्णमासगतमीषालंभमनूद्यतस्याप्यालम्भायांईषायांश्वे
तत्वंगुणोविधीयतेतमुश्वेतकाष्ठस्यवायुनासहप्रमानत्वाद्वायव्यतासंभवतितथाचतर्ह्येव
निर्वापमनूद्यचरुगेणत्वेनविधीयतेचरुः स्थालीसाचनिर्वापसंबंधयः निरूढस्यहविषश्चा
न्नयतयासूर्यवतप्रभासंबंधात्सौर्यत्वंभूतिब्रह्मवर्चसफलेचसर्वकामिकयोर्दर्शपूर्णमासिक
योः सर्वसिद्धेरपवाद्यदेतेतस्माद्गुणविधिरित्येकः सर्वःपक्षः नह्यफलपदयोर्नित्यवत्
श्रुतयोः संभवत्प्रयोजनयोश्चपाक्षिकान्तवाद्रव्यमानत्वेवायुक्तेतस्माद्गुणफलविशिष्टे
कर्मान्तरेविधीयतेतदापियागस्याश्रवणादालम्भनिर्वापयोरेवश्रवणाद्यावद्धनेकर्मान्तरविधि
धिरितिद्वितीयः सर्वःपक्षः श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवतयोश्चस्पष्टप्रतीयमानतया ४४

वीरयितुमशक्यत्वाद्द्रव्यदेवताविशिष्टयागो विधिरभ्युपगन्तव्यः भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशु
ना यजेत ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवं विध्यर्थसिद्धो विधिः द्रव्यदेवतासंबंधकल्पितस्य
यागस्य लिङ्प्रत्ययेन कर्तव्यताविधानं तर्हि निर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति चेत् अनुवाद इ
ति ब्रूमः तत्प्राप्तिस्त्वार्थिकी निर्वापालम्भावन्तरेण तत्त्यागासिद्धेः तस्माद्यागविधिरिति सिद्धा
वत्सालम्भाधिकरणम् ४ न्तः षष्ठाधिकरणमारचयति ॥ अग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्राधिकारे श्रूयते वत्समालभेतेति तत्र च विमतो वत्सा
लम्भो यागः स्यात्त्यागरूपत्वात् वायव्यालम्भवदिति चेत् न देवतारहितत्वेन तद्वैषम्या
त् किं चायं वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गसंस्कारकद्रव्याय(?) पवित्रत्वात् इतरसंस्कारवत् तस्मादयं स्पर्शमा
चरुरिति ४ त्रविधिः सप्तमाधिकरणमारचयति ॥ अग्नौ श्रूयते नैवारश्चरुर्भवतीति चरुमुपदधातीति चात्र नी
वारचरुद्रव्यको यागो विधीयते न चात्र देवताया अभावः बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति वाक्यशे
षेण देवतासिद्धेः उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः स्विष्टकृदादिवदिति प्राप्ते ब्रूमः यागविधौ
निश्चिते सति पश्चाद्देवताया अपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद्देवतालाभः इह तु देवताकल्पनेन यागः
विधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः तस्माद्द्रव्यप्रधानमात्रं विधीयते (सर्वपत्री पाटीका) ॥ अष्ट॰ प
दाधिके(?) तत्पात्नीवतं त्वष्टारं(?) इत्यसौ यागोऽन्यो वा यागः स्यादन्यपात्र्यवधानतः १ प्रत्यभि

७

८५

संस्कृतपशुद्रव्यस्य पात्नीवतप्राप्तेन ×

ज्ञातमात्र अभमन्त्रोत्सर्गे प्राप्ततः गुणं पर्य्यग्निकृतत्वात्तेव तत्रान्तरनिहृतत्वे २ तत्रप्राप्तपरिसंख्यात्वचो
दकाम्प्राप्तिरधो सति पर्य्यग्निकरणेनात्मगतीतिः ह्नप्राप्यकारतः २ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥
त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति प्रकृते सदमाम्नातं पर्य्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीति तत्र पर्य्यग्निकृत
प्राप्ते पात्नीवतनामकदेवतासंबन्धस्य प्रतीयमानत्वाद्वयं यागविधिः एवं सति पर्य्यग्निकृतपात्नी
वत स्पृष्टयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते सिद्धान्तीत पर्य्यग्निकृतमुत्सृजतीत्यत्र यदाचक्षते न ह्यव्य
वहितान्वयो दुर्वारः तस्मात्त्वाष्ट्रपशुवधयागविधिरिति प्राप्तेब्रूमः अनारभ्याधीतत्वाष्ट्रमालभेत वा
यव्यं प्रकृते प्रत्यभिज्ञाइहत्वालभ्यत्वेन प्रकृततः पशुः पात्नीवतप्राप्तेन प्रत्यभिज्ञायते न तु पर्य्य
ग्निकृत प्राप्तान्विते नोत्सृजतीत्याख्यातेन पर्य्यग्निकरणस्यावमर्णो विधीयते नच प्रकृतिगतस्य
पर्य्यग्निकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थको यं विधिरिति वाच्यं उपरितनांगनिवृत्तेर्वि
धिप्रयोजनत्वात् नन्वेवं सति परिसंख्यास्यात् सा च दोषत्रयदुष्टा स्वार्थत्यागोऽन्यार्थस्वी
कारः प्राप्तबाधश्चेति त्रयो दोषाः पर्य्यग्निकरणेनाके स्वार्थविधिस्त्यज्यते अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रि
यते चोदकप्राप्तान्युपरितनांगानि बाध्येरन् नैवं पर्य्यग्निकरणोपरभावीन्यंगानि तानि प्रयाजा निर्ह
त्येतरस्याः परिसंख्यायाः स्वर्णगीकारात् कथं तर्हि तन्निवृत्तिः आर्थिकीति प्राप्ते ब्रूमः चोद ८५

कप्रवृत्तेः प्रयोगवाक्यविधिः प्रवर्त्तते प्रत्यक्षोपदेशस्य प्रवृत्तिबुद्धिजनकत्वाभावस्यानिर्देशात् प्रव
र्त्तत्वात् प्राप्यासति उपदिष्टेष्वेवांगैर्निराकांक्षत्वाद्यागविकृतौ चोदकस्याप्रवृत्तौ परिक्षिप्तानामंगानां नि
प्रि॰ प्राप्यं तेन चानेन न्यायेन न पयःकरणमाप्राचीनानामंगप्रवृत्तिरिति वाच्यं विधीयमानस्य पयो
ग्नीकरणस्य तु न नत्वे सत्युपकारकस्यानापन्नप्रकृतौ च प्रोपकारवद्ग्निकरणेन दवस्या नस॰
पन्नस्यैवात्रविधेयत्वात् प्रकृतौ च प्राचीनानामंगानां तरभाविनएवोपकारः क्रमप्रत्यस्मापिताह त्र
स्यैवविधानात् पयोग्निकरणं प्राचीनामंगानामीतिः सिद्धमिति एवं च समर्थितं तदूर्ध्वं जंतौ त्याल्यातेन यथो
निवृत्तिः = क्तपयोग्निकरणविधानवदसिद्धे उपचरितमंगान्तरस्य गोधान्यनाम्नयनेदेव मंत्रग्रहणविधिः नम॰
म॰ यददाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्यंशुमितिइदं नद्यागोवाग्रहणायागः स्यादंशोऽदाभ्यांशुनामतः
ग्रहयोरेवनामस्याददाभ्यं तदंश्वोर्विधिस्तयोः गुणेनतस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमामिमामिला
२ राम ॥ नवमाधिकरणमारचयति अनारभ्याम्नायते एष वै हविषा हविर्यजति
योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजतइति तथा परावा एतस्यायुः प्राणएति योंऽशुं गृह्णातीति
चतत्राऽदाभ्याशादिस्य ज्योतिष्टोमवदसर्वनामत्वात् तन्नामको यागो यजनद्रव्यात्प्रतीयते विधीय
ते अंशुमित्युच्यज्यते एतत्र वर्णेऽपिनाम विशेषवत्वादेवामवयागविधिः नचाग्रहस्याद्वतत्र
योरभावः यह्णात्ति गेन ज्योतिष्टोमविकृतित्वादवगतेनेदेवात्र विधागमाशानिर्देशेन न च

७५ ड्रेरितिप्राप्तेब्रूमः भवलदाभ्यांश्वाहृत्योर्नामत्वेनैव नामनीग्रहयोरेव स्यातां न तु यागयोः
गृहीत्वेति श्रवणात् स्थानेन रमेव प्राप्नोति यजतिस्त्वव्यवहितेन स्यात् श्रोतियजिरं वाक्येनान्वित
स्मात् ग्रहयोरवाच्वविधिः ग्रहणं ज्योतिष्टोमगतस्य सोमरसस्य संस्काररूपो गणः श्रिंद्र वा युक्त
दिग्रहणसमानत्वात् यद्यप्येवं न प्रतिज्योतिष्टोमस्ल याप्यनित्सेबंधि ग्रहणं तदा वाक्यात् ज्यो
तिष्टोमगामित्वंश्रुतपवसेमा यागदाभ्यं गृहीत्वेति निर्दिश्यते अयमवातैनरी यांशुग्रहं १
कांडसप्तके प्रपाठके शाकटिणकेविनियोजकेवाक्यं द्रष्टव्यं तस्माज्ज्योतिष्टोमे ग्रहणविधिः १
॥ ८ अग्निं चित्वा तदृत्येव यागोवागं स्कृतिर्यजिः लिंगेनयागतामत्वाद्यजिनाचानुवादतः १
१ रुद्धाद्रुव्यस्पनामैतद्दैराधानवस्थितिः संस्कृतिः संस्कृतेव स्थावग्निष्टोमोविधीयते
२ दप्सामाधिकरणमारचयति यएवं विद्वानग्निं चित्वा तद्व्येवं विधायज्ञायतेऽथ ग्निष्टोम
ग्निष्टोमेनानुयजति तस्मै वैनं तेषो डशिनाम्निंश्वा ग्निष्टोमयागवाची स्तोत्रणास्त्रादिः श्रौ
तलिंगस्याश्रवमाणत्वात् नचलिंगमेवं श्रूयते अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शास्त्रमिति वञ्चुपसद्योग्ये
श्रितस्य सर्वतीति च यदि लिंगं प्राप्नुयाद्यद्वा तर्हिय्यजिनातदनुवादः प्रापकोस्त्वग्निमा
ग्निष्टोमेनानुयजतीत्यस्मिन्वाक्येग्नियजतीति यजिसमानाधिकरणमनूद्य यागानुयजतीति
विधागनामत्वं श्रुष्यांश्चैतनञ्चनुश्रावहस्याग्निष्टोमेनात्वयाद्यत्वयाग्निष्टोमसेतितथाप्यम्युः १ ७५

स्विचिनुतइत्यात्र प्रयोग यजते सत्याग्निहोत्रमस्यानयजं संगवमिति तद्धत्तमन्नगच्छति यत्तद्धत्तं इत्यत्र देवदत्तेश्वरौ मनदर्शनात्
तस्माद् अग्निनामकोयागः प्राप्ताख्यातेन विधीयते चिनोति स्थिरं अग्निं चिन्वीत इति वाक्यप्राप्तस्य चयनस्य
सोमयागविकृतित्वप्राप्तस्य यहुसमुदायस्य व्यानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः अग्निशब्दोऽत्र शास्त्रावह्निद्रव्यमा
वाचित्वा चष्टे इष्टिकासमूहसंज्ञकत्वात् लिंगादिकल्पनाग्नामांस्थलीयसीति यागनामत्वे न चात्र यागस्य मस्ति द्रव्यदेव
तोऽ तयोरसिद्धेः अग्निमादधीतेत्यग्न्याधानवद् अग्निं चिन्वीत इत्यत्र चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः न च संस्कृत
३७ स्याविनियोगाभावः अग्निमग्निहोत्रमेनयजते त्यादिवाक्यैरग्निहोत्रमादेर्विनियोगात् तस्मात्संस्कार
विधिः ॥ ५ ॥ मासं जुहोत्यग्निहोत्रं नामैतत्कर्मान्तरमेव गुणाः अन्यप्राप्तकर्मात्र मासो प्रासो विधीयते ११
उपसद्भिश्चरित्वेति निम्नतामासमसंभवात् अनेकस्याविधिश्चाग्न्यन्तकर्मप्रकरणान्तरात् २ एम ।
एकादश्याधिकरणमारचयति कुण्डपायिनामयने श्रूयते उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति
मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रं अन्यद्यमासस्तु गुणस्तेन प्राप्तत्वाद्विधीयते इ
ति चेन्मैवं किं मास एव विधीयते उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्तो उपसद्दोऽपि नाद्यः उपसदामपि नित्याग्निहो
त्रप्राप्तिरहितानां तत्त्वेन विधानत्वान्नात् नहि तौ यः प्राप्तकर्मण्यनेकगुणविधिर्वाक्यभेदापत्तेः नच

४७ माभूत्तर्हि गुणविधिः कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् प्रकरणान्तरमिति ब्रूमः न ह्येतन्नित्याग्निहो
प्र॰ १ त्रस्य प्रकरणं असंनिहितत्वात् अयनस्य त्वेतत्प्रकरणं अयनमारभ्याधीतत्वात् कथं तर्हि नित्याग्नि
होत्रे गुणविधित्वं केनचिदिति चेत् प्रकरणस्य समर्थकत्वे अग्निहोत्रशब्देनैतत्समर्पणे देवाशंका भव
ति सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता तथा च नित्यस्य सिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन
गुणविधानं युक्तं यदि न स्यादग्निहोत्रशब्दस्य शंक्यानिरूढार्थानतद्वचस्य प्रकरणभेदो नित्याग्निहो
द॰ १ त्रादिकर्मभिन्नत्वे अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति समूहमेव वक्ष्यते ननूपसन्न्यासस्य गुणस्य अ
विशिष्टमिदं कर्म विधीयते ततो वाजिनन्यायेन गुणमात्रात्कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेन्न तथा वि
स्यात् उत्पादयत्यथा विधियोगगुणवाजिनमासस्त्वनुत्पादय इत्येकं वे [illegible] तत्र गतं वाजि
नं मासोऽनन्तरोऽत्यवरस्य [illegible] न तत्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं गुणम
[illegible]तः प्रकरणान्तरमेवात्र गतहेतुः ॥ अष्टाकपालमाग्नेयं रुक्मकामः प्राकृतो फलं
कर्मान्तरत्वाफलभावनान्वयात्प्रवेशात् १ मा भूद्विच्च प्रकरणं कर्मान्तरमसन्निधेः अनारभ्याधी
तमेतद्रूपं तत्र न्यूनमीक्ष्यते २ अधिकरणमारचयति अनारभ्य श्रूयते आग्नेयमष्टाक ४७

स्कामन^२ अ^

पालं निर्वपेद्ब्रह्मकाम इति स्कन्दकामस्तेजस्कामः इत्येषां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासाः गतमासेयचारा
न^२ मनूयतेनाग्नेयफलं विधीयते इति चेन्न वाक्येनानित्यफलसंबन्धस्याभासमानत्वात् न च पूर्वोक्तमासा
ग्निहोत्रन्यायेन कर्मान्तरत्वं विषमात् तत्रायनमारभ्याधीतत्वादस्ति प्रकरणान्तरत्वं इह त्वनार
भ्याधीतत्वेन प्रकरणमेव नास्ति कुतोन्तः प्रकरणत्वं किंच मासानुपादेयः अग्निहोत्रानु न^२
सारेण संपादयितुमशक्यत्वात् पत्तं न पादये दर्शपूर्णमासिकाग्नेयानुसारेण तेजसः का
म्यत्वं शक्यत्वात् तस्मात्फलविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः प्रकरणान्तरत्वाभावेप्यनारभ्याधीतत्वात् अ
सन्निधिरस्त्येव सप्तदशक्रमेण मित्रविन्देष्टिर्वाजिनन्यायेन कर्मभेदः अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवतात्म
सन्निधिकर्मभेदः^ कस्य पुरोडाशस्य एकविधित्वात् यदि प्रकरणान्तरत्वमप्यसन्निधिरेव मासाग्निहोत्रे कर्मभेदस्तर्हि त ते^
स्यैवायं प्रपंचोस्तु फलमास्तवदनुपादेयं अन्यथा साधनवदफलत्वप्रसंगात्कामनाया विषयसौ सत्त्वमः
अ^ दर्थज्ञानान्तस्त्वलब्धोत्पत्तिमेन तद्विधिवत्फलं उत्पद्यते यद्यधिकरणयोरन्यायभेदः यदि वा न्यायैक्यं
कर्मान्तरं काम्ये सर्वथास्ति तेजस्कामो हि काण्डे पठितेष्टिद्वयमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मकाम इत्यादिष्वयमेवा
ष्टि^ न्यायो द्रष्टव्यः ॥ अ० समेयजेत्पौर्णमासीं यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत अन्नाद्यकाम इत्यादौ कर्मभेदो
यथा गुणः २ विधिश्रवणादावृत्तयोरेकाहेष्वादरन्यायता अवश्यं केक कर्मविधौ तद्भेदः पुनरुक्तिः २
देशादियोगस्याश्रवणे विधिनैवैकत्वानयोः पुंशब्दयोर्व्याप्तिरनित्यानुगतस्यात्वं गते २ दर्शपूर्णमा

न्ते वे

मासयोः प्रोक्तश्चायं यः पुनरयमसौ दर्शयज्ञो निवाक्याभ्यां कर्मान्तरमुक्तत्वाद्गौणः २ अभ्यासादन्यकर्म
९८ त्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां प्रयुज्यतां पृथक्त्वप्रत्यभिज्ञानादतः तेषु ग्रन्थसंगतिः २ ॥ त्रयोदशाधिकरणमा
रचयति दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्याम्नायते समे यजेत पौर्णमास्यां यजेत इति याव
ज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति स्वर्गकामप्रकरणे फलमाम्नाते एतयान्नाद्यकामं याजयेदिति प्राप्तिप्र
हेन संस्कारो गृहीतः स च दर्शपूर्णमासप्रकरणे समाम्नातः शेषान् सन्निहिते समवयन्तीति तत्र चैव दे
तु॰ शकालनिमित्तफलसंस्कारान् तत्वात् प्रकृतेयाः उपादानविधिशङ्कायोः पर्यायत्वान्न कर्मवि अनतप्रवनविधेयाः
धित्वं व्यापारमग्रुपेयं तत्र प्रकरणे नो दर्शादेः सर्वविहितस्यैव सन्निधौ पुनर्विधाने सन्निधाने समिधो
यजतीत्यादिवद्दर्शपूर्णमासात्मकमेव इति प्राप्ते ब्रूमः देशादीनामविधेयत्वे पि विहितकर्मणा सह तेषां संबं
धो विधीयतां स च कर्मवत्स्वेन विहितत्वं न प्राप्तत्वाद्विधिमर्हतीति यदुक्तं उपादानविधिशङ्का पर्यायाविति
तदसत् अप्रवृत्तप्रवर्तनं विधानं तच्च पुरुषविषयः व्यापारः अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानं तच्च
कर्मविषयः पुरुषव्यापार इति तयोर्महान्भेदः योपि दर्शादीनां पुनर्विधिः सोपि देशादिसंबंधविधानं
कर्मानुवादः इति न कर्मभेदः समावहति समिधो यजतीत्यादौ विधेयगुणान्तराभावेनानुवादासंभवात्
पुनर्विधानं भेदहेतुरिति विशेषः ॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां पौ
र्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विहितः तद्यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां भवतीति एकस्मि ९८

न्काले पुनर्विहितं न तत्राविशेषात्पुनः क्लृप्तिलत्तोणाभ्यासेन प्रयोगानामिव भेदः तथा सत्याग्नेययागा

सूदर्शकाले हि प्रयोग इति चेन्न प्रत्यभिज्ञानात् आग्नेयस्यैकत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादक

त्वात् न चानुवादो व्यर्थः विधेयैन्द्राग्नस्तुत्यर्थत्वात् यद्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति न

यावापि न केवलेनाग्निना साधु भवति इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः तस्मादैन्द्राग्नः कर्तव्य इति विधेय

स्तुतिः प्रयाजैव यमंवत्क्रमेवान्संधेयं तस्मादयमनुवादः इति माधवीये जैमिनिन्यायमालावि

स्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः (सर्वस्य टीका) ॥ चतुर्थपादस्य यावज्जीवं जुहोत्यादौ धर्मः कर्मणि भिद्य॰ नीतिः

ता सिवा कालैक्यमैक्यं धर्मोऽतः काम्यमेकं प्रयुज्यतां १ न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः काम्यप्रयो

द्वितीया॰४ गो भिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः २ शाखान्तरेऽन्यकर्मभेदो न वा कर्मात्र भिद्यते इहैककाठकनामादिवङ्कर्मभे

भेदन दस्याकारणं १ ग्रन्थहारादिनान्येनैतद्युज्यते कर्मैतेन वा २ उपाधिः प्रत्यभिज्ञानान्न भिन्नं कर्म गम्यते २॥१॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति तैत्तिर

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति तत्र यावज्जीवपदं होमस्य मरणावधिककालपरं तत्कालसंबंधश्च प्रकृते १

काम्याग्निहोत्रेऽप्यविरुद्धत्वात् जुहोतीत्यनूद्य तेन कर्मणा विधीयते तथा सत्यस्य काम्यस्य

७९ नित्यप्रयोगविधायकत्वाभावेन वाक्यान्तरं विहितः काम्यप्रयोगादेकप्रयोगविनिर्मुक्तस्य पर्यवस्यतीति स च का-
म्यप्रयोगो नाधिकारिणः सकृदनुष्ठानस्याग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यनेनैव सिद्धत्वात् यावज्जी-
वमिति कालविधेर्वैयर्थ्यप्रसंगात् तस्मादयं काम्यकर्मणोऽभ्याससिद्धये कालत्वधर्मविधिरि-
ति प्राप्ते ब्रूमः यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः किं तु लक्षकः वाक्यार्थस्तु कृत्स्नजीवनं न च जीवनं
कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यं तस्य पुरुषधर्मत्वात् तेन च पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगो वि- प्र॰
धीयते न चात्र कर्मभेदः तद्धेतूनां प्राप्तानां तदादीनामभावात् न चाभ्यासः तद्धेतुनिमित्तविशेष-
श्रे॰ सद्भावात् विशेषश्च नः श्रुतेरभावात् अतः प्रयोगभेदः पर्यवस्यति जीवनस्यानुनिमित्तत्वात् इति द्वितीयाधिकर-
॰नित्यत्वमर्थसिद्धं न निमित्तेनैमित्तिकस्य तत्प्रयोगोऽजीवनस्य पुरुषधर्मत्वान्नित्यकाम्यप्रयोगो भिन्नौ॰ क्वाचकका णमायवयति [illegible]
च जीवननैरंतर्येणाग्नि लत्वमाधानादिनु तिरियादि प्रायश्चित्तादौ होमकर्मासास्येककर्मणां तन्त्रप्रयोगभेदात् कर्मभिद्यते कुतः त्वाभेदादि॰
प्रयोगनैरंतर्यापत्तिः भेदकारणानां नामभेदादीनां बहुलमुपलंभात् काठककाण्वादिको नामभेदः कर्तरीवाक्या-
सायंप्रातःकालयो न्नधीयानाः केचिद्विनोभूमौ ... जेमाचरंति प्राच्योत्तरा धायिनो नाचरंतीति धर्मभेदः एक-
र्विहितत्वात् तस्मा॰ स्याः शाखाया अधीता इषेत्वेत्यादयो मैत्रायणीयप्राच्योदीच्यादयः क्रियास्वरूपावांतरभेदाधी ७९

यत इति पुनरुक्तिः एवमग्न्याधानप्रयोगभेदहेतवः उदाहार्याः तत्र त्यागपूर्वं प्रथमं सर्वं प्रधानाधि-
यत सर्वं कर्मानुष्ठानं कर्तव्यं तस्मात्कालभेदेन कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः दर्शपूर्णमासाधिकारे
मेष्टौ नैवासाक पालादि यागत्रयं प्रत्येकं स्वर्गसाधनत्वायानुष्ठाने स्वर्गफलं भवति दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे- सकृत्
तेति यागत्रयस्य व्यापारः सकृद्विधः दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामधेयं स्वर्गकामसंबन्धाच्च
तस्मादभिन्नं कर्म सर्वं प्रत्यहे तावत्त्वन्यथा संगच्छते कालकादिकं ज्योतिरादिवत्कर्मनाम
कालकेन यजेतेत्यत्र एतत्कालकमधीत इति प्रयोगात् यज्ञनामैवेत्यवगन्तव्यं भुञ्जानादि- भो
ध्ययनेऽधर्मः पुनरुक्तिरध्येतृभेदं न बुध्यति सत्याग्न्याधाना च्चोद्यते न कर्मानुष्ठानं प्रकाशते त- तरस्योपसंहारः
सि॰ स्मादनन्यार्थत्वात् प्रत्यभिज्ञानाद्धा कालभेदेऽपि कर्म न भिद्यते इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायाधिकरणन्याय
द्वि॰ मालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ द्वितीयकर्मणां भेदे सिद्धे सिद्धि क्रियास्वपू- ३॰
र्वत्वमुक्तं तच्छेषशेषिभावोऽत्राभिधीयते १ अनेन हि द्वितीयतृतीययोरध्याययोः पौर्वापर्य-
तृतीयाध्याय निरूपितं ॥ ॥ ४ अथ प्रत्यक्षविधि प्रमाणपुरःसरं श्रुतिलिङ्ग क्रियाकारकसंसर्ग त्राप्तु
स्य प्रथमपादस्य त्यादिसंभवात् १ गुणप्रधानभावेन संसर्गस्य संभवत्वेऽपि व्यत्यस्तसंभवात् अत्र वाक्यतः स्याच्छ क्रि
या दिवत्त्व २ स्वत्वपदे तूनं स्मात् सामान्ये वाक्ये उपपत्तिः पारार्थ्यं शेषलक्षणं हे तु नृप ते ना
द्वि॰
कर्मभेदाध्यायो द्वितीयः समाप्तः ॥ ४

तृतीयाध्यायस्य प्रथमाधिकरणमारचयति यदिदमस्मिंस्तृतीयाध्याये प्रतिपाद्यं शेषत्वं तत्तत्का
र्तृकं कुतः केनापि प्रमाणेन शेषत्वस्याप्रतीयमानत्वात् श्रुत्यादीनि हि प्रमाणानि प्रत्यायकः श्रुत्यन्ति यन शेष
शेषिभावे न कश्चिद्दृष्टो लोके सर्वत्र क्रियाकारकान्वयस्यैव श्रुत्यादिप्रयोजकत्वदर्शनात् श्रुतः शेष
तायाश्च प्रमाणाहृत्वात् नायमध्यायमारंभणीय इति चेत् मैवं श्रुत्यादेः शेषशेषिभावं न भावात् । सा०
न हि गुणप्रधानभावमन्तरेणान्वयः संभवति द्वयोर्गुणयोः परस्पराकांक्षारहितत्वेनान्वया
भावा० योग्यत्वात् एवं द्वयोः प्रधानयोरपि श्रुतिबुद्ध्यन्ति संभवात् क्रियाकारकतदन्वयप्रयोगार्थास्त
थानन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावोपि प्रमाणाहः तस्मादयमध्यायमारंभणीयः ॥ द्वितीयाधिक
स्वरूपेति रणमारचयति तावदत्र शेषत्वस्य स्वरूपं निरूपयितुं प्राक्यते तथाहि शेषत्वं नाम किं भवितायु शे०
तत्वं प्रयोजनत्वं वा विधानविहितत्वं वा नाद्यः षड्यागानामविनाभूतानां परस्परं शेषत्वप्रसं
गात् न द्वितीयः पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र तुषोपवपनं प्रति एतस्यापि कपाल
तुषोपवपनेन स्य तत्प्रयोजनत्वाभावात् न तृतीयः विधानादिविहितस्य पत्न्यवेक्षणादेः स्वसत्त्वेपि प्रोक्ष
त्वे विधानविहितत्वाभावात् तस्मान्नास्मिन्प्रयोजनताया स्वरूपं नापि हेतुरस्ति विमतः शेषः बंधा प०
दिति कस्यचिद्बीजारतिरूपणादिति सा शेषत्वस्य विमतः सम्याज्यादिः शेषत्वात् त्रभत्वादि प०
पदा

शेष वदितिहेतुः स्वनिरूपकः अविनाभूतत्वादीनां लक्षणानां इष्टत्वेपि परार्थः शेष इति लक्षणस्याइष्ट।
त्वात्तेन लक्षितआकारः स्वरूपं न च परार्थ्यस्यैव हेतुत्वे लक्षणत्वे च साकांक्षं आकारभेदेन तद्बोध
कत्वं तेन गृहीत व्याप्तिं सहायीकृत्य बोधकत्वाकारो हेतुः इतरव्यावृत्त्या बोधकत्वाकारो लक्षणं न स्या दो॰
त्कुर्षतायां हेतुस्वरूपे विद्यते (सर्वस्य पञ्चटीका) ॥ ननु किं द्रव्यगुणसंस्कारमात्रं शेषोथ व्रीह्यादिद्रव्यं अरुणादिर्गुणः अवघातादिः संस्कारः
चं॰ वा फलं अस्मान्कर्म यदोह्याबादेयो मतभेदतः । शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्यादावाह बादरिः पारा
र्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः । यागकपालादिकं द्रव्यं अरुणत्वादिको गुणः अवघा
तप्रोक्षणास्तायाधर्माः सांकर्यगामिनः व्यवस्थिता यासां कार्यफलत्वात्सर्वेण संगतेः । प्रवान
तार्थ्यमत्वात्स्मात्तेनैव संगतौ अन्त्याव्यवस्थितास्तेन साहि प्रकरणोन्नमा । ॥ तृतीयादि
करणस्मारचयदि अथ घातप्रोक्षणादिकः संस्कारः एते अविशिष्टवशेषत्वे स्वर्गफलं तत्कामीप। द्रव्यगुणसंस्कारेषु
रुषः दर्शपूर्णमासौ कर्म न हि फलादीमाचयागे शेषत्वमस्ति उपकारित्वस्य शेषत्वलक्षण
स्य फलादिष्वभावादिति वादरेर्मतं पारार्थ्यं तल्लक्षणमङ्गीकृत्य फलादयोपि शेषा इति जैमिनेः।
मतं तथा च त्रीणि सूत्राणि पठ्यन्ते कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् फलं च पुरुषार्थत्वात् पु
रुषश्च कर्मार्थत्वादिति तेषा उपकारित्वमति व्याप्तं प्रधानभूतेस्वामिनि गर्भदासो उपकारित्वद।

अत्र व्रीह्याज्यसान्नाय्यधर्माः सांकर्यगामिनः व्यवस्थिता वा सांकर्यफलापूर्वैः सह संगतेः अवान्तरापूर्वसन्ततावान्तरैव संगतो अन्त्या व्यवस्थापिता
तेषा दिग्विकरणोऽत्र माः ९

स्पीनात् तस्माज्जैमिनिमतमेव प्रत्यक्षः सिद्धान्तः चतुर्थाधिकरणमारचयति व्रीहिधर्मा अवघा
५२ तप्रोक्षणादयः आज्यधर्मा उत्पवनावेक्षणादयः सान्नाय्यधर्मा दोहनातञ्चनादयः ते सर्वे फलहे
तथा॰ तुनादर्शपूर्णमासापूर्वेण संगच्छन्ते अवान्तरापूर्वस्यैकस्याभावात् एकेनैवापूर्वेण फलसिद्धावा
तुनादर्शपूर्णमासापूर्वेण संगच्छन्ते अवान्तरापूर्वस्यैकस्य चिदभावात् एकेनैवापूर्वेण फलसिद्धाव व्रीह्याज्यसान्नाय्येषु मध्ये॰
पूर्वान्तरस्यैकस्यैकाभावात् फलापूर्वसम्बन्धात् त्वान्नुष्ठीयमानाः धर्मा यस्मिन्कस्मिन्नपि द्रव्ये
हिताः फलापूर्वेणान्वयं लभेते इति सांकर्यप्राप्ते ब्रूमः आग्नेयादयः षड्यागा भिन्नलक्षणा विनिवेशा
नाः सम्भूय फलापूर्वे जनयितुं न शक्नुवन्ति तत एव जनिः षड्भागान्याग्नेयादिजन्यानि षड्वान्तरापू
र्वाणि कल्प्यानि तेषु दोहादिकयागजन्यापूर्वं व्रीहिधर्माणां प्रयोजकं सन्निहितत्वात् फ
ऊर्ध्वापूर्वेण लापूर्वं तु तैर्व्यवहितं एवमाज्यधर्माणां सान्नाय्यधर्माणां च तत्तद्यागजन्यावान्तरापूर्वेणै
व सम्बन्धात्संगतिः तथा सति तत्तदपूर्वप्रयुक्ताः संस्कारास्तत्तदपूर्वसाधनप्रकृतिद्रव्येष्वेव
व्यवतिष्ठन्ते ननु दर्शपूर्णमासप्रकरणमन्त्रसंस्काराणां विनियोजकं न च सर्वेषु प्रकृतिद्रव्ये
ष्वसाधारणमिति तद्वस्थमेव सांकर्यं अत्रोच्यते तस्य विनियोजकस्य व्रीहिष्वेव सम्भवात्ते
ष्वेवावघातो नत्वाज्यसान्नाय्ययोः एवं विलापनमाज्य एव दोहनादिकं सान्नाय्य एवेति नं दृष्ट
र्थानां धर्माणां व्यवस्थितत्वेऽप्यदृष्टार्थाः प्रोक्षणादयः सांकीर्येरन्नेवेति चेत् मैवं व्रीहीन् ५२

न्यात्वात्समवेतत्वनइत्यादिहितीयाक्षत्वाव्यवस्थापितत्वात् कृतिश्च प्रकरणाद्धृत्नीयसीतस्मा
द्व्यवस्थितोधर्मः ॥ नैव इत्यस्य स्रुक्कपालादेः सांकर्ये व्यवस्थितिः येस्तु पृथक्त्वसंयोगसमवेतकाः
न्न संकरः वाक्यस्याहननादेः स्यादेव यथासंकरे सति प्रत्येकं तत्र उपधानिर्व्यवस्थातेन सर्व व
त् ॥ एवं च साधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयतेस्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रह
वणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधा
नीति स्फ्यपात्रेणोद्धननं काष्ठ्या काष्ठं च यतो अग्निहोत्रहवणी निर्वापसाधनं काष्ठपात्रं स्फ्यश्च ला
कारकाष्ठं तन्त्र ... दिव्यस्रुववयानादिसंस्काराणां साकर्यं निराकृत्य स्फ्यकपालादिद्र
व्याणाम् ... नन्न ... गणाद्यङ्गक्रियायां साकर्यं निराकर्तुमशक्यं येनकेनापि द्रव्येण
यस्याः कस्याश्चित्क्रियायां तायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वाख्यस्याविधानात् न व्यवस्था आ
श्रेणा यत्र साधनत्वमपेतिप्रात्येव्यमः स्फ्येनोद्धन्ति कपालेषु श्रपयति अग्निहोत्रहवण्या
हवींषि निर्वपति शूर्पेण विविनक्ति कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति शम्यायाम् दृषद
मुपदधाति उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीत्येतेषां विवेकसंयोगबोा
धकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं सांकर्यपक्षे प्रसज्येत तत्र व्यवस्थापकोऽपि संबन्धसामान्यबोधकयज्ञायुध

५२
वाक्यमनर्थकमिति चेन्न उद्धननादिवाक्यसिद्धार्थानुवादित्वात् नचवैपरीत्येनावहन॰
नादिवाक्यानामेवानुवादित्वमिति वाच्यं बहूनां यथार्थ्यासजघन्यत्वात् नचान्यतं यज्ञायुधा॰
नुवादस्यैववैयर्थ्याय ज्ञायुधानि संभरतीत्यासादनविधानायोपयुक्तत्वात् (तस्मादवहननादिसं॰
स्कारत्वात् नवान्यतं यज्ञायुधानुवादस्यैव वैयर्थ्यं यज्ञायुधानि संभाजीत्यासादनविधानायोत
स्मादवघातादिसंस्कारद्रव्यस्य कपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि ॥ क्रीणात्यरु॰
णत्वयेत्येतत्संकीर्णवाक्यैकभाक् क्रयेणानन्वयात्कीर्णः सर्वद्रव्येष्वरुणिमा ॰ द्रव्य
द्वारकैकयोगात्तद्वारेवान्वयः पुनः साक्षात्क्रयेण तस्यार्थो द्रव्यसंनिहितेनवसौ २.२ ॰
षष्ठाधिकरणमारभ्यते ज्योतिष्टोमे श्रूयते अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्री
णातीति तत्रारुणाशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे गुणिविषयतया प्रयुज्यमानस्यापि ना
गृहीतविशेषणाविशिष्टबुद्धिरिति न्यायेन गुणबोधकत्वात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गु॰
णमात्रेतत्प्रत्ययेऽस्य तस्यचारुणिमगुणस्यतृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीयते॰
नचानुपपन्नं अमूर्तस्य गुणस्य [illegible] कासौ हि गुणपादिवत्क्रयसाधनत्वासंभवात्॰ ५२
तेनतस्य तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्यैव विनियोजकत्वं वक्तव्यं प्रकर॰ ५२

णां च ग्रहचमसादावित्त्द्रव्येषु करणमात्रं निवेशयति न चैतेनैव न्यायेन पिंगाक्ष्यैकहायनीशब्द
योरपि सर्वद्रव्यगामित्वं शंकनीयं तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात् पिंगलवर्णोपहितैणीयत्वगो सा
गौः पिंगाक्षी एवमेकहायनी यद्यप्येकत्वावच्छिन्नगोवाचिनौ शब्दौ न यापि विशेषणमुक्तलध मेमेदाच्छ
ब्दं यत्तत्र गुणपदमर्थतः धर्मद्वयविशिष्टगोद्रव्यक्रयसाधनत्वेनाविधाति न चैतद्द्रव्यासि
न्नरद्रव्यैनिवेशयितुं शक्यं मुख्याभिमतगुणस्य द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वयं योग्यत्वात्तेषु निवेशयते
नैवं वाक्यान्तरयोजना स्वरूपेणैवेत्वं तत्र स्यैकवाक्यं तत्र तृतीयाश्रुत्या शकरणीकानि साधनद्रव्या
णि श्रुत्यानिकर्तृत्वान्नीति तस्मादरुणः संकीर्ण इति प्राप्तेऽभिधीयते यत्र मन्त्रेण गुणस्यापि हाव
स्थं॰ न्वयः इति वक्तुं गोद्रव्यम्बच्छि तत्रितं द्रव्यं साधनमिति तद्द्वारा गुणस्य क्रयेणान्वयो भवति ए
वं सति वाक्यभेदो न भवति न च वाक्यभेदाभावेऽपि लक्षणा स्यादिति गुणवाचिनः शब्दस्य गु
णद्रव्यपरत्वांगीकारात् नैवं गुणस्यैव तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते तेन द्रव्यं तु परमंत
सं॰ रेणाऽपि भवतीत्यर्थाधीनत्वाद्द्रव्यावच्छेदकत्वं कल्प्यते तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यमप्यवच्छेदकतामि
ति चेन्न तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन तदवच्छेदे गुणस्याप्यरुणायाः क्रयसाधनत्वासिद्धेः नात॰
तर्हि वाससा क्रीणात्यजया क्रीणातीति वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात् तदवच्छेदकत्वमिति चेन्न तेषा
क्रयान्तरसाधनत्वासिद्धेः नहि तत्राग्निहोत्रं पयसेत्यादिविकल्पवत् क्रयान्तरवादेन वस्त्रादि

तानि सर्वाण्येव ग्रहादिके न तु ता विधीयते यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाणि ६

गोद्रव्यविशिष्टसोमक्रयाद्द्व्यद्रव्यादिविशिष्टसोमक्रयत्वं

पयसा जुहोति
दध्ना जुहोति

यथाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्ये विहितमनूद्य दध्यादि विकल्पो विधीयते तथात्र नक्रयमात्रमनूद्य विहितम्

गवा ग विशेषितस्य सोमं क्रीणातीति क्रयमात्रस्य

५८ व्यविकल्पेन विधीयते श्रुतवाक्यस्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रवदनन्यार्थत्वविनात् न तोयवस्थादि द्रव्यविशि
ष्टक्रयान्तरविधयः नहि स्ववाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमपेक्ष्य व्यवस्थापयवच्छेदो युक्तः तस्मात्क्रये
णैकहायन्यादीनां तयोरेकवाक्यत्वेऽपि न अपश्चादयोपत्यापरस्पराणावच्छेदकत्वेनान्वयः तथा सत्यारुण्य
विशिष्टैकहायन्या क्रीणातीत्ययमर्थः पर्यवस्यतीति तस्मादारुण्यगुणः क्रयहेतुमेक
हायनीमेव भजते ॥ सं॰ संमार्ष्टि ग्रहमित्येको ग्रहः शोध्यत्वेनाविष्टः एकत्वोद्देश्यसंख्यायाउ
पादेयवदादरात् १ प्राधान्यान्न गुणत्वेनैकत्वमनपेक्षितं न द्विधा वाक्यभेदो नोदनायाम
वेशोधने २ चमसादिवसंमज्यन्ते न श्रुतस्यास्ति मार्जनं एकत्वं ग्रहत्वस्याप्यनादरणात्सम्भवा
त् ३ ग्रवाधो वादे ग्रहत्ववाक्यभेदस्तेनैव हि चमसादौ न संमार्गः ग्रहत्वानहि षयापोणात् ४
सत्र माधिकरणमारचयति सोमेन यजेत दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति दशापवित्रं वा १
सः खेद्रः तत्र यथा पशुनायजेतेति श्रूयमाणेऽपशुगतमेकत्वं विवक्षितं तद्वद्ग्रहः १
ग्रहगतमप्येकत्वं विवक्षितव्यं किंच ग्रहशब्दस्य जातिवाचित्वे सजातेः संस्कार्यत्वे १
सति तदाश्रयभूतेषु यस्मिन्कस्मिंश्चिद्व्यक्तिविशेषे तेन संस्कारेणजातिः संस्कृता भवति तस्मादेकस्यैव
ग्रहः शोधनीय इति प्राप्ते ब्रूमः ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यत्वमवगम्यते ततश्च प्राधा १ ५८
न्यगम्यते ग्रहं प्रतिगुणः संमार्गः अतिप्रधानेनचगुणेनावर्तनीयः इतिन्यायेन यावन्तो ग्रहाः १

ग्रहस्योद्देश्यत्वं तथा प्राधान्यादेकत्वसंख्या विवक्षिता नहि
तेन प्रतिग्रहं संमार्गः कर्तव्यः तथा हि

पशुनेत्यपादेयपशोरे कत्वस्य यथादरणाद्
ग्रहणात्
तस्मिन्

सर्वे॥

सति ते संमार्जनीयाः एवं निश्चये सति संमार्जनेऽपि तत्र ग्रहेषु न्यायाद्ग्रहपुंस्त्वितत्वादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रू-
यमाणमप्यविवक्षितं अथोच्यते तन्नेदमुद्देश्यगतं किंतु स्वयं विधेयमिति तन्न वाक्यभेदापत्तेः ग्रहं स-
मन्यान्न· न चैकमित्येवं विधेयार्थभेदाद्वाक्यभेदः पशुर्न यजेतेत्यत्र तु यागं प्रति गुणभूतः पशुः न
हि प्रति गुणं प्रधानस्याहृत्तिरिति कश्चिन्न्यायोऽस्ति तत्र इयान्न्यायः अभ्यस्तितत्वात्तु पादेयगतमेक-
त्वं विवक्षितं इति वैषम्यं ततो ज्योतिष्टोमे [illegible] लाहिणोको ग्रहशब्दः तत्र चाप्यस्ति रुक्तान्तस्मात्सर्वे ग्रहाः
संमार्जनीयाः ॥ अर्हमाधिकरणमारचयति ग्रहमित्यत्र ग्रहत्वयार्थभूतमेकत्वं यथा न विवक्षितं
तथा प्राप्ति पदिकार्थस्य ग्रहत्वस्याप्यविवक्षा संभाव्यते ततो ग्रहशब्दः सोमस्य पात्रोपलक्षकत्वा-
द्गृहार्णमिव चमसानामपि संमार्गेण सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनं संभवात् सादयोऽपि मार्ज-
नीया इति प्राप्ते ब्रूमः एकत्वं वाक्यभेदेन तदुक्तत्वादविवक्षितं अङ्गशब्दग्रहत्वं तु नेन विवक्षितं ततः
सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावाच्चमसादौ नास्ति संमार्गः न च [illegible] यायेत्तयात्वकेस्यनग्रहस्य
व॰ तैन हि पयस मर्थण तस्मान्नास्ति संमार्गः ॥ न· भवेत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपः उन्मानं द्र-
व्यं गं वाजपेयस्यांगं पशोरुत ॥ आवेतयोऽत्प्रकरणात्क्रमो गं षोडशिवत् उद्धं पात्रे वा दिरेवे
संयुज्यात्वेति क्रमेण ॥ पशोरंगं पशुद्वारा च क्रमेण सौमिकत्वाद्वाजपेयस्य पोस

चमसा निः संस्कार्यास्तस्याग्रहणत्वात्॥

५५

नवमाधिकरणमारचयति वाजपेयप्रकरणे श्रूयते सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवतीति तत्र
यूपद्रव्यगतं सप्तदशारत्नित्वं पश्वोदितं यद्धर्मानन्तर्वाजपेयकर्मणोऽङ्गं सप्तदशारत्नित्वं पश्वोर्वाजपेय
पश्वोरानन्तर्यात् प्रकरणाच्चैव मन्यते यदि कर्मणः साक्षात्सम्बन्धमानं न सम्भवेत् तर्हि वाजपेय
गतत्वाद्विरुद्धं यत्षोडशिपात्रं तस्मिन्नदः स्थानं प्रथमं सम्बध्यते तद्द्वारा कर्मणोऽन्वेतीति ।
प्राप्ते ब्रूमः सप्तदशारत्निर्यूप इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात्सम्बध्यते तस्य च यूपस्य पशुग
तो॰ त्वाद्व्यवधानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात्पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गं यद्यपि
वाजपेयपश्वोरानन्तर्यमस्ति तथापि वाजपेयस्य सोमयागगतत्वात् साक्षाद्यूपसम्बन्धाभा
वात् पशुव्यवधानमभ्युपेयं वाजपेयस्येति । षष्ठ्याः सम्बन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितेन सम्बन्धस्या
षष्ठी प्यवभिधत्ते देवदत्तस्य नप्तेति प्रयोगवत् । यत्तु सप्तदशारत्निर्वाजपेयपश्वोरानन्तर्यं यच्च प्र
करणं तदुभयमप्यविरुद्धं पशुगतत्वेऽपि तस्य वाजपेयाङ्गत्वानपायात् । किंच सर्वपदेषु यूपश्रु ।
त्येन षोडशिपात्रवल्लक्षणीयं सिद्धान्तेन नास्ति दोषः ॥ ८ ॥ अभिक्रामं जुहोतीति प्रकृतकर्त्रोर्विलक्ष
णत्वात् किं वा प्रयाजमात्रस्याङ्गं ... तं भवेत् २ प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वादुभयोरपि
मिथः सम्बन्धराहित्यात्सर्वाङ्गत्वेऽपि समत्वात् ततः २ कर्तृप्रयागदर्शपूर्णमासेषु सम्बन्धानेयं समस्वाहितिः ततः ५५

दर्शपूर्णमासकर्तृसंयोगाङ्गीकर्तुः दर्शपूर्णमासस्यापि क्रियात्वात् ॥ कर्तृद्वारा दर्शादिक्रिया संबन्धात् १ प्रयाजेऽपि समाधानं

दशमाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते अभिक्रामं जुहोतीति तत्र हो
मकाले यदेतदाहवनीयसमीपे संचरणं तत्क्रत्वर्थं दर्शपूर्णमासकर्तृसंबध्यते उत प्रयाजमा
त्रकर्तृकं ततः अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रियया संबन्धासंभवादिति चे
त् मैवं क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रिययापि संबन्धासंभवात् अथोच्यते अभिक्रमणं कर्तृ
के० कारणसाक्षात्संबध्यते दर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यत इति तदेतत्समाधानं प्रयाजसं
सूत्र ४ बन्धेपि समानं सन्निधिवशात्प्रयाजकर्तृसंबध्यते एतदेवाधिकरणं वार्तिककारादिभिः क्रिया
धीते क्रमणे स्यात् तावत्प्रकरणे सामिधेनीर्यजतीत्यतः तत्र यद्यपाठात् संगतत्वम्
दर्शपूर्णमा अस्मिन्नपि मते तावदेव विषयसंशयौ सर्वोत्तरपक्षहेतुमात्रमन्यत् प्रयाजसंनिधितो
पि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य प्रबलत्वात् प्राकरणिकेष्वकर्त्रेष्वभिक्रमणं निविशत इ
ति सर्वे पक्षः सामिधेनीर्यजतीत्यारभ्याम्नात मंत्रान्तरप्रयाजप्रकरणान्तर्भावेऽभिक्रमणमाम्ना
तं तस्य चाभिक्रमणविधेरुभयतः प्रयाजविषयैर्वाक्यैः संदष्टत्वादभिक्रमणं प्रयाजमा
त्रेनिर्विशतीति राद्धान्तः अस्मिन्नपि पक्षे महाप्रकरणेनाविरुद्धं प्रयाजकर्तृदर्शपूर्णमास
योर्निविशात् ॥१०॥ उपव्ययनतदन्यस्य सामिधेनीगताध्यायो दर्शपूर्णमासक्रियोर्वाङ्गत्व

ते० सामिधेनीप्रकरणमवान्तरं

सामिधेन्यंगताः सामिधेनीप्रकरणस्य

तोऽस्त्विहार्यमः २ लिंगाद्यसेरंगम्यते निविन्संज्ञकमंत्रकैः विकृतेर्मतिर्दर्शांगं महाप्रकरणात्क्रि
५६ नः २॥ एकादशाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपौ वैलवा इत्यस्मि
न्नपावके सप्त मासप्रमयोरनुवाक्ययोः सामिधेनीब्राह्मणे मामाने नव मे निविन्संज्ञकानाम ऽ
मेमहांत्रृषिसि ब्राह्मणा भारतेत्यादीनां मंत्राणां ब्राह्मणे दर्शमेकाम्याः सामिधेनी पद्याः १
कादशोपवीतमेवं विहितं निवीतमनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामु
पव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति तत्र सर्वेन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्थावांतरस्याग्नी
कारणात् सामिधेन्यंगमुपवीतमिति चेन्न निविन्ब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छे
दितत्वात् न च निविदामपि सामिधेन्यंगतया तत्प्रकरणपाठद विच्छेदकत्वमिति वाच्यं
लिंगेन निविदामग्न्यंगत्वावगमात् आह हि अन्याधिकरणभूतमग्निमेवोपमामहान असीत्या
दि निविद्वाक्यस्थेन [illegible] जनायतनूरूणा स्वावयंते ।। अतएव निर्वचनमेवं श्रूयते निवि
द्भिर्वेदायं स्तनिनिविदां निविल्वमिति तेनत्र समस्याग्निधानेन निर्योगम [illegible] सामिधेन्य
इति वक्तव्यत्वात् तासामपि स्थलनष्टारेणाग्न्यर्था एवेति सततनाम नेनावतारस्य समगागिमा
वः न च विच्छिन्नानां सामिधेनीप्रकरणं निविन्प्रकरणेनोपवीतस्य निविदंगत्वं स्यादिति चे ५६

यथाप्रयाजप्रकर
णमध्यंतरं तेनाभिक्र
मणं संबध्यते तथा

चेन्न

तेन सर्वेण तत्रत्यानुवाकयोर्निविदाम्नानस्य तेन प्रकरणेनाभावात् संनिधिनेदं गतमिति चेत् नं काम्यस्य
मिधेनीमिष्टिं वच्छिन्नत्वात् न च काम्यसामिधेन्यं गताश्रुकानीया संनिधिनः प्रकरणस्य प्रबलत्वा
त् तस्मादिह प्रयाजन्यायेनाभावान्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासांगमप्यचीनं ॥ द्वा वैकंकतादिकं पात्रं
पवमानहविष्काम्यं यद्देशस्थिते प्रकरणाद्दाधाने स्थितमन्वतत् १ आनर्थक्यं तदंगे श्रुतहविष्वेवावति
ष्ठते नूनं न हविषां सा म्यां द्वाक्याद्यस्त्वेविले भवेत् २ ॥ द्वादशाधिकरणमारचयति आधानप्रक
रणे वाक्येण पात्रं होमार्थं च श्रूयते तस्माद्वारणमयत्वा वा चरः सोयन्न स्वेतेन ग्रहयाहैकंकतो यज्ञा
वचरः स्याज्जुहयाद्वैतेनेति यज्ञावचरो यज्ञप्रवैहेन्तः तत्रवैकंकतादिपात्रप्रकरणबलादाधा
ने प्रथममन्वेति (एतेन पात्रेणाधाने प्रथममन्वेति) एतेन पात्रेणाधाने प्रयोजनाभावादाधानां
गत्वेन प्रकरणे पाठात् कृत्तिकास्वाग्नीनादधीते तस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिर्वा चः सत्यमपश्य
दित्यस्मिन्ननुवाके त्रीणीह वींषि निर्वपतीत्यादिना तानि विहितानि तेनो यथासम्भवं प्राप्त १
नित्वं वा न ये ये सालादसंभवतेदंगस्य पशोरंगं निविधाने तद्धृदिदमपीति प्राप्ते ब्रूमः अग्निमुद्दि
श्याधाने यद्याविहितं तथा पवमानहवींष्यपि यदाहवनीयेज्जुह्वोति तेन सोऽस्याभीष्टः

आधानस्य स्वविधेस्वा
ग्निसंस्कारत्वेन साम्यान्न
परस्परमंगांगित्वं

यज्ञार्थं

आधानांगप
वमानहविष्क
मंगं पात्रं

अग्नीनादधीत

गेषु पवमानहविःस्वदनत्वान्निविशते अस्ति हि पवमानहविषामाधानांगं ५

श्रुति

५७ प्रीत इत्याहवनीयोद्देशेन हविर्होमविधानात् तस्मिंश्चाग्निसंस्कारत्वेन समाम्नातानामाधान
हविषां नास्ति परस्परमंगांगिभावः तथा सति प्रकरणस्य पात्रप्रतिविनियोजकत्वाभावात्
द्वैकंकतो यज्ञावचर इति वाक्येन दर्शपूर्णमासादि सर्वयज्ञेषु ग्रहणं गतं हि निरूप्यते ॥ वार्त्रघ्नी
पूर्णमासे स्तोवृधन्वत्यौ तु दर्शयोः इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किं वा व्यवस्थितिः २ क्रमेण प्राप्तिता
मंत्राणां तुल्यत्वाद् आज्यभागयोः क्रमाद् आकांक्षवलीयत्वं पृष्ठं दर्शादिशेषिता २ ननु द्व्येष्ठा
मपक्षे तिलामाधारादि कालयोः दर्शपूर्णमासयोर्व्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याद्व्यवस्थितिः २ ॥ उत्तो
दृशाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते हिवच नमस्कर्दसवृत्तिः
ब्राह्मणवाक्यं: वृधन्वती अमावास्यायामिति तत्रैतं वार्त्रघ्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च होतृकाण्डे आज्यभागयोः क्र
मेणाग्निर्वृत्राणि जंघनदित्यादिना त्वाक्ये तदाम्नातं उदाहृतेन तद्ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्णमास
मंत्रयुगलद्वयः योगयोरस्य द्विविधरवगम्यते तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वाद् एषां मंत्राणां दर्शपूर्णमासयोर्गतत्वे
नत्वाज्यभागांगत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः अग्निर्वृत्राणि जंघनदित्याद्ये यीत्युपपूर्णमा वार्त्रघ्नी त्रै ५८
त्वसोमास्तिसत्यतिरिति सोमांहितीयावा वृधन्वत्यौ शृगिः प्रत्नज्जन्मनेत्याद्येपौ पूर्णमा
त्वेन म ते

वार्त्रघ्नी वृधन्व
ती उपयम् -

वृधन्वती सोम गीर्भिष्ट्वा वयमिति सौम्याहुती याज्या वृधन्वती तत्र संबन्धयोर्दर्शपूर्णमासयोराग्ने ।
यपुरोडाशस्याज्यादाग्नेयीत्वं यस्याविकल्पेन ॥ ७ ॥ अनुवाक्यात्वं कथंचिद्भवतु सौम्यायोरुत्तत्र
संभवति सोमदेवतायाज्याभावात् नहि सम्यग्सोमीयेपि केवलः सोमो विद्यते किंतु पूर्णमासा स्याममावा

दर्शपूर्णमासपदयोः =

स्यायामिति सप्तमी श्रूयमाणाधारत्वं गम्यते न त्वेवायागविशेषत्वं यागस्य सम्बन्धित्वान्न संभवति कालस्य वार्
तत्संबन्धित्वान्न ह्याचित्वं यस्मिंकिंचिद्याज्यानुवाक्यस्यानेन तरमेवायमनुवाकः पठितः सच्चा
ज्यभागयोरंगयोः क्रमः न तु सम्बन्धयोर्दर्शपूर्णमासयोः तस्मादत्र मंत्रवचनं पूर्वस्य सम्बन्धया
गांगत्वं किंत्वाज्यभागांगत्वं न स्वतन्त्रं केवलं तं तत्राप्याग्नेयस्य प्रथमस्याज्यभागे मंत्रोप्या

आज्यभागे -

सेयः सौम्याहुती ये सोमस्य इत्येषा याज्या वृधन्वल्लिंगेनैव लभ्यते याज्येन प्यापिताइत्यनुगतं पौ ।
र्णमासीकाले वृधन्वती पृगलमः मावास्यामित्येषा याज्या वस्या सर्वमपसामाज्या समानाकेवला
मिधीयत इति न तावद्यत्वं ॥ ७ ॥ हस्तौ वावनेनिक्ते स्फ्यमाप्तं लप्यन्ताजिका दर्भोस्तरणप
वां गं हस्तस्त्र हिरुतां विते प तन्माज्ञं गमत्रस्यादानन्तपात्मकालक्ष मात् लिंगप्रकरणा
भ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता र्थं च तत्रौ कार्यमामेयः ९ यो गप्रा इत्यीरितं चवहोकरणं ।

५८ सर्वशेषो वाग्नेयमात्रकं २ ३ पत्नलक्षणतामेव युक्तितः सर्वशेषता अग्नेषोमीयपेंद्राग्नीशे
षतो नेयतानतः ४ नाग्नेयत्वेतयोर्मैत्र्यं केवलाग्नेनपाश्रयात् तेनैकस्मिन् पुरोडाशे चतु
र्द्धाकरणस्थितिः ५ ॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते हस्तावव
निज्य उलपराजिं स्तृणातीति वेद्यामास्तरीतुं संपादितस्तृणस्तंबउलपराजिः तत्र हस्तशु
द्धिर्दर्भास्तरणवाक्ययोर्नैरंतर्येण पठितत्वात्क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्यांग
मिति चेत् मैवं अवनेजनं हस्तसंस्कारः संस्कृतौ च हस्तौ सर्वानुष्ठानेयोग्यौ विनियोजनतादृशं
सामर्थ्यलिंगप्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटं अतः प्रबलाभ्यां लिंगप्रकरणाभ्यां क्रमबा
धात्सर्वशेषा हस्तशुद्धिः [illegible]यन्या यो वा गपमेपि [illegible]: स च वागपमो ज्योतिष्टोमप्रकरणे
श्रुतः प्रस्त्री करोति वाचं यच्छतीति तदनंतरमेवेदं श्रुतं दीक्षितमावेदतीति आवेदनप्रका
रश्चैवं श्रूयतः अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति त्रिरुपांश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राह त्रिरुच्चैरुभयेभ्य ए
वैनं देवमनुष्येभ्यः प्राहेति अत्र अस्त्रीकरणवा[illegible]यमाभ्यां हस्तजिह्वा गतत्वापलेतिवारितेः
सति मनसा एकाग्र्यंतस्य सर्वकर्मस्वपेक्षितत्वाल्लिंगात्तेन क्रमो वाध्यते पंचदशाधिकरण ५८

इन्द्राग्न्योरग्नीषोमदेवतयोः =

इत्युभयोः प्रमाणयोः श्रूयते आग्नेयं चतुर्धा करोतीति तत्राग्नेयवदैन्द्राग्नमग्नीषोमीययोरपि पुरो
डाशयोरग्निसंबंधादाग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते ततश्चतुर्धाकरणं त्रिष्विति चेत् मैवं
न ह्याग्नेय इत्ययं तद्धितः संबंधमात्रे विहितः किंतु देवतासंबंधे अग्निश्च केवलो हि देवतान्ययोः
पुरोडाशयोर्न देवता ततो देवतैकदेशेन न ह्यन्यदेवतोपलक्षणं तदाग्नेयत्वेन योने मुख्यमिति
मुख्य एवाग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे तृतीय
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ॐ॥ देवाय सदनं बर्हिर्दामीति मंत्रो मुख्यगौणयोः तल्लिंगमस्यामंत्र
नियुक्तो मुख्य एव वा २ प्राथम्यादर्थलाभाच्च मुख्यतो विनियोजनं प्रथमावगतत्वेन मु
ख्ये न हि नियम्यते ३ ऐन्द्र्यानुविधानेन गार्हपत्यमुपजेदिति प्रकाशोऽस्त्यस्य इन्द्रो गौ
णो मुख्येन सर्ववत् स्यात् एकस्य गौणताद्यौभ्याम् तस्मैवादतः गौणताद्योतस्य पत्न्यामेयम
त्रः अस्मान्नियुज्यते ४ ॥ द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति बर्हिर्देवसदनं दामीति
लवनप्रकाशको मंत्रः आम्नातः तत्र लवनप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेन लिंगेनायं मंत्रो लव
नक्रियायां विनियुज्यते लवितव्यं बर्हिर्द्विविधं मुख्यं गौणं च मुख्यं कुशाकाशादि द

आग्नेयैन्द्राग्नाग्नीषोमीयानां पुरोडाशानां त्रयाणां चतुर्धाकरणं त्रिषु । अग्नेके

दानु

प्राटभेद्वं वे गौणं लतनस्मरप्रत्नलौनवरं तस्मिन्बर्हिःशब्दस्य मा एव केऽपि शब्दवत्तु लयोगेन प्रह
५९ त्नत्वात् तथाप्यनितमुख्यैव क्षौणगुणस्यापि शब्दार्थत्वेन तद्धर्मे स्वतन्त्रान्तरस्य बलवत्त्वेन मंत्रे वि
नियोग इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मुख्यांशस्य श्रौतप्रतीतत्वेन मुख्यमेव मंत्रं विनियुज्य चरितार्थं लिंगं
विलंबप्रतीतिं गौणप्रतीत्यानकरोतीति तस्मान्मुख्यस्यैव बलवत्त्वे नेमं मंत्रं नियुज्यते ॥ द्विती वि०
याधिकरणमारचयति अग्निचयने मितिष्ठानः संगमन इत्यादिः कश्चिद्गौष्ठी समाम्नातात
सर्वत्र गार्हे इंद्रो ततस्याविनियत्तुमानत्वात् तन्मंत्रविधायकं च ब्राह्मणं चैव समाम्नायते नि
वेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति एतेन ब्राह्मणेन गार्हपत्योपस्थाने
विनियुज्यमानो मंत्रोऽर्थं प्रकाशयन्मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति मुख्योऽथेन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्र
स्राक्षः तेनेन्द्रशब्दस्य रूढत्वात् गौणस्त्विन्द्रो गार्हपत्यः तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वे
न वा श्लेषेन्द्रसदृशत्वात् नच सर्वेन्यायेन श्रौतप्रतीत्याश्लिष्टेन्द्रे मंत्रेण प्रकाशिते सति मंत्रब्रा
मंत्रब्राह्मणयोर्विरोधं वारयितुं ह्मणेन वारयितुं गार्हपत्यशब्देन मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमीपदेशो वा लक्ष्यत इति प्राप्ते ब्रूमः
इन्द्र गार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वे प्रपं ...विनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधाय० ५९

59

मेव

कृत्वादर्शाम्नायं स्थलेन विधीयते तस्य पान्त्यार्थत्वान्मूर्द्धास्थलेनान्वादको मंत्र एवेंद्र प्राहेत्यव
ङ्गिं लक्षयिष्यति ततो गार्हपत्यप्रकाशनेन समर्थो मंत्र मेवं त्रितीयाश्रुतिर्विनियुज्यमाना नेति गार्हपत्यो.
२० नियुंक्ते ॥ हविष्कृदेहीति मंत्रस्त्रिरवघ्नन्नाह्वयेत् विनियोगो व्यवघातेस्याध्याहार्योगेवावघात
के २ पेंद्रीवन्मंत्र माह्वाने गौणेहेति निष्ठेयान्यथा पावेन प्रापितं त्रित्वं क्रुवते रूपचारगीः २१
त्रिरभ्यासो विधानलब्धो नित्यप्रापेरभावतः हंतिनाल व्योकालः प्राप्तो सोक्तत्यतिस्तथा २१
विनियोगे वाक्यभेदो लिंगादाह्वाने प्रोषता नैंद्रीन्यायः श्रुत्यभावान्न वहिर्न्यायेन प्रयोगः
५ ॥ तृतीयाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वय ति
तीति देवानामर्थेयाहविः संपादयति साहविष्कृत् तामेतां संबोधयाह्वयेत् एहीति तत्र्याः
चायमंत्रो ब्राह्मणेन व्याख्यायते हविष्कृदेहीत्याह य एव देवानां हविष्कृतः तान्ह्वयतीति
ति तमिमं मंत्रमवघातार्थं पुरुषंस्त्रिवारमवघातं कुर्वन्नाह्वयतीत्यर्थः अनेनवाक्येन मंत्रोवघा आकाराभ्यः
ते विनियुज्यते तेन त्वाह्वाने समर्थो न त्ववघाते इति चेत्तन्न तस्यावघातनलक्षकत्वात् घ
पा हवीदाहृत्या यामेवाग्रया चीर्ड प्राहोतौ गौणा स्यात् हदेहीति पदं मंत्र गतत्वेनावघाते गौणत्व
पद

मंत्रेणावह्वानं कुर्यात्स चत्रिः पठनीय इति = २

एही त्रिपदस्यावह्वाने गौणत्वमादेः नभस्यान् ... मंत्रस्यावाह्वान्त्र(?)गे = ३

६०
श्राद्धानंतरं कर्त्तव्यं न त्वावला(?)न काले कर्त्तव्यं:
कालस्यापि विधेयत्व भेद इति चेन्न
कालस्य ... ६

भाविष्यतिमंत्रस्यामंत्रब्राह्मणयोरावाहनपदत्वाद्वयमाणमवबुद्धा निरितिपदमनर्थकं स्यात् प्राप्तमवधात ... इष्यते च मंत्रस्य त्रित्वस्य चाविधीवाक्यभेद इति चेत् त्रित्वस्य प्राप्तत्वेनानुवाद कत्वात् कस्याचित्क्काव्यायामयं मंत्रो मंत्रकांडे त्रिवारं स्यान्नातः श्राद्धयति ... हीति पदवशान्नपरत्वयोपचरणीय इति ... मः त्रिरभ्यासस्यानित्यत्वं ... पौर्णमासेन सिध्यति कस्यांचित् ... पाठावृत्ति कस्यांचित्सकृत्पाठा ... नित्यवहिर्धी यते नाचावसन्नित्यस्यावैयर्थ्यात् सकालत्वे ... प्राप्तत्वात् ... आवाहनमन्यस्मिन्काले भवतिन ... प्राप्तः कालः ... आवाहनमपि ... प्राप्तत्वान्न विधेयं ... हीति मंत्रः पाठश्राद्धानमंतरेण पपद्यते मंत्रयथा ... नचोदाहृतं ... कार्यः सपन्नः अवदान कालेवदाह्वानंतस्य त्रिरभ्यासः कर्त्तव्य इति ... परेविस्पष्टमा ... नावाद नाभ्यासोविधीयते त्रिर्द्धयति त्रिः ... इति एवं सति मंत्रस्यापि विनियोगवाक्यभेदः स्यात् लिंगेनत्वाह्वाने विनियुक्तेनावधातेन ... न्यायात् प्रसरति ... प्रमाणात् वर्हिवसदनदामीत्यत्रोकेन ... न्यायेनमध्यएवाह्वाने लिंगेनमंत्र ६०

उत्तिष्ठन्नन्ववदेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा कृष्णलक्षेत्रमित्येतदन्तवल्याचेव विमुंचेति मंत्रौ वि-
येयौ कालौ वा मंत्रावुत्थानमोकयोः विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणं युज्यते विधौ मंत्राणां
उत्थानेमोकेच ॥ नत्वयात्वेवनहि विधिनैव शाक्यते अगत्या लक्षणाप्यस्तेनेन कालो विधीयते इ प्रस्तरं स्वस्त- पंचमाधि॰
वाक्येन प्रहरेदिति कालधीः अंगीकृत्ता प्रहरणे विनियोगोप्यवागवेत ६ अंगाभिता प्रस्तरस्य प्रहरणमिष्ट देवार्थं प्रहरणांगं
मंत्रस्यप्रहरणांगता वास्यात्कालो जपवत्तत्त्वायनत्वयात् प्रहृतेरिष्टसंबन्धार्थसंस्कारत्वान्न दव्वेयः ५ संपाद्यो- मंत्रस्यांगताना ॥
देवतात्वादानत्ती याकृतिनो गता ८ ॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमे स
समामनंति उत्तिष्ठन्नाहाग्नीदग्नीन्विहरेति तथा व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति
अत्राग्नीध्रसंबोधनात्विहरणादिप्रैषरूपेण न वाक्येनोत्थानप्रोषततया विनियुज्यते त-
थाप्युच्छिष्टत्वान्नियमितवाचो दीक्षितस्य वाग्विमोके व्रतं कृणुतेति मंत्रो विनियुज्यते ।
न चात्र सर्वो क्राव्याख्यानप्राप्तवत्त्वान्नविमोकयोः कालत्वकौ न त्वाल योरव ज्ञातका-
विधेयतार्थः लवत्वं ष्ठ प्राप्त्यभावेन विधेयत्वं सविलक्षणया अप्राप्तत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः अग्निविह-
रणप्रैषे पयःपानरूपव्रतसंपादनप्रैषे चान्विता एतौ मंत्रौ नत्त्वुत्थानेवाग्विमोके चस्याता

उत्थानमोक्षयोः   उत्थानमोक्षकाले:

समर्थस्य विनियोगासंभवाद् गत्या लक्षणामभ्युपगमीकृत्य कालो विधीयते ॥ पंचमाधिकरणमा
६८ रचयति दर्शपूर्णमासयोराम्नायते सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति इदं द्यावापृथिवी भद्रम
भूदित्यादिको मंत्रः सूक्तवाकः तस्मिन्मंत्रे पि संदेहोऽर्थत्वं सूक्तवागसीत्या सानानुप्रस्तरोऽग्नेम
क्षिः तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः तत्र सूक्तवाकेनेत्येतत्पदं कालं लक्षयति ह्येनामंत्रेऽस्मिन्स्पष्टमा
प्रहरणे नेत तस्यावकालेऽध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरेत् न त्वत्र प्रहरणे मंत्रोऽयं विनियोक्तुं शक्यः प्रवोक्तप्रैषमंत्रः
वदत्रान्वयाभावात् अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृतेत्यादिकं मंत्रे पठ्यते
देऽग्नासेव यामि ... स्वस्मिन्यजमानेनवानेत्येत्याहुतं पर्यवानिति तस्यार्थः नत्वासौ मंत्रः
प्रस्तरप्रहरणेन वेन शक्यत इति प्राप्ते ब्रूमः सूक्तवाकेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मंत्रो विनियुज्य
मंत्रस्योक्तार्थबोधनम र्थत्वेन प्रहरणेऽन्वयः ते न त्वत्र लक्षणान्वयाभावः मंत्रोऽयं सर्वेभ्यः ... अग्न्यादिदेवाननुस्मारयति प्रस्तरप्रहरणे च
गा स एव संस्कारः अतो देवतानां स्मारणं मंत्रप्रहरणयोरन्वयान्मंत्रो विनियुज्यते ननु प्रहरणं नाम
प्रक्षेपमात्रं न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः यजिधातोरश्रवणात् तथा सति देवतानामपेक्षाभावान्नत
त्प्रकाशनं युज्यत इति चेन्मैवं देवतानां सद्भावात् अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीये

दि॰

६८

याज्यात्वा प्रहरणं तत्त्वेनोच्यते यदि प्रकरणात्स्याद्द्वयोर्देवताभावः तदा तत्प्रकाशनेन दृष्टार्थो मंत्रस्य प्र
योगे ततो देवताकल्पनेन तद्देशस्य सूक्तवाकस्य हविःप्रयोगत्वं सिद्ध्यति तस्माद्देवताद्वारा स्यात्वान्वयः प्र
प्रस्तरे तु विलः सूक्तवाको गंस्याद्विभज्य वा समाख्यानेन प्रयोगे न विभक्तस्य गतानां नहि २ ॥ ...
...करणात्तु चयति दर्शपूर्णमासयोर्देवतानां तु सूक्तविभक्तता समाख्यालिंगेन बाधितत्वात्
नाम विकृत्यते सर्वो दाहृत मंत्रे सूक्तवाकसमाख्याकृतत्वं मंत्रविषयायाज्यादिकैः ... प्रयो
गात् ततः सर्वेषि प्रहरणं नामिति चेत् न लिंगेन समाख्याया बाधितत्वात् तस्मिंस्तर्हि प्रमाणे सोमदे
वतानां तत्र कस्यांचिद्धि इष्टा गत एव ते ... मादिदं हविरजुषतामिति भागानतःप्रत्यर्थदेवतानाम्
... ... इदं हविरजुषतामिमि इंद्र इदं हविरजुषतेति महेंद्र इदं हविरजुषतेति इद्रा
ग्नी महेंद्राः १ ... तद्देवतानां ... तथा ... सति मंत्रलिंगेन ततस्तद्भागं ... न्ता
लेखा ... सूक्तवाके ... योगिकः सूक्तवक्तीत ... तः ... कालेन तंत्रमंत्रेण सप्त
प्यग्न्यर्के देवतालिप्सयः पूत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातं अग्निरिदं हविरजुषतेत्याह याज्यापत्या
देवतास्ताभ्यो श्रीरधामेति वाचेन दहति श्री रधामस्या तापिता स्वहानत्रमेत्यर्थः तस्माद्देवविभ
क्त्या विनियुज्यते ॥ ... प्राधान्यः कामा याज्या प्रत्युक्तिः क्रमात् कांडयोस्तोयथा

इष्टिकांडमंत्र
कांडयोः

सूक्तवाकशब्द
सूक्तवाकसंज्ञकेः

नित्यासपि:

लिंगं संचार्यानि यमो यथा ॥ २ लिंगं क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलं तद्यथाह सूः ऐंद्राग्न्या च पि संः
९२ स्त्राणां याज्यासु सर्वेषु काम्यानि तेः २ समाख्यानात् काण्डयोगः [ ] समाधिकरणमारचयति काः
दैन्द्राग्न्ये द्वितैश्वानरेसा दिकु कमादि लिंगाश्च योजनं प्रपेतले देवमात्रं शिः काम्येषु गास्तनः २ ॥ मंत्रप्रयासतः काण्डे क्रमेण गां का
ज्ञाताः ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वीयुः इत्यादिनां सजातवस्याः वीयुर्विगताः का का
विप्रतिपन्ना इत्यर्थः इंद्राग्नी रोचनेत्यादिके मंत्रकाण्डे याज्यानुवाक्याः क्रमेणाम्नाताः तयेदं
काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति याज्ञिकानां समाख्या याग्न्यपते तयोरिष्टिकाण्डमंत्रकाण्डयोः
प्रथमायामिष्टौ प्रथमः पठिते याज्यानुवाक्ये इत्यादि व्यवस्था क्रमेण क्रियते मंत्रगतेनैंद्राग्नलि नित्यायां काम्यायां चैंद्राग्नेष्टौ याज्यानुवाक्यामंत्रयोः
गं काम्यायां नित्यायां चैंद्राग्नेष्टौ ते याज्यानुवाक्ये विनियुक्ते लिंगं च प्रबलमिति सर्वत्र तद्योवि
नियोग इति प्राप्ते ब्रूमः नात्र लिंगेन क्रमसमाख्ये बाधिते प्रकोनेऽपजीव्यत्वात् इंद्राग्नी देव दि
तात्स्वरूपमात्रप्रकाशनं लिंगेन चनावत्मात्रेण मंत्रेक मेकोरंगात्रिभावः ततः समाख्याव
लात् मंत्रकाण्डकर्मकाण्डयोः संबंधावगतौ समाख्येन मंत्रक्रमेण संबंधोवगम्यते विशेषतः
तस्मिन्प्रथमे कर्मणि प्रथमो मंत्रः प्रथम इति क्रमादवगम्यते ततपैंद्राग्नेष्ठायैंद्राग्नमंत्रो वैश्वा
नरेष्टौ वैश्वानरमंत्र इत्येतादृशो विशेषो लिंगेनैवावगम्यत इति चेत्त लिंगस्यापरेणक्र ९२

(top margin) द्वितीयेष्टौ

(left margin) द्वितीयेष्टौ इन्द्राग्निप्रकाशात लिंगस्य साधारणत्वात = २

मायेत्यणात ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्भ्रातृव्यवानिति । द्वितीयेपि इन्द्रं पितवैन्द्राग्नीपति
तौ मंत्रकाण्डेपि इन्द्राग्नी निर्वपेतमित्यादिकमपरमैन्द्राग्नं याज्यानुवाक्यायुगलमाम्नातं ।
तत्र हि तत्र क्रममंतरेणानि योग्यं शक्यं नच क्रमे योवतन्नित्येदं लिंगमप्रयोजकमिति वाच्यं ।
कचिल्लिंगस्यैव बाधकस्यापकत्वात् ऐन्द्राबार्हस्पत्यं हविः केवलमाना । यं कामयेत राजन्यमः
(left margin) न
र्भयोत्तरोजायेतं जज्ञमारयन् संचरेदिति तद्धिजनपुत्रार्थं यये तु ह चरुं श्रुतेरेदिति । तस्मात्तमैन्द्रा
बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदिति यं राजपुत्रं जायमानं प्रतिरात्रेः पुरोहितस्य च कामप्रवं भवति
(left margin) प्र^
प्र यमानान् गर्भे देवक्रूतावित्रे अलकेनाप्यशिव ह्युराजायेतां जातं स्त्री शात्रून्मारयन् संचरेदिति तद्ध
(right margin) यत्र^
जपुत्रार्थं यमिष्टिः मंत्रकाण्डेऽगदितद्वित्रि क्रमेयाज्यापुरोनुवाक्यैरिन्द्रावृहस्पत्योःदेवताके हि विधे
(right margin) इन्द्राबृहस्पति^ याः
श्राम्नाते इदं वामास्ये हविरित्यादिकमेकं युगलं अस्मे इन्द्राबृहस्पती इत्यादिकमपरं त
योः प्रथमयुगलस्य क्रमेणाविनियोगाद्वितीययुग्मं लिंगेनैव विनियोक्तव्यं तस्मात्क
(left margin) ष्टे^
मसमाख्याभ्यां सह क्रमेण न लिंगोक्तं कान्यापि विताज्यानि यमंते ॥ एवं सटीका ॥ आग्नेयाध्या
तीधासि तत्रापि देवताकाण्ड चोदिलाः उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रथमं नाधिपरिनीयतां र ॥
रामायनमः ॥ अथ समाधिकरणमारभ्यते मोनिहोम सूयते आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिः

(bottom margin) उपवासा^ प्रकृतापत्रतोउत । साधारणेन नयाष्टोक्तेः सर्वाभिरुपस्थितिः विशेषविधिसंकोचः^ २

अनुवाकविशेषे:

सौदा॰

पृतइति तत्राग्नीध्रनामकस्य मंडपस्योपस्थानं तत्र वाक्याच्चिह्नात् शातत्यांगतयाग्निसंबंधिन्या
६२ कर्तव्यं अग्निर्देवता यस्या ऋचः साग्नेयीति साधारण्याकोऽस्मि विशेषस्यापेक्षितत्वादिति चेन्मैवं
क्रियकरणपठितानां साग्नेयीनामृचां केवलप्रकृतव्यापारसाधनत्वप्रकरणादेवागतं का व॰
सो व्यापार इति विशेषणं भक्त्या याज्यानुवाक्ये अग्नीध्रोपस्थानरूपायमिति बाधयन्त्यर्थविधायिविशेषमा
क॰ल्प॰ देसंकामन्तीति लावव अप्रकृतां ऋचां प्रकृतव्यापार इति विशेषसाधनत्वं न [illegible] ना वि
व॰ [illegible] भयममेनबोधं इति गौरवं तस्मात्प्रकृतानामिदाग्नेयीमिस्तु उपस्थाने एव
मैत्रासदोवैस्य [illegible] व्याहविर्धाननामित्यत्र सदो हविर्धाननामकयोर्मंडपयो रूपस्थाने प्रक
वैश्रीएलं॰ तानामैवैसर्वीनांच प्रयोग इति सिद्धम् ॥ अथैन्द्र्यनुवाकोऽयं सर्वोऽभ्यहणस्मृत अ
हणादेयं प्याद्योगं विभज्यमवतिष्ठते १ अविधेयं ग्रहणादीनां भवनाम्नि खिलो लक्षणः अ
अहणादिषु ध्रीति लिंगभूतेषु च यथा लिंगं विभज्यते २ ॥ नवम्याधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमे
हतस्य सोमस्य शेषं भक्षणं विहितं अनपवाम्नातं अभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यंचः प्रतिप
सोमं॰ दित्यसदसि भक्षयन्तीति तस्मिन्भक्षणे ग्रहणावेक्षणनिगरणस्य मग्नरणरूपा अ
त्वारो व्यापाराः सन्ति मंत्रश्च भक्षेहीत्याद्यनुवाकाम्नाताः तत्र भक्षणं यथा साक्षा ६२

वेदत्वेनिगरणसम्भवः ४

होत्रादिनेन तथा ग्रहणजरणानि चाध्वर्यवादिनामिनं वा विहितेषु मंत्रविनियोगमर्हति समाख्या
नमस्तान्वाक इत्येवं रूपा भवद्रेण मात्रविषया तस्माल्लिङ्गस्य सामर्थ्यान्वाक्यस्य भवद्रूपेण पवं
विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थानि सामर्थ्यानि लिङ्गेन विनियोगे कर्णभव ग्रहणादि
णसंभवात् अन्तर्लिङ्गवाक्ये यथा लिङ्गं विनियोक्तव्यः अग्नेर्हि होत्रारम्भा
श्विनो स्वाहा बाहुभ्यां समस्पृशत्यनेन ग्रहणं प्रकाशयति पहीस्याह्वानस्य बाहुभ्यां स्वीक
रणं तेनैव च दृष्टमात् न च वक्तव्यं तस्मात् मन्त्रस्य ब्रूयादिति त्वं गावे
न प्रकाशयति शोभनव वर्णं मनुष्यत्वमत्यो वा एव हि सोयं तथा विधानात् हिन्व मे
गा इत्यादिमन्त्रेषु अभिमृशति स्वाहेत्यन्तः समग्रहणं प्रकाशयति गावः प्रीणनेना थो
भागेनान्यतिक्रमणं निषेधनं च न दृष्टमात् न जरणे नान्यत्र हिंसेन विनाशिम
नसि इति चेत् नाजरणपर्यन्तस्य वस्तुनः क्रमभवनत्वात् न च जरणे प्रकृष्टस्यापि ना
भावः समग्रस्य एव नादेर्जरणात् मेहस्य भिक्षुति विनयादि मेलयामीत्यनो भवत्पक
शयति तस्माल्लिङ्गेन समाख्याबाधितविनियोगाः कर्तव्याः ॥ वंदेशिवसमक्षनिहृये
नर्पयामभवयाः त्रिषंकुघ्नमन्तातोषत् शिरयुतमवदण १ लिङ्गाहि गामस्य चवेन शि

मंत्रगतेनोक्तः । लिंगस्यासंभवे वाक्यशेषः सर्वो मंत्रगतो ॥ २ ॥ इदं इषे त्वेति मन्त्रमन्त्रेणः किंचि-
६४ द्विद्विके केवलेन्द्रदेवोद्दिष्टासवेदेनः । तथा ऋते ३ । पिद्व एव समर्थत्वान्नाली मेवान्यमन्त्रण-
द्विर्हेवा न्मुक्त्वा मैत्रेय्यः न्त्रा होमतपेदतः ॥ ४ ॥ इदं द्वेणघस्मिन्स्यवनेसोमपीनइतीरणान् सर्व-
नस्थेषु सर्वेषु मंत्रेषोनूह नयु न्यान् ॥ दृष्ट्याधिकरणमारचयति मंत्रा गिर्भूतिनिरिन्याद्विमे
षाणसोमस्यात प्यालुडल्यताभागोहणायाश्रुविभवन्ताः सोमस्येवमानार्यश्चिक्ष्यायास्तू मिंध-
काशयति यस्य मन्त्रस्य त्यादि मंत्र्यामीत्यतो भागो मंत्रण प्रकाशकः नचसर्वं वल्लिंगेन
देविमनाविनियोगेन विमन्त्रविनियोग इति चेन्मैवं नवलंत्रनिमंत्रणादन्येन व्या-
पारेण ज्ञायते किं तर्हि मंत्रणान्नि ... सा तथा सति कस्मिन् व्यापारेत्नि प्रकाश
को भागो विनियुज्येत नतो लिंगेन विनियोगासंभवात् मंत्रणमंत्रवाक्यस्य शेषस्तन्नि प्र
काशको भविष्यति उपयुक्तस्तत्र यो भागः तन्निमहितमंत्रणप्रकाशनेन शेषोन्साहजनना
तस्मात् मन्त्रादिः सर्वो मंत्रणे विनियुज्यते एकादशाधिकरणमारचयति इदं इष पीनस्यत्य मन्त्रणमंत्रेक च्छिदंश
वं विधः श्रूयते तत्रेद्रेणपीतस्य सोमस्य शेषभक्षयामीत्यृग्यो भवति तथा सत्यस्य मंत्रस्य
इन्द्रप्रदानशेषभक्षण एव समर्थत्वात्तत्रैवायं मंत्रो विनियुज्यते । ननु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे ६४

मैत्रावरुणादिष्वेव

तस्मात् मंत्रकमेव तं हुतमित्येकः सर्वः पतः इंद्रपीतस्येति पदस्यासमर्थत्वे पि मित्रावरुणपी
तस्यैवं ऊहे सति सामर्थ्यं भविष्यति तत्वाग्नेय्या तस्य प्रकृतित्वात् अकृतस्याग्नये जुष्टमिति मंत्र
स्याविकृतत्वात् सौर्ये च ऊहे सूर्याय जुष्टमित्येव सह क्रियते इह तु केचिदेकात् नोह इति चेत् न कस्मै
देइवमन्त्रभेदात् विकृतिहितं प्राकृतत्वादि निहितो यः सर्वपतः इंद्रपीतस्येत्यत्रव हुश्री हिंद्र हुव्याः
तत्पुरुषत्वे समासस्येति सूत्रेण तोदात्तत्व प्रसंगात् आद्युदात्तं येन तत्पदं मन्त्रान्त इंद्रप्रातिपदि
केन स्वतन्त्राद्युदात्तं तथा सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या सर्वं पदमिति सूत्रेण सर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात् त
समस्तपदमप्याद्युदात्तमेव संपद्यते इंद्रेणपीतः सोमो यस्मिन्नः सवने द्युतिविग्रहात् सावन
स्ति परत्वेऽपि इंद्रमरुत्वत्पर्वतीति नियंतु मसर्वत्वात्तत्वात् सर्वभरणे प्रयुज्यते देवेवायं मंत्रः प्रयोक्तव्य इति सि
द्धां द्धान्तः ॥ ऊहपक्षे यदुक्तं तच्चिंत्यते न्यायपंचके इंद्रेकृतेतत्तत्केषु सोमस्य स्थिते १ सो
मे पुनर्ही यदैवे प्योह त्वासंभवत्वतेतदा इंद्रेण तत्र होतृ ल तद्योवान पोषेत्यापर्यंतापतः १ उक्ती
कृतशेषः तेपव संवच्छ्रोत सर्वोऽपि दैवतानैः प्रतंद्रस्यामिद्धार्थेत्तद्यो सावित दैः सह २ ॥ द्वादशाधिक
रणमारचयति सर्वाधिकरणेऽप्याह पोहितीयः सर्वः पता तत्संगात्केत्वाचिंतावृ सर्वत्र तं इतस्यापिपु नस्तत्स्थितिरूपत्वात् तन्त्रं
वेणत्वा वयं चकेतोहविषयश्चिंत्यते मैत्रावरुणज्ञाह्यणं छं स्थितो ज्ञाद्यं न्यत्वं ज्ञोहोत १

द्वादशाधिकरणादिषोडशा
धिकरणपर्यंतं रूपे

एते क्रत्विजो होत्रकाइ त्युच्यंते

यदेवतांतरेभ्यो होत्रकाग्रन्त वषट्कारे जुह्वति तत्र मैत्रावरुणो मित्रं वयं हवामहे

सोमरसैः

होत्रकैः

काः तेषां चतुःसंततिमसारं त्रिविशेषाः स्थिताः सोमारसास्तुमसाः तैः षट्कारानवषट्कारयोर्हितत्वं
८५ समससानामैंद्रत्वात् होतर्वषट्कारे प्रथममिंद्रोहुतः अनंतरं च समसस्य ह्रतशेषे पुनः सोमात
रसभक्षी इति मंत्रेण मित्रावरुणाय जुतिग्रहणं हुत्वा हविषं च वयमिति मंत्रेण
रसभक्षी इति मंत्रेण मित्रावरुणाय जुहोति एवं हुत्वा पश्चात्सोमामहव्यते
यजति योलामसत्नाय स्वाहिताय इति मंत्रेण मरुतो यजति तदानीमिंद्रमित्रावरुणपीतस्यान्य
तस्मिन्मत्रणोमित्रावरुणपीतस्येति मंत्रेहृतीयः सोम तदा शेषपुनरभक्षी तस्यतेन येषेव
वमित्रावरुणभागमाह तेंद्रउपलक्षणीयः सोमः शेषपुनरभक्षी तस्येतेन शेषेव

मित्रावरुणाभ्यां

एतस्य मित्रावरुणाय यागत्वे सति तस्य शेषस्येंद्रसंबंधतादित्यानुतरुत्त्वीतसैव वा न्यार्थत्वं न
पूर्वशेषस्येति चेन्नैवं उत्रयनकाले मित्रावरुणाय यथायमिति संकल्पाभावात् प्रदानकाले
तसर्वशेषणसहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदीयते तस्मादिंद्रसंबंधताहित्यानेंद्रोपलक्षणं
या इति प्राप्तेब्रूमः माभूत्संकल्पस्तथापि उन्नयनं करिष्यमाणमैत्रावरुणादिसंबद्धः शेष
इंद्रसंबद्ध एव तत्र यमितोमित्रावरुणादिभिः सहेंद्रोपलक्षणीयः ॥ छिद्रदेवशेषः
आदित्यपृष्ठ्यास्थाम्नाय एषणीया स्थाली प्रास्ततः पत्नीव्रतस्य ग्रहणे सवि २ तद्
नाणि हि देवाः किंसाद्वै पात्नीवते नैव उपलक्षणमात्रं सर्वे न्यायेन नास्त्येव हताए २ अस्य

सोमरसः

मैत्रावरुणादियागार्थमेव तत्र तस्य सर्वानुचितेन्द्रयागार्थत्वं संभवति तस्मादुन्नीता

व   ने व

आग्रयणस्थाल्यां पात्नीवतो नैतस्य विद्यते आकांक्षा सर्वदेवेषु पत्नीवान्नेव लक्ष्यते ३ सह पत्नीवतान्ने
ष्टा तद्गृहे लक्ष्यते न वा सह त्वष्ट्रापि चेत्सोमे देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते ४ सह त्वष्ट्रा मां त्वष्टुः
ना४ स्यान्नपातत्वमग्रहणात् चोदनयाग्रभावात् न देवो तेन लक्ष्यते ५ ॥ त्रयोदशाधिकरण
मारचयति ऐन्द्रवायववदयोहि देवस्याः तेषां शेषमादित्यस्थाल्यामागच्छति पुनरपि
पत्नीवद्दे वता ...
तस्यास्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति तस्या आग्रयणस्थाल्याः पात्नीवतो गृह्यते तस्य
लद४ पात्नीवतस्य भक्षणे इन्द्रवायुप्रभृतयः पूर्णीयाः सर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहैं
द्र उपलक्षित तत्र इन्द्र इति प्राप्ते ब्रूमः यद्यपि पात्रेण पात्नीवतमाश्रयणस्थालीत्वग्रयणा पत्नीवद्देवताकं =
त्तस्या पादनत्वमाग्रयणतो नि: स तस्य सोमरसस्य तत्संबंधे पीते सति पश्चात्पत्नीवद्देवता
त्य४ यैग्रहणं भवति तथा सत्यं तमिन्द्रस्य पात्नीवतस्य सर्वदेवेषु आकांक्षा नास्ति पुनरभ्युन्नीत सर्वाधिकरणन्यायसा मांत्वनात्रेत्याह
त्व सोमस्य द्रोणकलशे संस्रवः तस्य संस्रवस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबंधो ना
स्तीति वैषम्यं तस्मात्पात्नीवतभक्षणे इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीयाः ॥ चतुर्दशाधिकरण
मारचयति तस्मिन्नेव पात्नीवतग्रहे शेषभक्षणे अग्नेः पत्नीवता सह त्वष्टापि उपलक्षणीयाः
ह

वता त्वात तत्त्व॰ स्वा

कृतः त्वष्टुरपि तद्देहोपमर्दकत्वगाते अग्नीषापत्नीवत्संस्कृते देवे तत्वष्टा सोमं पिबेदेहे तस्मिन्नंगपत्नी
९९ कृतः त्वष्टुरपि तद्देहोपमर्दकत्वगाने अग्नीषापत्नीवत्संस्कृते देवे तत्वष्टा सोमोपि पिबेदेहे तस्मिन्नंगपत्नी
वतमग्निं संस्तुतानेन यदेन सर्वेषां त्वष्टा देवेन सह पिबेत्यभिधानात् पात्रत्वेन पत्नीवत इवत्व॰
अग्राद्युक्तं वतमग्निं संस्तुतानेन यदेन सर्वे पात्वष्टा देवेन सह पिबेत्यभिधानात पात्रत्वे न पत्नीवत इवत्व॰
ता॰ कृसृष्टदेवत्वे ततः पत्नीवत्त्वष्टुपीतसोमत्वपलक्षणमिति सोमेश्रमः पानकाले सहाव स्थानमात्र
त्वष्टुः सन्निहित्वेनेन प्रतीयते तत्पात्रत्वे अग्नेसंबोधितस्यत्वष्टुः पिबेत्यनेन शब्देन सामानाधि॰
करण्याभावात् नच पात्र सहभावमात्रेण पात्रत्वं सदैवदशापि: पुत्रैर्भार्येरव बहुतिगृहे भीन्यत्रष्ट
ता॰ त्वोपेतत्वाद्दर्शनात् अग्नासोमं चाविधिवत्तात्वाद्देवत्वमितिचेत् न पात्नीवत मायिष्यणाः कालीत्यत्रत्व
ष्टप्रतीतेः तस्माद्देवत्वान्यतानोपलक्षणीयः॥ पत्नीवत्तस्य यत्रि शब्दासन्मा दयेत्यमी
लत्वानवायाज्यपोकोदेवत्वादुपलक्षणं १ पक्वोग्निर्यजमानेनमाद्धितोन्यत्वबह्निना अग्नेतो
मेरेव देवत्वान्नान्यो सामपलक्षणं २ सोमस्याग्न इति प्रोक्तानुवषट्कार देवतात्वस्याह्वेवता॰ नवा॰
त्वाच्चास्यापि शब्दिस्तलक्षणात् ३ प्रकृतो विद्यमानो ग्निरनुदेशाद्दलत्विनः उद्देश्यपदोत्तरि
तोनाविकृतावपितत्तथा॥ पंचदशाधिकरणमारचयति तस्यैव पात्नीवतग्रहस्य याज्या
या मग्निं संबोधनत्वेनाम धारिणस्तु यद्यपि शब्दाद्वान्मादयेत्यग्निधीयते पत्नीवत्तस्य शातत्वी॰ ६६

पा॰

स्य देवानन्तुष्टुभमावहमार्ग्य स्वेति ग्रन्तुष्टुभमन्त्रप्रदानं श्रूयमाने तु सोमस्य सोमसादनीयत्वा
न्न यस्मिं पात्रं तद्देवत्वं श्रुत स्तेपि भक्ष एवाभक्षणीयाद्गृहीति चेन्न । यजमाने सादनीयस्याग्नेर्देवतात्वे
त्वात् उपस्थितशब्द वाक्ये चोदनामाग्रहीति नतेषामपि देवत्वं तस्मात्प्रापत्तत्राणां । चोदनादिषु कर या:
णमाख्यायते: सोमस्याग्नेर्वा हितत्वं न यजन्ति श्रूयते नत्वानुवषट्कारस्य मान्त्रवर्णिको देवता । देय गि
सोमस्येति स्विशब्दमिवक्ष्य देवतात्वं मन्त्रे चाग्निरेवोध्वर्यो सोमस्य पानत्वाभिधानात् तस्मादग्निर्लेला एवेति य
२ चेन्न प्रकृतत्वात्तद्धितत्वात् ऐन्द्रस्य यमस्य प्रकृतिद्रव्यविकृतिरूपाः तथाहि ऐन्द्रस्य सोमस्य
चमसेषु हुते ... यते च तेन ऐन्द्रदेवत्वं सोमः श्रुत ऐन्द्र सोमपक्वमसीति सोमधर्माः ऐन्द्रदेवत्वं शुनं ह्यायां श सर्वे
धर्मका धर्मशाकोत्तात् छात्र्ये केन सधर्मकाद्गृहीति चिह्न तिलं गृह्यमाणस्य पीयमानस्य च सोमस्यै
न्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इत्युच्यते गाथा च गृह्यते । तस्य प्रकृतिभूत सैन्द्रत्वमसस्य
ता एवाग्नि रत्न वषट्कारदेवतानोपलक्षितः कृतः ... एतद्दृष्टाभावात् इन्द्रस्य देवत्वादुपल
क्षितः एवं विकृतावप्युदेवत्व देवाना मेवोपलक्षणं न्यायेन तस्मादग्निनोपलक्षयः ॥ अग्नेरुपल मा सप्तद्या
र्मिस्यकृत्वाचिन्तान्तरं उपे ऊहो हि नोवा सोमस्य विकृतौ तस्य संभवात् २ सोमे नेनिवि

६७ धेः सर्वदानेन समस्तत्वतः प्रविकारैकपक्षत्वेनैवैतेनिर्मित्रमतत्वं २ सर्वमेतत्कर्मैकं वाक्यादैन्द्राग्ना
दिमन्तत्वं ऐन्द्राग्नेपीन्द्रपीतत्वसंभवान्नास्यमन्त्रकं ३ नपानमप्रानीरस्य प्रकृतदानेनानिमित्तं सिद्ध
येन तन्निमित्तांश्स्यादेतदमंत्रकं ४॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति उत्कार्थ्याः पंचस्थः कृत्वाचिं
नाम्याः सर्वस्मिन्नेधिकरणेयायमनैन्द्रेमंत्रवत्त्वं तदामित्येवं त्रपः प्रथमः सर्वपक्षः तमेवम
तस्मिन्निधायपुनः कृत्वाचिंतानांत्रयमसिधीयते श्रुतैन्द्रैकश्रीस्याविकृतित्वान्नोहः संभवा(त्)
तस्माद्गोह इति न तत्रैन्द्राग्नं विकृतिस्वासंभवात् सोमेनयजेतेत्युत्पत्तिः अतः सोमः कर्मणो
गतत्वप्रदानेविशेषस्य कृत्सचिंदग सप्रवत्त सोमः सर्वप्रदानेषु भस्यात इति सर्वाणि समस
धानानि अत ऐन्द्राग्नमनैन्द्राग्नं वा प्रकृतिविकृतिभावान्नास्त्यूहः इन्द्रायत्वावसुमतेत्या
दिमंत्रोलिंगादैन्द्रविषयोस्तुनैतावता प्रकृतिविकृतिभावः सिद्ध्यति तस्मादेतदमंत्रस्य
लिंगादैन्द्रमात्रविषयत्वादनैन्द्रेमंत्रकं भवत्वं॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति यदेतदैन्द्र
पिं[illegible]ज्ञातीति विहितशेषभक्षणं तत्रैन्द्राग्निभ्यां पीतः सोमः इन्द्रेणापि पीतो भवतीति
लिंगेनैव विनियोगान्समंत्रकं भक्षणमिति चेन्मैवं नेव माध्यायेवत्तोमाणैवनाधिकरणे ६८

ई एकादशाधिकरणे

संभवा इन्द्राय त्वा वसुमते

समंत्रकमिति

तृतीयपादेप्र
थमाधिकरण
मारचयति ४

स्यायेनाशरीरस्येंद्रस्य पानासंभवात् श्रुयपीतशब्देन दानेविवक्षिते नन दानीमिंद्रायदत्तः सोमइ
तिमंत्रार्थो भवति नचात्रसमानंद्व इंद्रमुद्दिश्यदत्तो किं त्विंद्राग्नी उद्दिश्यतस्माद्दानेमि
श्रविषयमेवस्तु नमिश्र विषयत्वमंत्रकमत्र भक्ताणे ॥ पीडंदानेपि गायत्रमात्र युक्ते पवित्रैः
छंदोभिरपियुक्तेस्यात् सोमेत्रेत धाक्षितः १ द्वयोः समासबहुव्रीहिश्छंदःसु न केचित् (२४
नानाछंदस्सैंद्र एवहत्वाचिंतितव्यमीति २ सवनार्थे दृष्टोऽतोक्षि रित्युक्तावमीशिं नेतेन
सर्वप्रदानेष्व मेत्रयागोवयास्थितः ३ कर्मेत्यमस्तैः सामग्र्यांशु पांशुयमुं हेत्वमी मेत्राणे
चोद्यवेदानांपसोमेत्रगतायतः ४ विप्रदृष्टा मेत्रकाचिशाखाः प्रोक्ताऋग्वादयः ऋग्वेदाग्नेः
सम्भूत्वत्वस्तुपत्कम्मेवेदगोः ५ असंज्ञातविरोधात्तु तेह प्राइपसहतेः नयते सतिवाक्ये नयमेव उद्देशत्वादीनां
वेदगामिता ॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति तस्मिन्नेव भक्षमंत्रे गायत्रछंदस इंद्र
पीतस्येति श्रूयते गायत्रमेवछंदोयस्येति मेत्र पठे समासाभिधानादेकछंदोयुक्ते पेंद्र सोमभक्षम
त्र इति चेन्मैवं त्रछंदोयुक्तेपि वर्त्तव्रीहेः समानत्वात् एवकारं परित्यज्य गायत्रछंदोयस्येति
विग्रहसंभवात् एकछंदस्त्व सोमेनेकाव्यक्तिनस्मा नानाछंदस्केसोमे प्रदानेपि वमे

उच्चैस्त्वं तत्र, यदि तत्र पुरुषो यं स्यात् स्यादेते च्छेषमंत्रकरणम् तत्र ततो दोषान्नायं तत्र पुरुषो मतः । तत्र पुरुष प्रवेशिसंबंधं तेन तस्य सप्तदशेन तेन विषये तत्र ... निर्दिष्ट पात्रस्य ... विशेषणं स्यात् न चासौ ... सर्वसंकल्पितो ... तस्मात् ... त्रयाणां ... एवं विधसवनसंबंधिन इति ... नमंत्रकमतं तन्न ... नास्ति ... नृसिंहान्तिनमः ।

श्येनान्यः न द्वेवं कृत्वा चिंतात्रयं कृत्वा समाप्तिं हि विधि कृत्वा चिंतोत्थानं नानाप्रयोगे वसिष्ठानां निवा

९८ दर्शिता ॥ इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ तृतीया

कर्तव्यमित्यादि त्रिभिः श्लोकैः ॥१॥ ध्याये तृतीयचरणे प्रथमाधिकरणमारचयति ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते उच्चैरृचा क्रियते उपांशु यजु

षोच्चैः साम्नेति न ऋग्विधिवाक्यमेतद्वा किं नाम ऋगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रप मो उच्चैस्त्वादयः न त्वा

यास्ति यजुर्वेदोत्पन्नाश्चेत्येषु प्रयुज्यमाना ऋगादिरूपचरैव पठिता इति चेन्न मैवं समन्वा २४

नविरोधित्वेन प्रबलत्वमुपक्रममनुसृत्य तत्र शेषोपसंहारस्य नेतव्यत्वात् उपक्रमे हि वेदशब्दः ।

ग्र॰ श्रुतः त्रयो वेदा असृज्यन्त ऋग्वेद एवाग्नेर्यजुर्वेदः वायोः सामवेद आदित्यादित्युपक्रमगतवेद

ता॰ शब्दसारेण विध्युद्देशगतानृगादिशब्दानां वेदपरत्वे सत्यपि यजुर्वेदोत्पन्नाउपांशुत्व

नीयाः ननु उपक्रमोऽनार्थवादत्वाद्दुर्बलः उपसंहारो विधिविध्युद्देशगतत्वात् प्रबल इति चेन्न बाढं ।

ध्यु॰ बालत्वे नाहि विध्युद्देशस्य सर्वस्य इह तत्प्रथमतो विधेयत्वादकउपक्रमः न दानीमस्य बाल्यत्वा का॰

विध्युद्देशस्य— न्नवस्य बाधकत्वं पश्चात्तनवाक्यैकवाक्यत्वादविरोधेनैवात्मानं लभते न देशमुपक्रमोपसंहारै

कवाक्यतावलेनैव निर्णयो शाखाविनियोगोऽयं ॥ यजुर्वेदस्य प्राधान्येन तदंगसाममंत्र किं ९८

वेदधर्मत्व द्वि॰

साम्नि यजुषि आधानस्य सामगाने

उच्चैरुपांशुत्वं गानमन्त्रैः श्रीप्रतीयितः १ उत्कर्षविनियोगोत्र प्रबलोनुसंनियंता: मुख्यं सांगेन
कर्तव्यान्तस्माङ्गानमुपांशुत्वम्‌ २ आधानस्यानमुख्यत्वेगानस्याङ्गत्वं यथा विनियोगस्य मुख्य
त्वमुत्कर्षे गुणत्वाल्लिङ्गात्‌ ३ ज्योतिष्टोमो यजुः सामवेदयोरस्मिन्नत्र किं उच्चैस्त्वमनीचैस्त्वं यथा
ज्योति नाद्य निर्णयः ४ यजुष्याधिगमेद्धवा दैवतेन तेन विधिः तत्र प्राप्त्यनिर्णीतेन यामुस्याद्धलोपितिः ५
द्वितीयाधिकरणमारचयति आधानेकामचोद्याद्धिसामान्यां गत्वेन विहितानि यद्यपि तानि य
यतत्त्वाउ जुर्वेदगतस्याधानस्याङ्गानि तथापि सामवेदेतेषां मन्त्राणां उत्पत्तिर्दृष्टत्वात्‌ सामवेद
जक धर्मेणगेयानीति चेन्न विनियोगस्य प्रबलत्वात्‌ सच यजुर्वेदे प्रोक्तः तदेवं विद्वानुपांशुत्वं गाय
तीति गुणेनाहि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यं विनियोगः किं ~~[illegible]~~
त्वमेव ॥ सारेणोपांशु गेयानि अथवा विनियोगात्मकविधित्वान्मुख्यः उत्पत्तिरिति प्रा
नि विधत्वाद्गुणः तन्त्रविनियोगवेदानुसारेणोपांशु गेयानि तृतीयाधिकरणमारचयति ज्योतिष्टो
मेन स्वर्गकामो यजेतेत्येतत्प्रकृत्य वेदद्वये समाम्नातं तत्र कोविधिरुत गुणविधानाय न वा
द्वितिजिज्ञासायामितियामकत्रोरस्तीति मानाः दत्तस्य वेद साधम्यनिहयद्न्यमिणीयद्‌।

यजुःसाम्नि कं

६९ तिचेत् । न सोमद्रव्यसंस्कारद्वारादिदेवतायामुपयजेर्विधिगतत्वात् गवाङ्गत्वमवगम्यते तथैवाविधि
त्सुपाङ्गप्रयोगः ॥ न कल्पं तत्प्रयाजादिकल्प्यं गवानिचागता प्रक्रियायामुमानत्वान्नेराकाङ्क्षा
वाक्ययोः ॥ २ प्रयाजादेः फले फलाकाङ्क्षाभावेपि च कलेः तेन प्रकरणमानतत्साद्गुणगितानन्योः ॥ २
यानि ४ तन्यार्थाधिकरणमारचयति साङ्गे फलद्वये विनियोजकत्वेनोक्तानि स्मृतिलिङ्गवाक्यानि तेभ्यो नि
विक्तं प्रकरणानामकेकिंचित्प्रमाणं तवेदं प्रश्नाः नहि पदार्थसामर्थ्यानुयैरसेसः कश्चिद्दर्श वाक्यार्थः
भागः केनचिदाम्नायते एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत् न वाक्ययोः सतोः
पश्चादेकवाक्यतापाद्यभावात् नहि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत समिधो यजतीत्यनयोर्वाक्य
योः परस्पराकाङ्क्षास्ति येन वाक्यैकवाक्यतास्यात् तस्मात्प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमि
हेतु ति प्राप्ते ब्रूमः प्रयाजादयः फलहेतवः पुरुषप्रवृत्तिप्रतीत्यनवादिवत् दर्शपूर्णमासौ प्रकरणे
रूपकार्यैककरणत्वात्प्रदीपोपकृतं चक्षुर्वत् तथा सतिकिं प्रयाजादेः फलं किं वा दर्शपूर्णमासयो रूपकार ज्ञाने
णमित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैकवाक्यतानुपपन्नत्वेन प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रमीयते ॥ २ ॥ इति
श्रीमतिमञ्जरीगतम्पाठ्युक्तनेतनेवा ॥ साधारणत्वाल्लिङ्गादेर्नाम्नां नाङ्गता ॥ २ मन्त्रा क्रमस्य एणचात्र । ६९

यागस्य वा क्रमस्य देशसामान्यात् २

प्रक्र २८

क्रमेण समाम्नानमीमांसे प्रक्रियायां क्रमो माभूद्यथासंख्यमनेनेति गतम् २ क्रमः समानदेशत्वपाठाद्यथासंपा
ठतः यथासंख्यं सन्निधिश्च यथासंख्यमग्नाद्युत्रे २ अंशुधूम्रमिति सान्नाय्यपात्राणां सन्निधौ मेक्षणं यस्मै पशु
र्थस्मादेरुपात्ताग्नीषोमीयसोमवेत ४ ॥ एवमधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासयोर्याजमा यजमानपठनीयैः
नेमन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्रः समाम्नायते दब्धिरस्यदब्धो भूयासमनुं दभेयमिति तस्य मन्त्रस्योपांशुयाजाङ्गतायो
क्ता लिङ्गाकेन विद्येनेक्षाह्रणे विनियोगमन्त्रार्थविवरणस्याधारात् एतयोर्दब्धादेवाग्र
द सद्गानेऽप्युक्तम् तथैव आहुर्वाचं दब्धोऽसीति ब्राह्मणं दब्धिर्नामकमायुधं आग्नेयाग्नीषोमीयोरप्यनिर
आ. उ. अ. ष्टत्ववारकत्वाल्लिङ्गसाधारण्येन प्रकरणेन च त्रयाणामेकमेव नतो मामाभावाद्ययं मन्त्रो नोपांशुयाजा
ङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः आद्यये वेकाण्डे आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्माणि क्रमेण समाम्नातानि याज
मानेवकाण्डे लिङ्गविशिष्टमन्त्राः क्रमेण समाम्नाताः अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासमिति प्रथमः द
दब्धो भूयास ममुं दभेयमिति ४ ब्धिरस्यदब्धो भूयासमित्यादिद्वितीयः अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिति तृतीयः तत्र य
थावाक्यहृदयानुसंधानेन स एव प्रकरणस्य प्रमाणेन तथा प्रकरणाद्यनुसंधानात् संपन्नः क्रमः
क्रमेण तानि मा उक्तस्यात् न चासमप्रकरणे न तथाविधः हृदयवाक्ययोरिव प्रकरणयोरेकवाक्यत्वाभा

वात् तस्मात्कर्मप्रमाणेन समन्ववर्त्तिनत्वे पाकयाज्ञस्य सध्यवर्त्तिमिश्चां गस्मानेदर्शात्कर्मइतिकर्म
स्यस्वरूपेणैव हि विधिना वक्तुमशक्तेरनेनपरकरणवक्तुमविहितविधेयपासंख्ये सन्निधिस्थितेः
नयोगाय स्पष्टार्थमेतत् उदाहरणं शुद्धधूर्द्धे व्याप्यकर्मणोर्द्वयोर्यमेव च शेषधर्मीयेषु वस्तुषु साधारणेः
माधवेन तत्साम्राज्यपात्राणि अग्निशालोपवित्रादीन्यवै तेषु मातारिष्ठवर्द्धत्यादिमत्रेणाभासनाद्
तिसविधिनानत्यात्पंचपात्वेणश्चधर्मिमिमेत्राविनिष्पत्तौ पुनस्थाने साधनत्वाच्च धर्माणाम
नीवामीयागत्वलदेवं कर्मस्यैवविधं द्रष्टव्यं ॥ वेदत्रयोक्तधर्माणाम् त्वि मिसंगविशिष्टैः श्र
नियत्वानियत्वावानिवृत्तिर्नानिरूपणात् । होत्रत्वादिसमाख्यानेनियमेगमेकेस्वतः निवे
धर्मवानुवत्ते नाचति योजके २ ॥ षष्ठाधिकरणमारचयति याज्यपौरोनुवाक्यापाठादयो धर्मा
स्तुतेः प्रोक्ताद्रेहवनिवेशपाठयोगयज्वेदैश्रुत्स्त्रोत्रषहैस्त्रोत्रादयः सामवेदेनत्राससेनेषधर्मा
इतिनियामकस्यइनिरूपत्वात् येनकेनाप्युक्तोपिधर्मइच्छयासंगच्छतइतिचेत् मैवंहोत्रमाध
र्ववमौद्गात्रमितिसमाख्यानेननियतिर्वाध्यतेनचसमाख्यानस्यवाकिंचिन्न्यपामः नस्मादवो
धकत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावात् लिंगादिवं चैवप्रमाणेन समाख्याख्यानेनध

ऊशावेष्टितप लोहदुग्ध

प्यामप्रयो

ऊधधूमिमिमेत्रानं नरेषु

समप्रणत्त सूय हादप्रणा

मुराख्याचैवतदर्थं वाक्

७०

त्रुत्सादिप्यैवल अ

समाख्यातं

स्तैं

वैं

विजायं

मां

वां धां

नवाधितं

हिविचिचिहि

श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् = १

शक्तिः तत्र श्रुतिः श्रुतिलिंगश्रुत्यनुमापकम्
वेदकाः स्वात्मके वा ये श्रमा लोके वलस्थितिः ॥ २

स॰ ॥ ऐन्द्र्या यद्यपीयता वद्धिरीती द्वाभ्यामपि विकल्पेन समुच्चयेन वा न शक्र उपस्थानिः केवलो यथा १ विकल्पः
श्रुतिलिंगाभ्यां मगणस्य समुच्चयः श्रुतिशक्तेन सोवेनशक्रोवेलिंगतः २ सामानाधिकरण्या
३ तिश्रूयते रचयति ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे इत्यस्या हि गेन्द्रीत्वेन्द्र १
स्य प्रकाशनात् गोऽइन्द्र कदाचिदपि घ्नातको न भवसि किन्त्वाहुतिद ददते यजमानाय पीयस इत्य
र्थः नचेन्द्रप्रकाशनस्य मर्थ्यं पाक्षिगान्मेन्द्रस्यं द्रविषयक्रियासाधनत्वं स्यनेयद्यपि सेन्द्रे प्रधान
क्रियायाः साधनं न भवेत् तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनेव्यर्थं स्यात् तस्मादेतन्मन्त्रकरण १
कक्रियाप्रतीतेः प्रधानमित्यत आह शक्तुपुरत्यादेनेलिंगविनियोगः काचोक्रियेति विषयजिज्ञा १
सायामैन्द्र्योपतिष्ठते त्यनेनाविरुद्ध एव द्व यत्र एवं काकेनोपस्थानक्रियायाः पर्यवसानं क्रियते
तथा सत्यैन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठते त्ययमर्थः पर्यवस्यति तथा गार्हपत्यमित्यनया द्वितीया
तवद्वेधया श्रुत्यागार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते नचेगत एव मुक्तं यत्किंचित्वाचैकक्रियामन्त्रेण
नसंभवति तत्स्मादैन्द्रीकाचिक्रियांप्रति गार्हपत्यः प्रधानमित्यत आह शक्तुपुरत्यादेनेश्रुतिवि
नियोगः ऐन्द्र्योपतिष्ठत इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयोः पर्यवसानं भवति त

इंद्रप्रकाशनन्तरं पठ्यलिंगं सामर्थ्यं हि द्वेचक्षुर्निर्विनियुङ्क्ते

थामैन्द्र्या ऋचा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति नचैवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाण-
..२२ त्वाविशेषादैन्द्री हि यथा बाह्विकल्प इत्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वविशेषाभावादुपस्था-
नस्य च गुणत्वान्नाति प्रधानेन गुणत्वविशिष्टत्वायेनोपस्थानाहृत्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति
द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्रुतिर्विनियुङ्क्ते सामान्यतः सामर्थ्यं मन्त्रस्यैव विनियुङ्क्ते अन्यथा बुद्धिना
सिंकेद्वारिणा दहेत्यपि विनियुज्येत ततश्च पञ्जोद्यत्वे नलिङ्गस्य प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेण
प्रहेयत्वमिति तृतीयः पूर्वपक्षः ॥ साक्षिकल्पकापेक्षा श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यपेक्षमतः पर्यवसाने
त्वके वा श्रुत्या गौणे वैकल्पिके स्थितिः । ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये मुख्याहत्या प्राप्त्यभावे विप्रयो-
गार्हपत्यप्रकाशनीतिमिवेक्षत इत्यस्मिन्नुदाहरणे सूर्यमेव दृष्टिं नतथा सति सामर्थ्याभावः प्रकृत
प्रतिबन्धाभावान्निर्विघ्ना श्रुतिः शीघ्रं विनियुङ्क्ते लिङ्गं तु विलम्बेन मन्त्रपदान्यादौ स्वाभि-
धेयमर्थं प्रतिपादयन्तीति ततः ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते ॥ पश्चात् सामर्थ्यवशात् साधनत्वा-
विनीव श्रुतिः कल्प्यते सा च श्रुतिर्मन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठतेति विनियुङ्क्ते तथा सति प्रत्यक्षश्रु-
तो स्वाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनो सामर्थ्यनिरूपणे श्रुतिकल्पना ७१

निवेशनः संगमनः इत्यादि ऋग्मन्त्रे ऐन्द्री ... निवेशनः संगमनो वसूनां ... उपतिष्ठते ... विधायकम्

ऐश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन वा = द्वितीयपादे द्वितीयाधिकरणे ८

प्राधान्यवादिनी

लिंगवाक्यविरोधे चिंत्यते =

सिन्दे

आपाकैनस्त्व इति प्राबल्यान्नु या लिंगं बाध्येतेन च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगविलायां मत्त्वात्मक
त्वेनाप्राप्तं लिंगकल्प्यं बाध्येतेति शंकनीयं भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबंधस्यैवात्र बाधत्वात् श्रुत्या
स्यैवमं विनियुक्तं मैत्रस्य पुनर्विनियोगाकांक्षाया अभावाद्धि विनियोजकं लिंगं न प्राप्स्यति तस्मात्प्रा
प्तस्यैवोपस्थाने मंत्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ॥ स्थानेनेति सर्वोऽत्तस्मिन्व सीदेति चात
र सदने सादने चायं सर्वोपस्थेयं व्यवस्थितं २ न कक्षुप्तादैकवाक्यत्वेन वहुत्पाद्यः श्रुतिप्रति लिं
ग स्त्रिकोक्त्वाद्वाक्यबाधेयं व्यवस्थितिः २ उदाहृते विवेवाक्यबाधेनेन्द्रियेन्यसौ बाधाहू१
हैविरथ्येत्वाद्प्रामाण्यप्रसंगतः ३ ॥ अथ सामाधिकरणमारचयति दर्शे संस्तोमा सयोः श्रूयते
तेसदनं स्योनं ते कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्य
स्यानेन मानइति पोपुरोऽस्यातनव समीचीनेकेतोऽमित तु स्थाने स्थूतस्य धारयासुशेवं सवितयोगंपकस्य
यामिं पोव्रीहीणां मारभ्य तत्र सामाहितमनस्कस्तस्मिन्सामीचीने स्थाने उपविशं तद्व्यवस्थितो भवत्य
र्थः तत्र तस्मिन्नित्यनेनोक्तेन प्रकृतत्वाच्चिनाक्षरेतत्र वाक्ये योगैकवाक्यत्वे सति सदनं ध्यामावा
न सर्वोप्य यामवः स्थानेकरणसामग्रत्वविनियोजिकाश्रुतिरेवकल्पनीयासर्वेणानेनम

तन

शाक्तिमकल्पयित्वा कृत्स्नं मंत्रं सदने विनियोक्तुं नार्हति तथा सति वीर्यस्य स्थापने ४ ८

तेन^ त्रयो^ मंत्रस्य^

देश्यनेकर्तव्यमिति चेन्न तथा सर्वे एव मंत्रे एकदेशो ऽयं स्थापनी· यद्यप्यपि कल्पनीयां सदनं गत्वत्र

७२ स्तुतिः स्थापनार्गत्वस्थापितत्वाकाव्याबोधित्वात् तथा सति सदनस्थापनयोरस्त्रौविकल्पः समुच्च

येवा नियोजकयामविष्यती. तिष्ठान्मेश्रमः सदनं स्तर्वोर्डयोपरस्पदान्वयेन तत्य सम एकवाक्यान्दे

ताड तत्रार्थस्य सदनकरणे शक्तिमकल्पयित्वा न तत्र प्रभवति अतो लिंगकल्पनया तद्वाने स्थापने=

प्रति^ नवाक्यं श्रुति विप्रकृष्यते प्रत्यक्षं तु लिंगं यत्सन्निकृष्यते तथा सति लिंगेन वाक्यबाधादयं

इयं तु मेयोर्भवस्थितं नवैः यागाह त्वमित्यत्रापि पदद्वयान्वयरूपं वाक्यस्य विनियोजकत्वमुन्नी ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति ऐन्द्र्या उपतिष्ठत इति

गार्हपत्यमुप तिष्ठते

तेर्लिंगं वाक्याविरोधायतदेवोदाहियतामिति चेत् नैवं लिंगेन वाक्ये बाधिते सत्येकैकपदस्या अतः श्रुतिलिंगविरोधोदाहरणमेवैतत्

ति^ र्थप्रत्यायकत्वाभावेन श्रुतिकृतविनियोगस्याप्यसिद्धेरप्रामाण्यमेवोदाहृतं स्यादिति इह त

महावाक्येन बाधिते तु वाक्यांतरस्यावाक्ययोरर्थप्रतीतौ लिंगविनियोगासिद्धावोत्तरत्रोदाहर

णं ॥ अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामिति विनात् अग्निरिदं हविरित्यादि सर्वशेषाभवेन्न वा र

प्रक्रियातो भवेन्मे यत्प्रक्रियातो विनाविनियोगः वाक्यांतरितं तेन न भवेत्प्रकरणाद्वृत्तिः २ ॥ नव र

माधिकरणमारचयति सूक्तवाक्ये श्रूयते· अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां म र

एतत्सूक्तके मंत्रे यजमानमवर्धयेतां ७२

वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे निरस्तते=

का॰ श पत्र ७८६

मिंद्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतांमहोज्यायोऽक्रातां ॥ १

सूक्तवाक संज्ञके मंत्रे कल्पितः इन्द्राग्नी दर्शपूर्णमास देवता भेदेन, अग्नीषोमा विदं हवि रजुषेतामिति अमावास्यायां तु दर्शदेवताम्नानं इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामिति इन्द्र इदं हविरजुषतेति महेन्द्र इदं हविरजुषतेतिच, इन्द्राग्नीन्द्र महेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शे व्यवस्थिताः तथा सति मंत्र लिंगेन तत्र इन्द्राग्नी वा सूक्तवाक मंत्र स्तत्र पौर्णमास दर्श काले स्व व तिष्ठते इतिः २

तस्य वाक्यं अमावास्यायां आपेक्षिकं महेन्द्र अक्रातां कृतवन्तौ इत्यर्थः हो ज्यायोऽक्रातामित्यादि लिंगं देवतावाचकमग्नीषोमादि पदं पौर्णमास्यादिकाले यथादैवतं विभज्य प्रयो क्तव्यमिति सर्वपाठे निर्णीते यत्त्विदं हविरित्यादिकं सर्वत्र समपठ्यमानं तदग्नीषोममंत्रगतममा वास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयं एवमिंद्राग्नीमंत्रगतमपि पौर्णमास्यामिंद्राग्नी पदपरित्यागेन पठनीयं तथा सत्येषां मंत्राणां सर्वेषां स्वबोधकोदर्शपूर्णमासप्रकरणे १

पाठोनुगृह्यत इति प्राञ्चः अग्नीषोममंत्रशेषस्येन्द्राग्निपदान्वयाभावेपि प्रकरणेन प्रथमतदन्वयरूपं वाक्यं कल्प्यते तेन च वाक्येनेंद्राग्नी प्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिंगं कल्प्यते तच्च लिंगममुनेन मंत्रभागेनेन्द्राग्नीविषया क्रियान्वेषयति विनियोजकान्तरीयाश्रुतिं कल्पयति तत्र मात्र श्रुति विनियुज्य ता

प्रकरणे विनियोगो यो मंध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रयमाणत्वात्लिंगश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते तस्माद्वाक्येनप्रकरणस्य बाधात्तन्मंत्रशेषस्तत्र पौर्णमास काले, दर्श काले च १

तत्रैव व्यवतिष्ठते ॥ राजसूये भिन्नाख्यायागे देवनादयः अनेकेषां मध्ये विलायां वा तेषां समन्वयः १ राजसूयेकत्वमापावान्त्रहोतैः सर्वशेषत्वं कल्प्याकात्मपि च्युत्स्यं प्रक्रिया अपकृष्य स्थानेन स्क्रिते चिं त्यते

प्रवत्तातः २॥ इदं तावदधिकरणमारचयति राजसूये पशुयोसोमयागा बहवः प्रधा सम

पशुयागा बहवः इष्टियागाः सोमयागाश्च बहवः

७३ नभूताः न ह्यभिषेचनीयस्य कश्चित्सोमयागः तत्सन्निधौ देवनादयः श्रूयन्ते अक्षैर्दीव्यति राज
73 न्यं जिनाति शौनः- शेपमाख्यापयतीति जिनाति जयति चक्रुव ब्राह्मणोऽस्मात्समास्त्रान्तश्शु
नःशेपविधुयमपाख्यानं शौनःशेपं तत्समं निधिवत्सादेवनादयोऽभिषेचनीयाङ्गमि (दि
ति चेत् मैवं राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायामन्तरालीयाविहितादेवनादयः प्रकरणे वि
न राजसूयशेषाः राजसूयस्य बहुयागात्मकइति न च न्त्सर्वयागशेषत्वं न चाभिषेचनीयस्य काचित्
वि॰ कांक्षादेवनादि स्मिन् ज्योतिष्टोमविकृतित्वेनातिदिष्टैः प्राकृतैरेवाङ्गैर्दाकाङ्क्षानिवृ
त्तेः सन्निहितविधिबलादाकाङ्क्षोत्थाप्यतेति चेन्न अनुपकार्याकाङ्क्षारूपसम्बन्धं तत्प्रकरणं सा
(प्रकरण) धारणविकल्पात् द्वारा वाक्यालिङ्गश्रुतिकल्पनया सम्बन्धविधिर्विप्रकृष्यते राजसूयाकां
क्षारूपं तु महाप्रकरणं हि मन्त्रादिकयाकाङ्क्षया सन्निकृष्यते तस्मात्प्रक
स्रुच्क्रमसमाख्ये योर्विरोधेचिंत्यते- रणेन सन्निधिबाधात्सर्वशेषा देवनादयः ॥१ स्रुचं धमति मत्रो गम्यो वा डिम्भिके शोधन
साम्नाय्यपात्रस्रुचौ वा प्रयोगे समाम्नाया १ पौरोडाशिकमित्यत्र शेषत्वान्नहि केवला ने ७३
सन्निधानात्किन्तु स्यात् क्रमस्थानं चैवं समः क्रमात् २॥ एकादशपाधिकरणमारभ्यते श्रुधै

स्रुच्यापसमन्निधिः बाधात्सन्निधेः साम्नाय्यपात्रशेषत्वेन प्रवर्तमानत्वात् स्यानीत्

अपिनासांनाय्यपात्राणां

क्रमे

नामेवाध्यापन्निमाह =

इर्वी क्राध्यापमा =

आग्नेयकांड

आधानकर्मण्युत्तरं यं मंत्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः समाख्याते कांडे पठितत्वात्समाख्यया पु-
रोडाशकांडेऽनारभ्याधीतानामपि विशेषाधानं गमिष्यति चेत् मेवं पौरोडाशिकमिति समाख्यायाः प्र-
कृतिः पुरोडाशसामान्यमभिधत्ते न तु तस्मान्न यजुष्कांडे न चैतावता पुरोडाशपात्राणामेव सन्नि-
धिप्रत्ययो भवति किं तर्हि पत्याकल्पनेयं चुक्तः संनिधिर्नैस्यात् तदा मंत्रप्रतिपादकस्य पौरो-
डाशिकसमाख्यानैःस्यात् न ह्यत्र संनिहितानामित्यादि मंत्राणां माग्नेयकांडसमाख्या-
भवति सन्निहितानां तु प्रथममग्न्यादि मंत्राणां भवत्येषां समाख्यानस्यात्कांडसमा-
ख्यायाः सन्निधिं परिकल्प्यानंतरं निधानस्थानं यत्वापरस्य ताकांता तु पंक्तस्य पात्रप्रकर-
णं कस्यापि त्वा न तावात्वालिंगश्रुतीः कस्यापि त्वा तया श्रुत्या विनियोग इति समा-
ख्यायाविप्रकर्षः सांनाय्यपात्राणां शोधनमंत्रसंनिधिस्तु प्रत्यक्षः इषा वर्हिं संपादनस्य
प्रहिनिर्वापस्य चांतराले सांनाय्यपात्राणां दे शाउक्तः मंत्रस्तु धावर्हिर्निर्वापविषययोर्मंत्रा-
नुवाकयोर्मध्ये नुवाके पठ्यते नेन च मन्यते संनिधिना प्रकरणादीनां चलं मेवकस्मानासं-
निधिः सन्निकृष्यते तस्मात्क्रमेण रामा हत्यावाधित्वा सांनाय्यपात्रशोधने शोधामंत्र इत्यंच

तदेवं श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरः अप्राप्तोर्थो यावदवगतो ल क्षुआ मा णपावस्योनिराक्रियते अप्राप्तबाधः प्रविविच्यते १

सोमयागे ज्योतिष्टोमविकृतिप्रते २

अप्रकीनावाप्त करणे कौ णः २

प्र° बाधो न युक्तो ऽयुक्तो वा प्राप्तप्राप्त्योर्न युज्यते । अप्रहृते प्रसक्तेऽपि यत्न स्यात्स्व बाध्यता १ प्रमाणं
७४ तःप्रसक्तस्य बाधो दृष्टान्तिको ऽपि न । विभ्रमेण प्रसक्तस्य ननु स्यात्प्राप्तबाधनं २ तिस्र एव हि सा
क्रे स्वरहीने द्वादशाहत्वतः ज्योतिष्टोमे द्वादशाहत्वमप्यथवाहर्गणे भवेत् ३ अस्तु प्रकरणाद् बाधो
ज्योतिष्टोमे नाहीनत्वं विरुध्यते प्रकृतित्वान्न केनापि हीनोऽतो ऽत्र विकल्पता ४ साह्नाङ्गिन्नाहीनसंज्ञा
नूठैर्वाहर्गणे भवेत् स्व शाखान्त्यादहाद्यावलंबितो पक्षपाता ५ ॥ द्वादशाधिकरणमा
रचयति प्राप्तस्य प्रहृतिरतीनेति नन्तविचारणं शक्यं अप्राप्तस्य बाधविषयत्वेनावस्थान
मेव नास्ति तस्मात् न युक्तो बाध इति चेत् मैवं बुध्या विषयीकृतस्य वारयितुं शक्यत्वात् ।
बुद्धिस्थं नचैतदत्यन्तमप्रहृते अननुष्ठानरूपफलपर्यवसानाभावात् नाप्यत्यन्तमप्रवृत्ते तद्बुद्धेरुत्पन्न
प्राप्तस्य शास्त्रविषयत्वेनाव स्थानाभावश्च त्वात् श्रुतोनान्तरोदयाय दशमे चोदकप्राप्तेन अवरुद्धोऽर्थो बाध्यत इति प्राप्तबाधः इहतु प्र
वेनैव प्रमाणविरुद्धैः स्वरूपतो ऽतैः प्रमाणाभासैरवरुद्धस्याप्राप्तबाधः त्रयोदशाधिक
तिस्र इति रणमारचयति । ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्ये
ति एकेनाह्ना निष्पाद्यत्वात् साह्नो ज्योतिष्टोमः तस्यानिर्विवादं सोमयागप्रकृतत्वेन सा ७४

दीक्षादिवसाद्

ज्योतिष्टोमे:

होमा

द्वैधव्यमः अनादिकमसेयथा: ऊँ ई सोमा मा मिघवदिच मसान्त्सर्वे कर्तव्याद्ध पसंदः तासां द्वादशत्वं
प्रकरणेन तान् ज्योतिष्टोमे निविशन्ते अहीनवादृश्चतस्मिन्नेवकल्पाने ज्योतिष्टोमस्य निखिल
सोमयागप्रकृतित्वेन सर्वेषामेषां मागानां तत्रोपदेशो सति तदुपदेशविकलविकृतीनामेवहीन
त्वाभावात् अतोद्वादशत्वविशिष्टयोर्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः आहूते सोमयागद्वयोहिरात्रविधि
रहर्गणः तस्मिन्नहीनशब्दो रूढः योगिकत्वेतु नहीन इति विग्रहसमासे कृते सत्यपक्षादिरा
त्रवदाप्रदानं स्यात् मधोदावसत्वामुग्रायतेरू दिग्रुविग्रहनिरपेक्षत्वात् रुढिरेव बलिष्ठेन्तः अतोज्यो
तिष्टोमस्याविनः साकृशाहादियमहीनसंज्ञा ज्योतिष्टोमादिकमहर्गणमभिधन्ते तस्मिन्न
हर्गणेऽषट्टी श्रुत्वालकु कैड़ादशत्वं निवेशन्ते तस्मिन्द्वयेप्रकरणोपदिष्टमनन्तत्त्व ॥ द्वे हे
तिहृयोः कर्त्तौर्वहत्वे चैनइत्यके ऊर्ध्वमितिपदं ज्योतिष्टोमे सा द्रुगणयवा २ एकस्य शक्ति
राहित्ये हाभ्यां वहभिरेव वा ज्योतिष्टोमस्य कार्यत्वात् प्रकृतेनैव साभवेत् २ यजमानस्यना२
नात्वं सात्वा उक्ति तु प्रकृते तु त्वकृणाप्रतियत्नेनकूलायादि पत्नीयता २ ॥ चतुर्दशाधिकरणमा
रचयति ज्योतिष्टोमेप्रयातेषु मे हिंस्यात् सर्वा मीतिह्रयो यजमानयोः प्रतिपदं कुलायादिति

Margin notes:

साकृशाहादियो ज्योतिष्टोमस्वाद्=

सोमयागानां

रात्रा

वै॰

सोमयागरूपे ऽह र्गणे प्रवेशाभिरुद्धेत=

द्वित्ववहुत्वमुक्त वाचोदनात्प्रस=

वि॰

कुलायादिषु=

ज्योतिष्टोमात

अपामपत्नीयत्वा त्वतिपन्नामैश्च चः=१

का

७५ द्विविधो

एते असृग्रमिंदव इति ऋग्यो यजमानेभ्य इति ह्येतस्यामृचि सोमे एकस्मिन्‌ पत्नीयामपि चैकप्रति पदृष्टो मिथुने

साचोदाहृता प्रतिपत्प्रकरणे स्थात्‌ ज्योतिष्टोमे त्रिविधानेन च तत्र यजमानद्वित्वबहुत्व ।

योरसंभवः एकस्य यजमानस्य हुतत्वालाभात्‌ दृष्टत्वेनित्यकर्मणः परित्यागासंभवेन हि ।

योगवहुभिर्वा न स्यात्‌ वा स्यात्‌ कर्तव्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः यजमानद्वित्वऋत्वायनामकेऽप्येकसाहा

दशरात्रे एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति द्वियजमानत्वं सत्रे चाम्नाते च ।

तर्हि विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्निति तत्रोहि ह्याहुर्व ऋत्वायनाद्यास्तिस्रः प्रकरणं वाधित्वा

ऋत्वायनादिषु यथोक्तप्रतिपदो तत्कर्षः क्रतैव्याः न चापाक्षावपि यजमानद्वित्वबहुत्वे संभ

वतः पुरोहितेन स्वीकृतस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिनिधित्वे यजमानत्वाभावात्‌ यजमानप्रति ।

निधि नास्तीति विवक्षितं यथान्यः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते सदानीं तस्य की यमेव प्रयोगं ऋपी

त न तत्र पात्रस्य साहाय्यमाचरेत्‌ तस्मात्कुर्यमाणस्य यजमानेकत्वस्य कालाद्विद्वत्पा

दयेगात्वेन तस्य क्रमप्राप्तत्वात्‌ न ज्योतिष्टोमे यजमानस्य द्वित्वबहुत्वे संभवतः ११ संयाजयनि

जामदग्न्यापत्नीरेतनप्रत्नाद्भुत दर्शेनेन तत्र श्रौतप्रके जामदग्न्याः समवायतः १ जामदग्नी

पशुयागे

ध्रुवं दिवः स्वर्पत्नी इतिप्रतिपदः ऋत्वाये एते असृग्रमिंदव इति प्रतिपदः सत्रे

ज्योतिष्टोमस्य

जामदग्नी चैकदेशसात्

७५

संस्थादर्शं प्रकृतौ मयर्थं पदार्थेषु
वास्यात्

जाघनी जाघन्याः

नामग्नीषोमीयदृष्टो दीक्षणीयैतिहि नोत्कर्षेण संस्कार्यो साधनत्वं तत्र यथा यथा ३ संस्थापद्दी
र्घ सोमेतत्प्रकृतौ विकृतौ तु न । दीक्षासोमस्य प्रकृतावस्तु दर्शने ३ सामानाधिकर
ण्य संभवतीत्येवं लब्धवान् । दर्शो मक्त्रेन्य संस्कारादुत्कर्षो न्यत्र बाधनात् । ४ ॥ वेत्त्वदमाधिकर
णमारचयति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति जाघनीपशोः ९
कं पत्नीपशोराहुतिश्च तत्र यात्मकस्यकर्मणो नामध्येयेकदेशः श्रूयते पंचप्रयाजाइ
ज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजा इति तत्र पत्नीयागहुतौ देवतात्वान्न हुतारा कर्मनाशः पत्नीसंयाज देवपत्नीकां
शब्दस्य प्रवृत्तिः तत्र जाघनीमद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते जाघनी च पशौ सम
वेतानन्तु दर्शपूर्णमासयोः अतः प्रकरणादुत्कृष्य पशोः निवेशनमिति प्राप्ते ब्रूमः जाघ
नी प्राकृते न पशोर्भागो विधीयते स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वाभावे विकृत्यादिना संद पात्रे
र्शितं शक्यते न चात्र पशोर्विधानान्नायुक्ता जाघन्याः पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वं तत्र यथा साधन संस्काररूपफलवत्वात्मकं कर्मत्वं
त्वावगमात् तस्मान्न प्रकरणादुत्कर्षः ॥ ५ ॥ सोऽसमाधिकरणमारचयति दीक्षासोमे संस्था
तृप्यादि इति सोमपयो गवि शेषो

ज्योतिष्टोमे श्रूयते

पट्टिकाकारकाष्ठयोः मेलनं

दीर्घसोमः तस्मिन्सोमा मामि थवाधारयोरधिकरणफलकयोः संतर्दनं कार्यं अन्योन्याविरुद्धयो ज्योतिष्टोमे
७८ येन पौषिष्ठिल्यं माभूदिति दृढ सूत्रसूक्ष्मः संतर्दनेनैव स्य करणे बलात्प्रकृतौ निविशते न
चतद्दीर्घसोमत्वात्प्राप्तिः दीर्घस्य सोमस्य त्वेवं दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषत्वेनाप्र ग^
76 वपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः वचसा समासान्कर्मधारयो बलीयानिति वक्ष्यते तथा सति दीर्घत्वं
सोमस्य धर्मो न तु यजमानस्य न त्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्य हि प्रसूपेत्वया दीर्घत्वमस्त्ये
वेति चेत्तन्न सोमयागे नैव न दवगतो दीर्घशब्दे वैयर्थ्यं तत् नहीं हि प्रसूपेत्वया हस्वः कश्चि =
मो^ त्सोमि यस्य व्याहमये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत तेन तस्मात्प्रकृतिरूपफलस्य सोमस्याव तं यित्तं प्र
कृति^ त्यदीर्घशब्दः विकृत्यादि यहाधिकेन नहीं त्वाहिता आदिश्च हमाद्दीर्घत्वं तस्मात्तद्धि प्र
ज्योतिष्टोमस्य करणे बाधित्वा विकृतिषु तत्रैव प्राः प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः सर्वप्रकः संतर्दनबाधश्च
ग^ साक्षाद्यले हन्तुं हवीव तेय सोमस्य यदधिपुरं यागेन संतर्दनेन तस्य संतर्दोहि निरूडे नि तस्मात्तत्र प्र द्रो^
प्रवर्ग्यं न कुर्यात दृष्टौ निवेशः । । न प्रवर्ग्यमुत्पादयति यत्रैकाहे तु दृष्टो तावत् प्रतिषेधः कृतो बुधका यस्यात्प्रप
त्तान्ता ८ प्रकरणं स्याप समश्नुः प्रागेवाकारणात्तेनेति विधिः अश्वप्रयोगार्थं प्रस्थानविधेयः८ ७९

ति^ मो^२

संयोगश्रुतं कृतोः प्रकरणस्यात् =

तदीय॰

सप्तदशाधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्यैककर्म प्रकरणपठ्यते न प्रथमे यज्ञे प्र
वृञ्ज्यादिति सोयं प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमकृतो द्वाभ्यामनन्तरं प्रथमप्रयोगे ज्ञात एष वाव प्रथ
मो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानादिति चेन्न मैवं पुरस्तादुपसदां
प्रवर्ग्यं प्रवृणक्तीति वाक्येन पठितो प्रवर्ग्यस्य विहितत्वात् न च विधिनिषेधवाक्ययोः समान
बलत्वादनिर्णयः निषेधवाक्ये प्रथमशब्देन प्रयोगपरत्वनिर्णयात् प्रथमं द्वितीयादिशब्दाः
क्रियायामावृत्तौ मुख्याः तत्संबन्धात्तु सप्तचर्येते प्रथममधीतत्वात्प्रथमं काण्डं प्रथमामनु त तद६१॰
नरमधीतत्वाद्द्वितीयं काण्डं एवमादावुत्पन्नत्वात्प्रथमः पुत्रः तदनन्तरमुत्पन्नत्वाद्द्वितीयः तथा
सति प्रयोगक्रियायामावृत्तिविशेषे प्रथमशब्दो मुख्यः तद्यापि ज्योतिष्टोमविषयतया यद्यत्वाद्गौणिकत्व
षि॰ स्यादेवं कृतो मुख्यो यज्ञशब्दः प्रयोगे लाक्षणिकः स्यादिति चेन्न वाढं तथाप्यसंजातविरोधित्वा
वि॰ ल्लाक्षणिकस्य नोदरमुत्तरपदे तत्कल्पनेन तस्मात् ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यनिषेधः नन्वसप्त
संस्थापूर्वकस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमः तत्रायं निषेधः पर्यवस्यति विधि
स्तु तत्र श्रूयते अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति एवं तर्ह्यधिकारिभेदेन विधिनिषेधयोर्व्यवस्थास्तु न

पौरुषं प्रेषणं विकृतौ प्रतीयेत चोदनानुप्रवृत्तौ ८२

त्रिपीष्वेवं वेदाध्यायी

यथा हि श्रूयते कामं तत्पौनूचानः स्यात् न स्वप्रत्यक्षं स्यादिति तस्मादनूचानस्यातिरिक्तकर्त्तव्ये विशेषो
११ मन्त्र्यमस्य यागस्यैवार्थं निबध्यः ॥ पविष्टभागः स एवेति प्रकृतौ विकृतावपि इह हि प्रकरणे देवता
तत्कर्तृर्थमविशेषात्: कृतो विनियुज्यते १ शेनदेवतादिविधा कार्या हि कार्या कृतौ सर्वसंभवात् सिद्धं स्यात् पुनरप्युक्ति
रधिकस्य विवक्षाया २ चरौ पश्वौ पुरोडाशे च रावेवोत्पेषणं विशेषाद् दर्शनादेतत्सर्वे
ष्वपि विधीयते ३ यागत्वात्पुरोडाशे हृदयाकारता यानात् न पशौ कारियोगो च ताव
एकस्मिन्नेकसंयोगात् हिरण्ये ४ हिदेवतोपकिंचिप्याद् तस्यैकदेवके हि देवके पि तत्प्रसः सत्वात्पेषणभा
गिनः ५ देवताविफलत्वेन पेषणेनुप्रवृत्तानयात् यागस्वत्वे भागीन्यागे तरगास्मितत्त्वं ८ क्रो८
श्रूयात्प्रत्ययाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागो दन्त
को हीति तन्त्रदं तरहितस्य पूष्णः पिष्टभागत्वं संनर्दनश्रुति पदादिवत्सिद्धं तथापि तत्राधि
करणो पूतस्मिन्नेव विषये विशेषं वक्ष्ये इह प्रसज्यते एकानविंशाधिकरणमारचयति ॥१८
पौरुषं वरुणं निर्वपेदिति च रूपं विहितः पौरुषं श्यामामालभेतान्नकाम इति पशुविधिः पर
श्रुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपतीत्येतच्चोदकेन पौरुषपशौ प्राप्तं तत्र पौर्वत्यः पशुतदेवत्यः ११
दृ

द्विदेवकेऽपीति^

श्रोडाशाइतिन्यायेन श्येनाडाशास्य दर्शनाद्देवतानन्तरस्य वौक्ते पेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशावस
वौ नरूपत्वाविस्पष्टाः ॥ विंशाधिकरणमारचयति राजसूये श्रूयते सौमापौष्णं चरुं निर्वपेन्
म्रापौ संचरूनिति शर्हि देवकेपि चरौ पिष्टभागः सत्त्वः सत्त्वान्न त्येषणेन सर्वार्थकत्वमिति चेन्न
न चवलाव्यक्तिं पेषणस्य देवताप्रयोजिका किं वा यागः नाद्यः यागमन्तरेण देवतायाः फलजनकत्वा केवल^
प्र^ भावेन पेषणप्रयोजकत्वं न भवति पौष्णस्य यागस्य पेषणप्रयोजकत्वे तत्पेषणे हि द्विदेवके यागान्त
रे गतं नार्हति सत्त्वाद्युपिष्टभाग इत्यत्र यागेन सम्बन्ध इति चेन्न सेवं भागशान्तुषान्नपत्या या
गस्यैकत्वप्रत्ययात् न हि देवतान्तरेण द्विष्ट द्रव्य भागो सिध्यति सति देवतात्वे द्रव्यदे गकत्वं=
च^
वत्यो लोभाद्यागः कल्प्यते तस्मादेकदेवकतायागस्य पेषणप्रयोजकत्वान्न हि द्विदेवके यागे पे पे^
षणमस्तीत्यादि तिमाधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ निवीत चतुर्थपादे प्र
मनुष्याणामिति विधिर्वेषार्थवादकः प्रशस्तत्वात्मकरणात्वेलोको विधीयते २ प्राचीनिवीतम थमाधिकरण
पि श्राद्धे तस्य दर्शनात् उपवीतविधावेकवाक्यत्वादर्थवादता २ ॥ चतुर्थपादे प्र मारचयति^
थमाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते निवीतं मनुष्याणां प्राचीना

के^ निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात्=

७८ वीतं पितॄणामुपवीतं देवानामपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति तत्र निवीतस्य सर्वं मानं
तरेणाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमप्युपेतव्यं तत्र निवीतं मनुष्याणामिति यद्यपि पूर्वपक्षार्थत्वं नवि
78 धीयत इत्येकः सर्वः पक्षः अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबंधो हि विधिः सवर्णधारणवत्सर्वथा पक्षसं
बंध इत्येकः प्रकार उपवीतप्राचीनावीतयोः कर्मप्रवेशारहितयोः स्वतंत्रं देविकपैत्र्यककर्म
रपि मणोर्द्धारणात् तत्साहचर्येण स्वतंत्रमाचार्याणि यथा हि मनुष्यविषये कर्मणि निवीत
इत्यपरः प्रकारः प्रकरणपरेण नाम्पायाजादिविषयं गधमे इति द्वितीयः एवं पक्षः अस्मिन्पक्षे
मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबंधानुवादः षष्ठीश्रुतिः प्रकरणयोर्विरोधात् भयाल्लवनेन कर्मणः
मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबंधानुवादः षष्ठीश्रुतिः प्रकरणयोर्विरोधाद् अत्यल्पत्वनेन कर्मणः ६
धि मनुष्य संबंध इति पक्षान्तरमुक्तं तत्र हि विधिं ते हि तोऽस्मीयादि चेत्स्विरुध्यते इत्येकः प्रकारः कर्मा
वेव यन्मनुष्यप्रधानेकर्मान्वाहार्यपचनादि चान्यत्र मन्वेऽस्यानूपवीतस्य शास्त्रचर्यं सप्यान्यग
ह्यत इत्यपरः प्रकारः सर्वेषामिति निवीतेनार्थवादः इति शास्त्रेऽयमः अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं
वासो विषयं तत्र विहितं त्रिविधं ये अजिनेवासो विहितोपवीयेत्यनेन सम्बन्धात् व स्वस्य ६
वासि वीतं सौकर्याय प्राप्ते प्राचीनावीतोपवीतयोरपवादमेकस्मिन्न्यायेऽर्थं चरमधः पतेम ७८

वा० ता०

उपवीतं लिंगदर्शनात्सर्व
धर्मः स्यात् = ५

यतः प्राप्तेर्थे मनुष्याणामिति षष्ठी स्मृतिर्न विधायिका प्रकरणान्तरत्वं गतत्वे विधि वाक्यभेदप्रसंगात
उपवीततावहिर्विधीयते अन्यथा देवलक्ष्ममेव तान् कुरुत इति प्रवर्त्तवेयथापत्तेः तस्मिन्नुपवी
तविधानार्थवादत्वेन निवीतप्राचीनवीतयोरेकवाक्यत्वसंभवे पृथग्विधानमयुक्तं निवीतप्राचीना
वीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्दैविककर्मण्ये योग्ये उपवीते योग्यमिति व्यतिरेकमुखेन स्तावकं नि
वीतं तस्मादर्थवादः ॥ सर्वार्थमेतदर्शपूर्णमासप्रकरणे तदन्यदः सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतमिति लिं
गतः १ दर्शपूर्णमासप्रकरणात् लिंगात्स्मार्त्तसिद्धिरन्यथा दोहं स्मृताग्निहोत्रस्य स्तानमेतदनूदितं २ ३
वक्ष्यामेवं वादो वा विधिर्वा यतः स्मृतौ प्राप्तमेव समर्थत्वात् स्मृतौ लेखा विधीयते ३ उपवीतेनहि देवे
भ्यो दोहं चोद्यं विधिः वाचो वास्मान्यतो प्राप्तेरस्य वा यो विधीयते ४ हि यज्ञ स्तुतये यावादः स्मृत्युप
वीतमाहवं संप्राप्तं दहि एणात्व प्राचीनावीतयोः स्तुतिः ५ ॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति
यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतं तस्य सिद्धवदनुवादेन लिंगेन सर्व
कर्मार्थमुपवीतमिति चेत् न लिंगस्यान्यथापत्तेः स्मृताग्निहोत्रे तस्मिन्हि नेन्यत्नहयते न
च प्राचीनावीती होहयेदिति विधायते स्मृतमेव यज्ञोपवीतित्वं यानूदितं अतो लिंगा

विधिर्वा स्याद
वं त्वात् =

प्राप्तावपिक्रत्वर्थस्य

७६ मासेनबाधासंभवात्प्रकरणात्कर्त्रीत्यमर्ण्यासांगमनुपवीतं ॥ उपवीताधिकरणमारचयति नित्योदकी

नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्या प्राप्तस्योपवीतस्य मन्त्रवाद इति चेन्नैवं पुरुषार्थस्य प्राप्तस्याभावात्

पंचमलकारेण दर्शपूर्णमासांगमप्राप्तविधीयते चतुर्थाधिकरणमारचयति पित्राग्निहोत्रे श्रू

यते प्राचीनावीती दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति येऽप्यनेनैव चोदर्शपूर्णमासाग्रे

णीयादिति चतुर्थस्य न सामग्निहोत्रे दोहने प्राचीनावीतं दर्शपूर्णमासेऽदृष्टिप्रयत्नं तयथा विधी

यते तथा मरणान्तं ये जीवतो ग्निहोत्रे दोहनं गम्युपवीतं दर्शपूर्णमासाग्नं तद्वयत्नं च विधानमध्य

देवेभ्यो यज्ञोपवीती दोहयेन्मरणान्तं स्यादर्शपूर्णमासाङ्गं च कार्यमिति वचनव्यक्तिः नैतद्दृश्यमन्यतः

ट प्राप्तं न स्मार्त सर्वो योऽविधियत्नामिति चेन्नैवं हि शाखेन यत्न देनचोमयानुवादत्वप्रतीतेः श्रुति त्रोर्ँ

चनयोः प्राप्तिः प्रत्यक्षश्रुत्यया प्रतीतिस्मृत्या सर्वस्मिन्दैविके कर्मणि प्राप्तमप्राप्तमन्यमनुप

विधेयं दृष्टिप्रयत्नस्तयनेन यादृशोऽसौ मासयो रूपयन्न यतः त्यऽनेन विधिना प्राप्ते देवि विधिस्त्वपार

कम्पवीतमन्यपविधिर्य प्राचीनावीतं स्यादिति तस्मादनुवादः ॥ धारयन्त्युपरि प्राद्धि देवभ्यः इति लसर्वत्वात्स्त्

संभवः विधिर्वीधतेः पित्र्य यो कार्यासर्ववन्त्विति ॥ ५ अथैविधारणप्राप्तंप्रत्यभिधानान्यस्मा ७६

योग्

दिग्भागस्तु न हेतुः

नतः अतो हि शाखान्तरस्थोऽप्ययमर्थो विधीयते ३ दिशां प्रतीचीमनु गार्हपत्यं भजेतेत्यस्यायं विधिः वा
दो वाक्यत्र शराकल्पस्तुत्यर्थो विधिमर्हति २ प्राचीनवंशवाक्येऽस्मिन् विधावस्यैकवाक्यतः दि
ग्विभागोऽर्थवादो यमुपवीते निवीतवत् ४ ॥ पंचमाधिकरणमारचयति प्रेताग्निहोत्र एवं
श्रूयते अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति अत्रापि स्यादिह विहि
तं हस्तेधारयन्यदा मंत्रं पठति तदानीमस्तु अधस्तात्समिधं धारयेदिति यद्विधीयते तदेतदै
विकेनोपरिधारणेन स्तूयते हि शाह्नेन सर्वोऽधिकरणं इवानुद्रवत्प्रतीतेरिति चेत् मेवं दैवि
के हविषि सर्गदं स्योपरिसमिद्धारणस्याप्रवीषत्वेन विधानमस्तात् अर्थवादं गमको हि श्रा
द्धौ संवादयेत् गणीयः षष्ठाधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमे श्रूयते प्राचीनवंशं करोति देव
मनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीन
वंशं करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तत इति तत्र देवादीनां कर्मन [illegible] कारात्तत्र
विधिशंकामनुष्य प्रतीचीवि जेष्वरित्येवं विधिः स्यात् क्रतुः शराकल्परूपेण अर्थवादे यमान
त्वात् पूरुषाचरितत्वाभिधानं शराकल्पः यस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशः प्रागग्राग

प्राचीनाग्रवंश मंडपं करोति

[illegible] चिन्नातदभिधीयते तस्माद्विधिरिति पूर्वः पक्षः

पत्रुषि दित स्तोकं नदिग्धं चतब्ध २ः दैवं ५२ नं ५२

८१ वंति स प्राचीनवंशाः नहि धोकवाक्यतावगम्यते एवं वादः सायंकालीनामावास्यायां प्रतीची प्राग्भा १
परुषि विछिन्नमित्युक्तत्वाद्बर्हिः परुःसमूलता हृतं मस्तु पिञ्जमित्युक्तं नवनीतकं २ यो विदग्धः
हृ^ स नैर्ऋतो यो शृतो ऽशृतस्य पक्वानामु स्तोतिम वैनरो यदेवो यजनीयेनिचीयतु २ ॥ सम्माधिकरण
मारचयति दर्शपौर्णमासयोः पिंडपितृयज्ञे श्रूयते तत्र कृ विदित तत देवानाय दत्त तत
80/81 मनुष्याणां यत्समूलं तत्पितॄणां समूलं बर्हिर्भवति व्याख्यातं इति परः पर्वदिनं खंडितं तत्प्या १
श्रूयते^ ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयायामंगत्वेन श्रूयते घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणां तदेतत्सर्वदे प^
वत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यंक्ते सर्वा एव देवताः प्रीणातीति मस्तु दधिमंडं निष्पक्वं किंचित्
स्विन्नं स्तोकमीषद्विलीनं नवनीतं तक्रं वा दर्शपौर्णमासयोः पुरोडाशाभ्यंजनं श्रूयते यो विदग्धः १
ऽस्ट^ स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स दैवः तस्मादविदहता श्रपयितव्यः स दैवत्वायेति विदग्धो यि^
छेद^ त्यंत पक्वः अशृतो अपक्वः तत्र बर्हिषि समूलत्वस्यांगेन नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचित पाकस्य च
विधेयतया सर्वमविशिष्टं स्याद्वा कं निर्णीत विचारस्येवायं प्रपंचः एवं यत्पितॄणां तन्मनुष्याणामि
त्यत्रापि द्रष्टव्यं तत्र चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे पितृभ्यो ग्निष्वात्तेभ्यो मंथमित्यत्र च वाक्य . २

स्त्रभियान्पायै डुग्ये ५

अ

हितार्थाभिधानीयत्वान्निषेधे पर्यायेणत्वादङ्गत्वे पि तं प्रतिषिध्य क्रियमाणं मथनेनूद्यते यत्र गौन-
त्मनश्चागमणपर्वधो देवानां प्रयाः पितृणां गुडं दुग्धं मथ्यति अर्थो हि पित्र्यणामिति तत्रपात्रस्था-
यो भाग तूपणेनैव यदि मिते तुङ्गे मथने स्वकर्तव्यत्वान्निषेधो विधीयते स च सर्वणां देवताकेन सं-
यते ॥ अनन्तरं न वदेतैधर्मो वानुवादगीः सकर्तो प्रसिद्धुर्वेवानुक्ता यत्रा विधिः कर्तौ यत्रा विधिः
कर्तौ २ अनन्तोक्तेः पुरुषार्थत्वात् तन्निषेधस्यापि विधिः स्यात्तेनानुवादः पुरुषार्थत्वात् क्रतोः फलानि प्रक्रियया
प्राप्त ३ नात्याने पुरुषानुक्तिः क्रतावेव प्रयाजवत् सत्याङ्गानियमादन्यः संयोगात् क्रतौ प्रति
२ ॥ अथ प्रमाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते नानृतं वदेत् इति तत्र पुरुष-
धर्मत्वेनास्य प्रतिषेधो विधीयते क्रतुः प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुरुषधर्मतयात् निषेधस्यापि पु-
रुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् द्वितीयतदाख्यातेनानृतकर्तनं वा च केनेना ख्याते नक्रतुः प्रतीय-
मानत्वात् पुरुषस्य आख्यातप्रत्ययवाच्यत्वात् प्रकरणात् एवं अनृतवदनस्य पुरुषधर्मत्वे युक्ते प्रकृ-
तिप्रत्ययार्थसम्बन्धतः प्राधान्येनेति न्यायाद्धि केवलं प्रकरणेनानृतवदनस्य पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्य
स्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तं अन्यथा भिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् तस्मात्पुरुषवाच

अत्र तु वदनस्य पुरुषार्थत्वानङ्गीकारे रागतः प्राप्ते सर्वपुरुषविषयं न नवदनेवाधकं न स्यात् भिन्नविषयत्वात् =

तयोमन्यप्रत्ययः ४२

(Margin notes:) अकर्मक्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् = | ते ४ | प्रत्ययेप्रकृतिः | वि^ | ते^

कात्यायनस्य न्यायप्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोयं प्रतिषेधो विधीयते अस्यैव स्मार्तत्वं प्रतिषेध इति चे
न्न हि तस्य तन्मूलत्वं वाक्यं मूलमस्ति तस्मात्पुरुषार्थ इत्येकः सर्वपदः आख्यातस्य तेः प्रकरण
स्य चाविरोधाय क्रतुपदः पुरुषधर्मोस्तु नह्यनन्यार्थकं स्मृतेर्मूलं भिन्नविषयत्वात् स्मृति स्थापन
यत माध्यमस्य पुरुषस्यानन्तरं प्रतिषेधनि तन्माध्यन्दिनत्वात् क्रत्वर्थविस्मृतो निषेधः प्रा
प्तएव तत उभयार्थोयं प्रतिषेधो न विधीयते किं वानूद्यत इति द्वितीयः क्रत्वर्थता विनानू
तोर्थोवगतीयते अतः क्रत्वभावात्केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रत्वर्थे विनि
विश्यते न च तत्रापि विधीयते किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रत्वावपि प्राप्तत्वादनूद्यत इति तृ
तीयः सर्वपदः सत्यमेव वदेत् ज्ञानमिति योयं स्मार्तो नियमस्तु यः पुरुषार्थः संयोगाख्यात्
मन्यं क्रत्वर्थः संयोगः अनृतं प्राप्तत्वाद्विधीयते यतद्धि व्यतिक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यं न तु पुरु
षस्य प्रत्यवायः अनृतं क्रतुगामि प्रायश्चित्तं पुरुषार्थे नियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो
न क्रतोर्वैगुण्यं तत्र स्मार्तं प्रायश्चित्तमिति विशेषः ॥ ५ ॥ जनकमानमप्राप्तिं प्रसाधयेत् क्रतो
रूप न वाक्याद्दाघः प्रक्रियया हि तौ योस्तु विरुद्धया ॥ विप्रायावगरेत्रेति क्रत्वर्थोवा पुम ॥ ६ ॥

अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात्

र्थेता फलवत्त्वकत्नृसांनिधानात्क्रत्वर्थः सर्वमेतद्युक्तं २ यातना परिहारस्य निषेधकत्वेनोच्चि
ता निषेधोयं पुरुषार्थत्वात्क्रियायाने त्वकल्प्यतां ३ नसंवेदनं मलवद्वा ससैत्यपि सर्वंवत् पुरुषार्थः
स्पत्नु तो कापि संवादस्याप्रसक्तिः ४ ॥ नवमाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रू
यते प्राणेन विद्वतांपानः क्रतुः तस्मा जंजम्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवा
निर्स त्मं धत्त इति गायत्रविनामेन विदारितेन ष्ठवेः पुरुषो जंजम्यमानः तस्य वाक्यान्मंत्रोक्तिः श्रुती
वं यते वा किं प्रकरणात् तुल्यीयः तस्मात्केवलं पुंधर्म इति चेन्मैवं क्रतावपि जंजम्यमानपुरुषसंभ
वेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सन्नुगाभ्यां क्रत्वयुक्त पुरुषसंस्कारत्वावगमात् ॥ दशमा
धिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते योद्यासेन णयावगरेन्नपातेन यातनस्याप्ता नथा
हाणेयनावगरेदिति तत्र यथाम्नवीधिकरणे मंत्रपाठस्य फलरहितस्य फलवत्क्रत्वंगत्वं प्र
करणेनावगम्यते एवमत्राप्यब्राह्मणावगूरणनिषेधस्य क्रत्वंगत्वमिति चेत् नैवं सम्यात् सर्वत्र
ता सोत्सनिग्राणयानाधारणं मंत्रोच्चारफलं न संभवति तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् इह त्ववगोरणे प्रानसं
बन्सरयातनानाम्भंजस्य स्याववगोरणनिषेधायातना परिहारस्य निषेधफलत्वेन सूचितं तस्मान्नि

प ण र्थ

अनारभ्यश्रुतत्वेन नियतानक्रतुसंगतिः अतः पुमर्थतास्वर्णः कन्यो नक्षामुराविवत् ॥ ८६

नि २ रजस्वला

षेधस्य केवलपुरुषार्थत्वेनाप्रकरणादुत्कर्षो युक्तः एकादशाधिकरणमारचयति दर्शपूर्ण-
२१ मासप्रकरणे श्रूयते मलवद्वाससा न संवदेतेति अस्य निषेधस्य प्रकरणात्क्रत्वंगमिति चेन्नैव
अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसंगात् यस्य व्रत्येहन् पत्न्यनालंभुका भवति तामपरुध्य यजेतेति रजस्वलाया-
84 निःसारणेन क्रतौ तत्संवादस्याप्रसक्तेः तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्याप्रकरणादुत्कर्षः ११ हिरण्य
वर्णवज्रार्थे क्रत्वंगाभरणं भवेत् हिरण्यसंस्कृतिर्वा च वर्णो वा न पुमर्थता १२ वैदिकत्वात्क्रतोस्त-
स्मात्तदंगं कर्मकारके प्राधान्यात्संस्कृतिर्वर्णो गुणत्वविधिसाधुवान् १३ ॥ द्वादशाधिकरण-
मारचयति अनारभ्य श्रूयते तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं सुवर्ण एव भवतीति अत्र यदेतच्छो-
भनवर्णत्वेन हिरण्यधारणं तस्य वैदिकक्रियांगत्वेन क्रत्वर्थत्वात् क्रत्वंगं धारणमि-
त्येकः पक्षः क्रत्वंगत्वे विनाप्युपकारकं किं तत्क्रत्वंगं हिरण्यं धारणेन संस्क्रियते भार्यमित्य-
त एव सत्यपि कर्मणि विहितत्वेन कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमादिति द्वितीयः
सर्वपक्षः सुवर्णविशिष्टधारणविधाने गौरवात् धारणसहितं हिरण्यमनूद्य शोभनवर्ण-
मात्रविधेयमिति तृतीयः पक्षः वेधा क्रत्वर्थो विधिर्न तु पुरुषार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः यद्धि २१

पि ८

अप्रकरणेन तत्र मस्ततो विशेषात् शेषोऽप्रकरणोऽविशेषात् सर्वकर्मणाम् ८४

त्रि दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भव ८०

न॰

कत्वप्रकारेणोक्तत्वं न स्यात्किं नियमेन क्रतूपकारकत्वं इदं त्वनारभ्याधीतत्वं न चाह हिरण्यं जुह्वा ।
व्र॰ दिवक्रत्वं तन्मि चरितं येन क्रतुस्मृतिर्नियम्येत नानु संस्कार्यत्वान्न यथान्यपत्न्याक्रतुप्रवेशात्स्यात्
न हिरण्यधारणेन संस्कृतस्य हिरण्यस्य लौकिकः कश्चिदुपयोगोऽस्ति इति चेन्न क्रतावप्युपयोगाभा
क॰ वात् उपयोगोपि कल्प्यत इति चेत् न तस्य क्रतूपयोगित्वेन संस्कार्यत्वं तेन च क्रतूपयोगदृष्ट
त्वान्नाश्रयणात् न च कर्मकारकत्वात्संस्कार्यत्वं परसमवेतक्रियाफलशालित्वमात्रस्य
कर्मलक्षणत्वात् अतः क्रतौ नियतत्वमप्रकाशकत्वात् पुरुषार्थमिदं धारणं न चात्र फलाभा
वः विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात् अथवा रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादशेषेणार्थवादेन फलता
प्रतिष्ठाफलत्वेन कल्पना तथा ज्ञापि सुवर्णं प्रयच्छति दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवतीत्यर्थवादगतं
धा॰ फलमस्तु न स्यात्पुरुषार्थं धारणविधिः ॥ येनेत्यत्र कर्मणानन्तजर्यहोमे विलाप्यता वै
दिकत्वेऽपि वा मध्येऽपि षोसंकोचकत्वात् =२ होमस्य लौकिकत्वे निषेधाकृत्याद्विभ न सोऽस्ति हि वेदो
गार्हपत्ये पिवेदिके वा लेशयाः २ अस्य प्रतिषेधे ऽविकल्प्यतार्थे समिधां स्याने ह्या न हपे
लौकिकावैदिके वा मध्ये इति च अग्निशोभाद्धपोर्यज्ञा नैवेयके सहीनाना॥ निषेधाल्लौकिका

दोषात्विषिः लौकिके स्यात्काल्पानिष्टे दैके न दोषः स्यात्=

को॰

अग्नौ दितं च कर्मभेदात्=२

तत्र प्रायश्चित्तिरिति भवेत् ४ न जलोदरहेतुत्वप्रमितेर्लौकिके क्वचित् वैदिके तत्र तेन तस्मात् तत्र
८५ न प्रायश्चित्तमेवेत्ता ५ ॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति सूत्रारम्भप्रयते यत्र कर्मणोऽर्थं मध्ये यज्ञयानह
२४ याज्ञस्मृतौ जुहोत्यभ्यातानाञ्जुहोतीति इत्यादि मिष्टेत् चितेचस्वाहेत्यादयो जयाः अभ्यातान्वादि
त्यादयो राष्ट्रभृतः सप्तविंशतिरभ्यातानामित्यादयोऽभ्यातानाः तत्र वैदिककर्मणो वत लौकिककृष्यादि
85
कर्मण्यप्युहेरिष्टमाणत्वात्संकोचकारणाभावाज्जयादिहोमः सर्वशेष इति चेन्मैवं य
३० दाहवनीये जुहोतीति नैमित्तिकाभीष्टः प्रीत इति वाक्येन होमस्य हि पूर्वमाहवनीयविधानात्
कृष्यादौ तदभावाद्वैदिकेष्वेव जयादिहोमः त्रयोदशाधिकरणमारचयति इदमाम्नायते
यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान् निर्वपेदिति तत्र प्रतिग्रहरूपे दानेन
दरूपेण तत्समेव वक्तव्यं तत्र विशेषाभावेन लौकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यविशिष्टत्वेनैकः
पक्षः नैकस्मिंश्च दानीति स्मृत्यामिच्छया दियादिश्च पीत्वा क्रियमाणे लौकिकमश्वदाने नि
ष्टत्वेन प्रायश्चित्तरूपे यमिष्टिरिति द्वितीयं पक्षः वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्र ...लानियो संप्रतिगृह्णा
तिगृह्णाति यावदाने जलोदरव्याधिरूपे दोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते न लौकिके ८५
त्व५

पानकापक्षवृत्तद्दत्:

साश्चदानस्यानन्तरहेतुत्वं प्रमितं वैदिकस्य जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणं अतो वैदिकदाने सोऽपि प्राय
यश्चित्तं अस्ति हि वैदिकसम्प्रदाने वडवादक्षिणेत्यादिश्रवणात् ॥ यावतः प्रतिगृह्णीयाद् स्तां
स्तावत्य इष्टयः प्रतिगृहीतदानवांस्यादाद्योस्य याविपि १ अप्रसज्ञातविरोधश्चैवाग्रहात्तुः प
दा^ र्थि^ ज्ञापकः इष्टिःस्नानाततोऽग्नेयर्थ्यापि विधिं नयेत २ सोमवामिचरुर्लौकिके वैदिके च यसंतवः दृष्टदो तसर्वत्राविशेषात्
षो लौकिके तेन वमने विहितश्चरुः ३ अदृष्टो वमनोऽथ वलोके पौष्कलोऽष्टनः नरत्मायतेनो वामिदो त^
षमात्सोमवेश्चरुः ४ ॥ पंचदशाधिकरणमारचयति दृष्टवादाहूतेनेवाकेप्रतिगृह्णीयादि तिः
रिष्टि^ विधिपदश्रवणात् प्रतिगृह्णीयादिति चेत् उपक्रमरूपेणार्थवादेन दानस्य दिक्षिप्रतीतेः उपक्रमे
ह्येवं श्रूयते प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामार्छत् स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपा
लमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यतेति अनयद्दत्तवान् सच दाता प्रजापतिः स्वं
कीयां वरुणदेवतामार्छत् रोगग्रस्तोऽभवत् तेन च रोगेण ग्रस्तः प्रजापतिर्विदीर्णोऽभवत् अतो
ये^ गपरिहारोऽपि हि इष्ट्या रोगान्मुच्यते स्म त्र्यदानदक्षिणात्वावगम्यते अज्ञातविरोधश्चोपक्रमात् सा सं^
रोगविधायकं वाक्यमपि प्रतिग्राहकविषयत्वेन वसन्तव्यमिति निर्णयः परत्वाद्याख्येयं चोऽडशाधिक

प^ र्थ^

सर्वमदर्शनं विषमदर्शनात् ५

निरन्तरलौकिके सोमवमने विहितोयं चरुः उतः किं वा पत्नं शङ्क्ये लौवा पवी यैलव्यधाने यः सो

८९ रणमारचयति । इदमाम्नायते सौमैन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति । तत्र ह्युदाहरणे स्यात् ।
तये चरुविधानादिति चेत् मैवं लोके धातुसाम्यार्थिना वमनाय वसोमस्य पाने शतिम न स्यादे
च्छेतृत्वाभावात् वेदे तु हि त्वमेगात्राणि हरिवद्भूत्वमनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते तत्र वमन
प्रायश्चित्तार्थीयं चरुः ॥ ऋत्विजो वमने पि चरुः तेरेवोत वर्जनात् विशेषस्याग्निमामेवं कर्तुरेव
निरूपितः २ यागे हविः जेला किं कायं तः श्रीष्यत्वा देवाश्चेत्वाय जेत्सं विशिष्यो हि रवन्न
तः २ ॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति । इदमाम्नायते सोमवमने चरुरिति विशेषस्याभावात् ऋत्विजां
यजमानस्य च वमने सर्वत्रासौ चरुरिति चेत् मैवं यावमतिसनिर्वपति निर्वपतु वमनं चरुनि
मित्तं निर्वापश्च यजमानः ऋत्विजो निर्वपत्वे चाधिकार्य तत्त्वप्रसंगात् तस्माद्यजमानस्यैव वमने
चरुविधिः अष्टादशाधिकरणमारचयति । आग्नेयोष्टाकपालः इत्यत्र कल्पाद्यपि पुरोडाशेन तुयल
क्षणः तत्रेत्तेन नकल्पस्याग्निदेवता संबंधावगतेः मागमंतरेण तदनपूर्वत्वेरितिचेन्मैवं हि हवि
षोवघातीत्यवदानं हविषि श्रूयते अवदेयं चाग्नेः पर्वमात्रं तयाच केन्त्यस्त्र वकारः आग्नेयस्य पुरोडा
शस्य मध्यात् दन्नःपर्वमात्रमवदानेनिरस्त्रीनमवघातीति ततो हविषः सकाशात् दन्नः पर्व

न योपलक्षणमिति हि
हविषो वृयति अ
मिवाघ्यति च तत्र व
त्रं तु स्तीति इत्येव
प्रकारः =

८९

एकस्माच्छेषप्राकाश्यमविशेषात् ऽन्त्याविंशेयम्

अप्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरन् शेषस्य गुणभूतत्वात् = १ विंश· यदेकस्मान्नदासुत्वेनियतिनैर्नतविद्यते नास्तुतेरस्तिशु(खोति क्रमलोरेत्वभावतः" एकस्मादेवहविःशेषा

त्स्विष्टकृदितियः सर्वाधिकरणेएवं पठन्तस्मिन्नतेनियामकस्याभ्युनत्वाद्यस्मात्कस्माच्चिद्धविःशेषादितिप्राप्तेब्रूमः प्रथमातिक्रमेकारणाभावान्नप्रथमहविःशेषादेवसंस्कारसिद्धाविनरस्याप्राप्त्यभावादस्तिनियम इति १

एकविंशः

एकोनविं· शेषात्स्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकतः कुतो प्रासार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाम्यतः २.३

भक्ताश्रवणाद्धानश वृः परिक्रये = २ दंडस्तृणादिस्त्रुक्तिः कयार्थाभत्तणयवा भक्षाकृतेः कयार्थालोपशेषैस्तैर्नियुज्यते २ देवता

येसमस्तस्यत्वकृत्वात्साभिमानहि शेषस्यप्रतिपत्त्यर्थं भक्षणेनायुज्यते ३ ॥ एकोनविंशाधि

करणमारचयति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीति तत्राग्नेयादीनां त्रयाणां

हविषां मध्ये यस्यकस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदानं कर्तव्यतो वप्रासार्थानप्रसानसिद्धिरिति चेन्मै

वं उपयुक्तेहविः संस्कारमिदमवदीयते· संस्कारश्च सर्वेषामपि· हविषां समानः तस्मात्सर्वेभ्यो हविः

शेषेभ्यः स्विष्टकृदनुष्ठेयं ॥ विंशाधिकरणमारचयति तत्र धीकृतस्य पुरोडाशस्य भागान्यजमान ए

वनिर्दिशेत इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीध इति सोयं निर्देशोनं ब्रह्मणस्यापकृतत्वात् १ भक्षणार्थः

कृतः ततोयं निर्धानेन तानृत्विजः परिक्रयं निर्दैश्यः क्रयश्च लौकिकदृष्टान्तानुसारेण स्वत्वेनाप्युप

पद्यते तस्मात्स्वकीयांशास्तैरित्त्योपयोक्तुं शक्या इति प्राप्ते ब्रूमः अग्नये जुष्टं निर्वपामीतिकार्यस

हविषो देवतार्थं संकल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावान्न परिक्रयः अभक्षणेन प्रति

पत्त्यर्थत्वाद्युक्तं अवशिष्टस्य यकोप्युपयोगः प्रतिपत्तिः पुरोडाशस्य भक्षणं हि तत्वादयो न कर्म

भवेद्धविर्भिः सर्वैर्भाव्यमुक्त्याप्यापितत्वतः १ उक्ता न्यायद्वयशेषस्तु भाव्युपस्तर॥

८०

आज्यादधुः सर्वसंयोगा

सा कं प्रस्थात्पिविधिवि
स्विष्टकृदिङं च तद्वत:॥२

सोऽग्नामनर्पणं च गृहेषु

इत्येण ॥

87

कारणमुत्साहजननाच्च गवाणेष्टौ निर्देशो युज्यते ॥ इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे नवी
माध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ पंचमे प्रयाजशेषेण शेषकार्यं भवेन्नवा । आदिकस्य अग्नीनमुग्निप्रयाजेः
शेषकार्यं ततः कथं ॥ २ साकामनस्सहकृष्णीभिः २ स्विष्टकृत्क्रियाननवा तत्कावदनात्प्रकृताविधिशे
षक्रियोचिता ॥ २ कृष्णीषु शेषासंसिद्धेः साकं प्रस्थाप्यकर्माणि न स्विष्टकृदिडंकार्यं मार्गोऽ
स्तु कृतानतः ॥ ३ सोऽग्नामणं प्यायहे स्विष्टकृदादावस्तुनवस्तितत्र शेषणान्नस्रुवदात्तीरयोरन्य
त्वयोगतः ॥ ४ ॥ पंचमस्याद्य प्रथमाधिकरणमारचयति ध्रौवादाज्यादुपांशुयाजार्थमवदाने
कृते तच्छेषणध्रौवेणैव स्विष्टकृदादिके शेषकार्ये कर्तव्यं कृतः सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यती
तिवाक्येन प्रापितत्वादिति चेन्मैवं कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोग्यो वस्तुः प्रपञ्चमहंति ध्रौवं
त्वाज्यं न कृतार्थं तेन कर्तव्यानामविद्यानामुपस्तरणादीनां सद्भावात् तस्माच्चेने न शेषका
र्यं भवति ॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति साकं प्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति विहि
ते कर्मणि श्रूयते सह कृष्णीभिरग्निकामं न्ताहेति । तत्र स्विष्टकृदादयः कृष्णीभिः सहाहवनी
यदेशे निक्रमणमात्रेण तत्र कृष्णीभिर्होमः कृतः तथा सत्यस्य कर्मणः सान्नाय्यविकृति

प्रश्न॥ ८

४

त्वान्नक्रमक्रमी शेषवदाग्रहोतव्यं कृतशेषेण स्विष्टकृदादिकं सान्नाय्यशेषेण चकन्त्वमिति
प्राप्ते ब्रूमः नात्र क्रमी भूकृतशेषं स्विष्टानि सान्नाय्यद्वव न कृतदेवतानाभावात् आग्नीध्रमुचो प्र
दाय सह क्रमी निरमिक्षा मन्त्रिम् क्रान्त हत्तुं चयो प्रहन्त्वाद मिक्षमण स्वाहो मा यत्वाच क्रमी द्र मि
दधिपय सोहोमसति क्रमी माचामवशिष्यते ननु हविः शेषः न च कृतः शेषकार्यं तत्रीयाधिकर
णमारचयति सोत्रमणीनामके यागे श्रूयते पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते इति तत्र प्रकृति ग
दी॰ न सामग्रहे शिवशेषकार्ये स्विष्टकृदादिकम स्तिन वा सर्वं वक्षेषाभावः उच्छिन्न शिनसर्वं ग्रहोती
श्रव॰ त्व वशेषयितव्यत्वश्रवणादिति चेन्नैवं शिष्टस्यान्यार्थ पयोगश्रवणात् यदि कृणी यादृच्छेब्र ब्राह्मणं॰
णस्य पानारमिति श्रूयते यदि ब्राह्मणेन विंदेत वल्मीकवपायामव नयेदिति वपालाभ सायां
सूक्तं = सम्यक नयेदिति शातन क्षिद्ध क्रमी यानात् सोतसृष्टान्नास्ति स्विष्टकृदादिकं ॥ रथन्तरा मिर्मित्रा द्रव्ये कत्वेकर्मभेदा त्वातिकर्मक्रियेरन्
इडसोमानमियते पुरोडाश स्तत्र शेषकार्यं किं निषेनेन वा २ द्विषते कर्म णांम दावोटकेः
पुष्टयगु क्रितःशेषस्य स्विष्टन्त्वात्वान्नकार्यं सहकृदिष्यत ३ ये ड वायवग्रहेषस्य सहकृद्वा

ये न्नवायवे त्वच नाम्न तिकर्म भक्षः स्यात = १

इत्यात्त्वमसमेकः श्रु
तिसंयोगात् = २

सोमेवचना भक्षोरविद्यते = १

८८ त उक्ता सकृत् सर्वेन्द्रयायाम्राकृत्वाग्नेः द्वितीये सोचचक्रनाभ्यां वेत् ३ सोमेषु भक्षोऽभक्षो वानन्मक्षोऽग्रेहोम

सर्वं तः भ्रु स्यान्नेकर सिद्ध्योत्तरस्य भक्षो वचो वचनात् ४ किंप्रति होतव्यमस इत्यमतोऽयमद्भुतो भ्रमतो इन्द्राय वार्हताये न्द्राय वैरूपाये

भुक्ति तो होतव्यमसोऽवाद्ध्याया स्मृतत् ५ ॥ वत्र्यधिकरणमारचयति यइन्द्रियकामो वीर्य

कामः स्यात्सेन तया सर्वपृष्ठ्या यजेदिति विहितायामिष्टौ षडिंद्राय एवं श्रूयते इन्द्राय रथंतराये

न्द्राय वैराजायेन्द्राय षाक्वरायेन्द्राय रैवताये ति तत्र संशये पौर्णमासी द्विः पृष्ठ्यस्तोत्रेषु घ्यु विहि

ताना बृहत्साम रथन्तरादि सा मानां सम्बन्धेन विशेषाभ्यामाणः । सोमाभियते तत्सर्वांसामिन्द्र देव

तानां कृत्स्ना षडिन्द्रो विधीयते द्वादशाकपालो ब्रह्म मसोमवत्वे स्तद्देवत्वायते ता बहुदेवताकश्चो वैश्वदेवः

स्मिन् पुरोडाशे ग्राह्या देवताः पृथक् पृथक् प्रदानायविकल्प्य प्रदेशमोक्षवदान श्रूय

घे तेऽस्मिन्त पर्य्यवसीति न त्र देवतामेदे न प्रदानमेदेन चकर्मणो भेदे सति रथाद्यैः पृथग्गति

देशात् स्विष्टकृदिडादि शेषकार्यं च द्विवः पृथक् कर्त्तव्यमिति चेत् मैवं प्रत्येकं सकृत्त्वेन तु

नुतिपत्तेः पृथक्कारसंभवात्तस्मात्स्विष्टकृदेवकार्यं च द्विवः पृथक्कर्त्तव्यमिति चेत् ॥ ६ ८८

88

वे शेषस्यैकत्वेन तत्संनिपातेः स्पष्टत्वासंभवात् तस्मात्प्रकृदेककार्यं यं च माधिकरणमारचय
इष्यते^ ति ज्योतिष्टोमे यायमैद्रवायवग्रहः^ तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात्संसृष्टशेषकार्यमिति चेत् मै
वं हि दैन्द्रवायवस्य भक्षयति हि द्विर्येन स्यावषट्कारो भवतीति वचनाद्विभक्षणम् ॥ वष्ठाधिकरणमारच
यति सोमयागे पृष्टशेषभक्षणं नास्ति यत्र होतुर्होतीति कल्पयितुहेतुत्वनिश्चयत्वात् कर्मीक्षिव
शेषाभावादिति चेत् मैवं अस्य यहोतीति विशेषवचनाच्छेषः सिध्यति तदुक्तं स्वर्यो स्वपति
वृ^ यादेकेभ्यो न चमेभ्यो न प्राते शुक्रपात्रे भक्षयंतिहिरैद्रवायवस्य भक्षयंति त्यादिवचनान्यस्त्वर्यो त्वऽ
त्वं^ यं पतिपाद्यंति ततो भक्षविधानाद्स्ति सोमशेषभक्षः ॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ज्योति सद्सिमत्रयं नी^
प्र^ ष्टोमे श्रूयते मैत्रहोतुश्चमसः प्रचरणः प्राकृतान् एणां ग्रनमानस्य - श्रयत सदस्यानामिति तं
ब^ त्रवचनाभावाद्भक्षणमिति चेत् मैवं समाख्याते च चमसशाहेन भक्षणा स्य श्रतीयमानत्वा
त्वचम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन्यात्रविशेष इति हि निर्युक्तिः तस्माद् स्तितद्भक्षणं प्राक्षा समाख्याभक्षणसं नमस्कारैवुरिया तंत्रसमुच्चयते
नामिति द्वैकउद्गातानां भक्षयेत न सर्वेषामिति वासव्व स्वरपत्नीनाः सामगायिनः २ स

८९ हितास्तेन नैवाप्यवज्ञानात् श्रुतिनिरोहिताः बहुत्वाज्ज्ञानयोगवत् तीर्थयात्रादिवाधिते २ योगस गावस्तुतोभवतो
माख्येयादंडिन्यायात् नैषात्रभाष्यमः सूद् स्मितिश्विन्यभावेन नतीर्थयात्रादिकोदितः ३ किंस्या नविद्यते स्मानात्
घ्रमसिगामेवहारियोजनभवत्तएण सर्वेषांवाक्यमस्तेषांसर्वेवाच्यनसंनिधिः ४ लिङ्गसंते सर्वे
एवेतिहारियोजनवाक्यतः स्यावस्तेनाप्यस्तिभवत्पूर्वमस्तित्वमकारणं ५ ॥ अस्माधिकरण
मारवयति सर्वोदाहृतवाक्यप्रोक्तानां एणमित्यनैकासैवभवतः उक्तीर्थशास्त्राभिधेयायाः सा
स्तुत् भक्तैगानप्रज्ञात् स्मृति पदिक स्वरूपत्वादितिनेकः सर्वे पवः उक्तत्वणमित्यत्रबहुत्वसैकस्मि
न्नेसंभवात् उक्तोचापलहिताः कोऽपशास्त्रिजः सर्वेषिमत्वेषुगिरितिहिंतीयः उक्तीर्थशास्त्राव
त्रीनि तिहारान्सामभाषात्कृत्वात् प्रसेनात् प्रतिदं रः प्रयोगकाले गायेति बत् उत्कर्षेण गायंतीति
योगेमोज्ञामारस्वयोभवत्येगुरितिवत् नीयः पवः इति योगमपहरतीतिन्यायं पादेकपवो
ज्ञातानेन च बहुवचनेोपपन्नयेप्रत्यासन्नाउपलक्षणे प्रत्यासत्तिश्च यस्तोत्रप्रतिहर्तारिवसं॰
बहुत्वएणसाध्यत्तिसामवेदोपित्वेनाम्रवयलस्याकानस्वेतदीयकमेणप्योज्ञावस ८९
ध्यान

मात्स्यायाः सत्वात् तस्मात्सुब्रह्मण्येन सहिताश्चत्वारः सामगा भवत्येयुरित्यस्य मंत्रः पत्नी माध्यंका
रस्यापि मतः वार्त्तिककारस्य सद्गत्यो भवत एतस्मात्तत्वात्सुब्रह्मण्यं सदस्य प्रवेशात्तेनैव रहिताश्च स्प
चत्वारः सामगा भवत्येते तस्य मे वत्सलो यं पत्न्यं मे गीचकार ॥ नवमाधिकरणमारचयति ह
दिऽ रियोजनं इत्यनेन मंत्रेण गृह्णामि हारियोजनः होतृब्रह्मोद्गातॄणां चमसिनः यस्तु च
उ तुर्णां होतृणां मध्ये चतुर्थो यावत्स्वनामकोऽस्ति नासौ च मसीनत्र च मसी तत्र च मसी नामैव हारि
श्चमसां योजने भक्षणं अतः यथा च मसमन्यांश्चमसिनो भक्षयेति अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिङ्ग
तदित्यत्र सर्ववाक्ये च मसिनां संनिहितत्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधानत्वात् अन्यो
नास्ति यावस्त न भक्षयेत इति प्राप्ते ब्रूमः अथ पाठे नैवकारेण चमसिमात्रत्वं शंकामयोग्य
वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षणस्य संनिधिमात्रेण संकोचायोगात् सन्ति ग्रावस्तुन्नादयो भक्षः तस्मा
वषट्कारान नमत्तयोरः चमसिभ्यो न भक्षेकारणं ॥ प्राग् भक्षो वषट्कर्तुर्विधिः प्राप्त्यप्रयत्वा किं किंवा लघुनो भक्षस्याह वषट्
कारनिमित्तके २ अप्राप्तेरग्निसोमीयं समासविधि तस्य संभवात् विधिः सविधिरस्मात् वषट्
तो घिकारणं २ ॥

होमाभिषवाभ्यांच

वषट्कारः कारणम् ॥ एकादशं ॥ आख्यावचो वषट्कार एव किंभवति ॥ होतृचमस इति समाख्यया

दर्शमाधिकरणमारचयति वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति श्रुतेः वषट्कर्ता होता तान समभक्षणे समाख्यया
१५ प्राप्तं प्राप्य मंत्र प्राप्तमिति तद्विधीयत इति चेत् मैवं प्रथमभक्ष इत्यस्याः मस्य पदत्वे
नयोभक्षः स प्रथम इत्यंशविशिष्टविधानं तमयोग्यत्वात् आप्यस्याविशिष्टं भक्षणमात्रं विधीयते
तस्मिन् भक्षणे नवः किंचाभिषवहोमौ च नवाख्यौ समाख्याप्रदिष्टा हविर्धाने भिषुत्य हुत्वा सद
९० सि भक्षयेत् इति श्रुतत्वं न स्तोचभक्षो हेतुः पर्यवतरे यौतुं होतृचमस इत्यत्र समाख्यया भक्षहेतुः सदसः प्राचीने
हारियोजने वाक्यं वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कारइत्येवमुक्तत्वात्तत्र यएव भक्षकस्तवइति च
मैव हविर्धानेग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यंचः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयंती
तिश्रूयते उत्तरवेद्याः प्रतीचीने सदसः प्राचीने मंडपाभिषवः उत्तरवेद्यां होमः सदसि भ
क्षणं न ग्राभिषवहोमयोर्वचनं न तस्याश्रयोरविधेयतया निमित्तत्वेनान्वयभक्षणं विधी ॥ प्रस्ताः पदेशात्त्वभ क्षणात्तामभक्षः शेषइति
यते न तस्मात्समाख्यादिवद्देवयोरपि हेतुत्वमस्ति ॥ हेतुं सर्वे विकल्पः किंबाधोवाप्यसमस्त
प्राः यः साम्याहिक लेशोवाधांतां सावकाशसमाख्यया २ नैववाचनिकं बाध्यं भक्षणेन विभाग भाः
सिद्धिविकल्पानोपकेसौकर्यान्निः समस्तयः २ एकपात्रेकिमध्वर्युरथ होताऽस्त्वेवमतेतरः न १५

एकपात्रे क्रमादध्वर्युः प्रथमं भक्षयेत्

हस्तो यात्र संख्यानान्तस्य प्रथमग्रहणं तु यदि होतेवनः सर्वं इति मंत्रेण सर्वता वषट्कर्तृत्वस्य हु
प॰ केष्वप्यन्यार्थावाधं वचो नहि ॥ १२ ॥ द्वादशाधिकरणमारचयति मैत्रहोत्रप्रश्नः प्रथमेनेद्वयेच ३॰
मसि कृस मात्योग्रहणे होतृवषट्कर्तृः प्रथमग्रहणम्नवषट्कारो होत्रेणेहेतुः हविर्धानैम्या
वमिति त्वश्वामिववसहितो होत्रा मध्ययोर्थे त्वहेतुः नश्च सवषट्कारयोः संघो होता नप्रथानेः चमसानि
ववहोमसंयोधयोः प्राप्तः न चेहेतद्वयस्य समानबलत्वात् किंतु स्यात्तत्तत्र निमित्तत्वात् मेकमेव ग्रह न॰
णमित्याद्यः पक्षः वषट्कारादिहेतोश्चमसेतरग्रहेषु सावकाशत्वान्निरवकाशया चमसमात्येया
नहाधेसति चमसेषु याज्ञिकमपि वषट्कारादिहेतुकं ग्रहणंनास्तीति द्वितीयः पक्षः वषट्कर्तुरि
त्यादि वाक्यस्य प्रबलत्वात्समाख्याया बाधो न युक्तः निरवकाशत्वया साधिप्रबलेति चेन्न न
हि प्रथमाख्याये नष्ट यत्कं ग्रहणे विहिते समुच्चयो नुपपद्यः नच व्रीहि यववा द्विकल्पः तत्र
तोडशानि ष्पादनस्य द्वयोजनस्यैकत्वात् इह तु नियमात् द्वयोर्थं ग्रहणं नञ्चा इदं यथा
वत्वं नहि विधानस्मात्समुच्चयः ॥ त्रयोदशाधिमारचयति एकस्मिन्यात्रे बहूनां कश्चिद्धि
हितं तर्द्धद्वयं प्रथमं भक्षयेत् पात्रसन्निधानादिति चेन्मैवं लिंगवाक्याभ्यां होतुः प्रथ
भक्षणं॰

६२
९१

मभक्षावगमात् होतवचनः प्रथमः पाहीति ऋत्विजोयं संबोध्यैवं प्रार्थयेति यथा होताऽ
स्मत्तः सर्वं भक्षयित्वाऽशेषाप्रदानेनास्मान्पालितवान् तथा त्वमपि पाहीति तदेतद्युक्तः प्रथ प५
मभक्षलिंगवाक्यैवमाम्नातव षट्कृतेः प्रथमभक्ष इति तत्र विशिष्टविधानान्नाप्यप्रथमपि सि
ध्यति नचैतद्वचनेपात्रसन्निधिरूपेणान्याय मोत्रेणवाधितं प्राकं तस्माद्धोता प्रथमं भक्षयेत्
ममायुक्तं नतु नानत्ता सर्वकोऽभक्षस्तत्सर्वोपायत्वाद्वात् प्रायोनानुपहूतेनपेयइत्युक्तिनोः
निमः २ किमनुज्ञा लौकिकोत्तवैदोऽज्ञावा यथा तथा अविशेषादुपहूत मंत्रलिंगान्तु वैदिकी
सौं उपहूय स्वोपहूतइत्यानोपाहयोश्चैवम् अनुज्ञानुज्ञापनयोर्दर्शनात् सौ विधीयते २ विभागका
भावा रणांदूशो वक्षुलिंगतौ उपहूतमयोर्षणमन्तस्थादेकवाक्यत्वेन अरसहेतोवापः स्मादुपाधिकादिव
नोतिमः ॥ वचनद्वयाधिकरणमारचयति अनुज्ञापनयोर्हयोर्दृष्टितोगौरवान्न मात्रमिति प८
चैतमेवं तस्मात्सोमेनानुपहूतेन पेयइति वचनं नान्तराणामपि व्यवकत्वात् पंचक्ष्याधिक
प८ रणमारचयति उपहूत उपहूयस्वेत्यपेक्षा लिंगतमेत्रमनुज्ञायां विनियुक्तं तस्मादैदिकोनुज्ञान
दनुज्ञाने षोडशाधिकरणमारचयति उपहूयेत्यनुज्ञापनज्ञानेनतरः उपहूतउपहूयस्वेत्यस्मि ६२

वचनादनुज्ञा
नभक्षणम् =
तदुपहूतउपहूय
स्वेत्यनेनानुज्ञायते
लिंगात् = तन्त्रार्थी
स्तुतिवचनम् =

उपहूयेत्यनुज्ञापनज्ञानेनतरः संपदीशः ५ प८
तदेकपात्र...

गौ ^२ स ^२

नंत्रैमध्यं प्रकृषैकवचनान्तो भागः यष्ट्रास्त्वठित्वान्नेनापि प्रयुक्तसमत्वात् अयमभागापित्वनत्रापनेसम
र्थः प्रथमैकवचनान्तस्य प्रथमपठितत्वात् अन्वर्थमानत्वात् यष्ट्राद्याविन्यामनत्रायासमर्थः तस्माल्लिं
गेन विभक्त्यादिनिरूप्यन्ते ममप्रत्याधिकरणमारचयति अनत्रापनस्य ऊहप्रयोजनं नत्वविधि
त्रयात्रैष्टुपि समानमिति चेत्तत्रैव ऊहप्रयोजनस्य सद्भावात् आधारतो वस्तुनिकृष्टविज्ञानाधिको १ याजमापनयने नापनीतो भक्षस्य वरवत् =
यत्राधीभवति अतोत्र नाधिकत्वपरिहारनिमित्तमनत्रापनमेकपात्रनित्रणमेव ॥ होतर्यास्याव
नीतोकिं न वषट्कारभक्षयोः अपनीतिरूपत्वापनापनीतिर्विभेदनः १ यजमानेन यष्टव्यमनवि
नैमित्तिकं बहुतिं प्रवषट्कारो यान्यास्याताः सहैवाप्यदर्शनतथा २ न्यायाधीपिके सोमस्य प्याने तत्त्विय १ फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयोगात् =
वैषयोः भक्षमर्यादविकुर्यान्न सोमयागेषितैथा ३ विमत्तयिपर्यायोकत्मपञ्चमोपसंहर्तेभक्षं यत्के
दितिनतोविकारोभक्षमात्रगः ४ फलत्वोचमसेनासौयजेनेनिष्क्रनत्वतः कृत्वायां चवि
कारोस्त्रियागार्थ्यभक्षशेषकृतिः ५ ॥ अहदत्याधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमकृतयाजनामके
केषुयागेष्वाम्नायते यजमानस्ययास्यासोसोमिधुष्यति होतरेतद्यजेतिसाधवानि ५ यजतीति १ मैत्रावरुणः = शि
होत्रकांडसमाम्नाता याज्याः समाख्येयाहोतुः प्राप्ताः तास्मकाचिद्याज्याहोतृरयनीयजमानस्य

त्रै ^

अतो याज्यायाः स्वयं वषट्कारो होतुरपैति तदपाये च वषट्कारनि-
मित्तो भक्षः स्वहोतुः, ते न यजमाने निविशते ४५

ततो^ या^२

विधीयते, यजमानस्त्वध्वर्युयाहोतारं वा प्रेष्यति स्वयं वा याज्यां पठति तत्र स्वपाठपक्षे याज्यैव होतृ-
५२ र्यजनीयते तत्र वषट्कारभक्षावपनीयेते तयोर्याज्याधीनत्वात् अतो होतैव वषट्कारो निमित्तं यदि व^
चेति प्राप्ते ब्रूमः स्वयं वा निषद्यङ्गजमीति पक्षे स्वीकाराद्यजमानेन यागः कर्तव्यः स च यागो वषट्का- स्वयं^
रमन्तरेण न संभवति याज्यायां त्वयि वषट्करोतीति तद्विधानान्न यजमानो याज्यां पठन् होता नाव ष-
ति^ ट्करोतीति चेत् मैवं अनवानं यजतीति याज्यावषट्कारयोर्मध्ये श्वासनिषेधेनैककर्तृकत्वावगमात्^
एकोनविंशत्यधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमे श्रूयते यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स यदि सो-
मं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम
कु^ मिति, क्षत्रियस्य न्यग्रोधमूलानि तत्र यस्य कस्यापि सत्त्रस्य रोभक्तव्य विधप्रत्याह्वयमानेन सोमः पिष्टेनवि-
त्र^ क्रियत इति चेत् मैवं यद्यन्यानश्वमसानुन्नयति अथैतस्य चमसमेतत् रूपेणैकेनोपहृत्य जुहोतीत्यत्र ति^
त्व^ तत्र पंचमसरूपेणयुष्योक्तविधेनयागसंगीत्वतरूपेणैकेगुणो विधीयते किं चैतद्व्यमसस्का- अनुपसर्पिबुका
रोहि भक्षः स च यागमन्तरेणानुपपन्नः तस्माद्यागेऽपि विकारः ॥ राजसूये कश्चित्तृतं स्तूम मसाद- मान्यान्=२
प्रतिषेधेनैः भक्षः किंतु राजन्याभक्षकार्यपरितमेण तु तत १ प्राप्तीर्भाना स व्यैकजाते विप्राः ५२

हे^२

प्रातर्दुहा चमसमानं पूर्विस्नुक्याराजयाद्वेचविप्रहितेन २ ॥ विंशाधिकरणमारचयति ॥ तान
स्रुवेदशपेयनामकेयागेष्वयतेंद्रप्रादशैकैकं चमसमनुप्रसर्पतीति तत्रयजमानस्यरा
जन्यस्यचमसः सोयंराजान्यैरेव दशाभिर्भक्षणीयः कुतः दशापातिसंख्यायाजान्यकात्सप्रति
भानात् तथाहि दशपेयस्यज्योतिष्टोमविकृतित्वात्प्राकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तं कृत्नौचय प्र॰
जमानचमसस्याभिन्नजातिभिर्भक्षणं नास्तीत्यत्रापितथैव प्राप्तं यद्यपि दशेतिविशेषोवाविधीये
हो॰४ नेतहि प्राप्तं प्राभक्षकसंख्यामात्रं वैतेतानिकजातित्वेनस्यात् राजन्योयजमानोन्यैर्नवभिः सहभ न॰४
ह्र॰४ क्षयेदितिप्राप्ते ब्रूमः प्रतितः प्राप्तेषु दशासु चमसेषु भक्षणीयानुप्रसर्पतोषु ऋत्विग्गणेषु प्रादशेति ।
वीप्सायाप्रति चमसं दशसंख्यां विधायर्थलिङ्गात् प्राप्तसंख्यामन्वयसंख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मणत्व
विधीयते प्राप्तं ब्राह्मणाः पिबन्तीति तथा सति यजमानस्यापि राजन्यस्य चमसभक्षणे ना
स्तिनत्र कुतोन्येराजन्याभक्षयेयुः तस्माद्ब्राह्मणा एव भक्षकाः ॥ इति माधवीये जैमिनिन्यायमा
लाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य पंचमः पादः ॥ प्रकृतौ विकृतौ च स्यात्स्मार्तोर्थस्त्वनेनविधिः प्रकृता
वेव वानस्यात्कृचताकृमयोरसौ ॥ श्रुतौ स्मार्तस्त्वर्थवाल्ल्यविधिः प्रकृतिमात्रगः चोदकेनोभय

नत्सर्वोपभक्षकरणान्=२

हिः

प्राप्तेर्विकृतौ विधिनात्र किं हि सामिधेनीसप्तदशत्वं प्रकृतौ विकृतावुत । सर्वकर्मकृतौ पंचदशत्व
स्था = ९२ मैत्रावरिकस्याते च विकृतौ साप्तदश्यं तत्प्रकृतौ प्रक्रियाबलात् । पंचदशत्वाविकृतत्वाद्वाका
लायानिषूमितः ४ ॥ अश्मसाद्वेष्टयमाधिकरणमारचयति । अनारभ्य श्रूयते यस्य पर्णमयीजु
हूर्भवतिन संपापं श्लोकं शृणोतीति तत्रापर्णमि च वितकत्संबंधवती जुहू साधिन्यत्स्वेतः पर्ण
त्वेतावाक्येन विधीयते या जुहूः सा पर्णमयीति वाक्यं च प्रकृतौ विकृतौ स्तुल्यमेव प्रवर्तते
धा = ५ मयूखामपयभूता याजुह्वाः सत्वात्तु स्यान्मतिविकृत्योरुभयोरप्यर्थविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः कि
मयूखिविधिर्विकृतौ चोदकात्सेव निर्विघ्नति यस्मृद्धा नायः श्रापयभूता याजुह्वा पशुश्रोद
कमंतिरेणसंभवात् द्वितीयेतु पर्णत्वमिपिजुह्वा सहैव चोदकेनातिदिश्यते नत्रपु
नर्विधिवैयर्थ्यात्पर्णविधिः प्रकृतिमात्रगः एवं यस्य खादिरः स्रुवो भवतीत्युदाहरणी
यं द्वितीयाधिकरणमारचयति अनारभ्य श्रूयते सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति प्रवो
रूपाद्या, वाजाअभिद्यवं इत्यायाअग्निसामिंधता यो जुह्वः सामिधेन्यः तासां साप्तदश्यं सर्वत्र्यायेन प्र
कृतिगतं यदि प्रकृतौ पंचदशसामिधेनीरन्वाहेति स्त्र्याहेति विधिः स्यात् तर्हि याचर ९२

सांप्रदमप्यमवतिष्ठते नचात्रसर्वेण्यायोस्तिसांप्रदप्यस्यवोदकप्राप्यभावेनपुनर्विधानेन ४

दृष्टस्य सांप्रदाये णाविकल्पयात्ताभिति प्राप्तेब्रूमः विकृतावेवसांप्रदंप्रयं विनिविशते प्रकृतौ यां चद
ध्येनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्येवंकाद्यायाश्रभावात् नचपांचदश्यं सांप्रदाय्यवाक्ययोः स
मानबलत्वाद्वरोधाभावइति पांकनी यपांचदश्यप्रकरणानुग्रहसाधिकत्वात् तस्मान्नित्य
विदाधुरकल्पादिविकृतौ दोषाभावात् ॥ सांप्रदायं पतद्वैप्य सा विकृतो प्रकृतावुत सर्वत्र वचेन्न सं
कोचान्नित्यनैमित्तिकोक्तितः २ गोदोहनेनप्रणयेत्कामीत्यत्रदृष्टाहरन् भाष्यकारस्तद्यप्यस्वत्या
यस्यात्र समत्वतः ३ प्रधानेपवमानादेर्विशेषंगंतचाभवेत् ग्रहीनामिष्टिपशुत्वान्नहोमस्य तदंग
ता ३ ग्रनारभ्यविधानात्तनांगंक स्यचिदाहितिः ग्रयार्थत्वान्नत्समेष्टिर्नियस्ताग्निहोत्रगाः ४ ॥
तृतीयाधिकरणमारचयति सांप्रदाय्यानुब्रूयाद्यप्यस्येतिविहितं नैमित्तिकं सांप्रदायं प्र
ईन्यायेनविकृतिगमितिचेत् नैवं निमित्तेकेनाते नवचनेनप्रकृतिगतस्यनित्यस्य पांचदश्य
स्यैवप्रयन्नितिविकृतिविषयतया संकोचनीयत्वात् नित्यं सामान्यरूपतया प्रावकाशत्वे नचदृर्वेत
नैमित्तिकं तुविशेषरूपत्वानिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलत्तस्मात्तैप्यनिमित्तं सांप्रदायं प्रकृतावे
वतिष्ठते ग्रहरनां ग्रत्र भाष्यकारोन्यदुदाजहार चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति

 प्रणयेद्

सं.

इममर्थमस्मायेयं प्रकरणान्त=६

नं ४

नैमित्तिकतयप्रक
तौ तद्धिकारः
संकोचविधियात्
=४

नत्वप्रकृतेष्वमसे नावरुद्धत्वाज्ज्योतिष्टोमे न विकृतावित्यपि सर्वपृष्ठः कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन
९१ नित्यस्य चमसस्य निष्कामस्य च यतया संकोचनीयत्वात् प्रकृतावेव गोदोहनमिति गुञ्जा
नः ॥ चतुर्थाधिकरणमाचष्टे इदमाम्नायते ग्रहयेयवमानायाग्रकथालेशि वेदाग्नये या
वकायाग्नये पृथयत्निति वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति च तत्राधाने पवमानादीष्टीनां संगं भवे
त् कुतः दर्शपूर्णमासविकृतित्वं पवमानादीष्टीनां चोदकप्राप्ताना माहवनीयाद्यन्नीनामिष्टं गाव
सत्वग्निहोत्रातत्संस्कारद्वारा साधनत्त्वस्यापि तदंगतायामनिर्वर्त्यत्वादिति चेत् मैवं नह्येतदाधा
नेकस्य चिन्त्यतोः प्रकरणे पठितं किंत्वनारभ्याधीतं यतो न कस्यापि तदंगं किं त्वाधानवदिष्टी१
२४ नामप्यग्निसंस्कारार्थत्वात्तरस्यैव नासंगमिति भावः शंका ननु पवमानेष्टीनामभावेऽग्निसंस्का
राय याथर्विदग्निहोत्रानं गतत्वमुक्तमिति चेत् न संस्कृतानामग्नीनामन्तरकृतत्वपुनरङ्गाकेषु विनि मन्त्रितोत्राह्य
तत्र कृतं यद्यपि नेनाशम्येवा दाः ८२ योगाव गमात् तस्मान्नाधानसंगं ॥ आधानं किमग्न्यर्थं वा किमाहवनीयात्तः संस्कृताग्निद्वारा च्च तत्र म लग्ने
र्णत्वासकृती स्थितं १ लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात् कतौ प्रतिः पर्णस्याहवनीयादौ शास्त्री
ये संस्कृतं च तां वैं संस्कृते पवमानेष्ट्या वङ्को सम्पन्नेति हेतवः वह्नौ नन्वसंस्कृतिकार्यार्थोदकस्या ९१

तामाम अग्निप्रकृतितः श्रयाजवरः १ कुं ५

न्त्रेधतः । त्र चोदकं यवमानेष्टोन्नत्वं प्रापयितुं प्रवृत्तः सूत्रं नमत्वेष्टौ सिद्धिं मा ऽ इत्ययत्स्व संस्क्रियते ५ १
पंचमाधिकरणमारचयति अनारभ्याधीतेयमेष्टीत्येयमाजरह अनाद्याप्रकृतौ निविष्टत शेषाग्नि
त्रि × मनानाद्यातत्संस्कारत्वमाधानं प्रकृतौ विधानादिति चेत् मैवं वैषम्यात् द्विविधो हि न्यग्गुणाकारः लौ
किकः शास्त्रीयश्च अग्नि मात्रादेशौ हम प्रत्येत्व यथिलत्वादिक पोद्ध एव मानो लौकिकः स्वर्गीयत्वाका अग्ने ×
रस्तु शास्त्रीयः तयाहवनीयत्वं क्रतुप्रवेशमंतरेण नास्ति तत्र यदि लौकिकाकारमात्रेण यथेव स्यात् न
दा यत्नीयत्वोपि फलं भवेत् काष्ठांतरेणापि तदाकारस्य संपादत्वात् शास्त्रीयत्वापादनेनासा
क्षतौ प्रविष्टा आहवनीयादीनां लौकिक एव शास्त्रीयाकारः स च विधिवत्वादाधानेनैव जन्यते नान्य
था तस्मादाधानस्य क्रतुप्रवेशोपि नैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंपादनात् अग्निहोत्रेण तत्सं यत्वा ×
युज्यते तथा सति यत्नातैव सत्या स्वक्तिनाव प्र विश्वपाग्नीन्याघ क्रत्वत्वात् त्रेण वर्तिष्यते ततो लौ
किकोपायसंपादितासु वर्णाद्ग्रहणादिवदाधानसंपादितसुवर्णादीनां विधानसंपादितानां हस्ते
त्रेणैवाहवनीयादयो मीमांस्याहार्याः क्रतुप्रविशति योगेस्तु ॥ षष्ठमधिकरणमारचयति पव
मानादीष्टिभिराहवनीयादयः संस्क्रियन्ते अनेनाग्निहोमादेरदर्शपूर्णमासादिक्रतवः प्रवर्तन्ते तया

स्क्रियते संस्क ×

प्रकृते   इतरेष्विव

सन्तीति विमताः पवमानेष्टयः नाग्निशिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ कर्तव्याः इत्याशिष्टित्वात् चोदके एवं सत्यनग्नि
९५ हीनो भवति पवमानेष्टिभिः संस्कृते वह्नौ ... नाग्नि ... इति प्राप्ते ब्रूमः यद्यपि पवमानेष्टिर्विकृति
पवमानेष्टौ स्तथापि चोदकेन तस्याः पवमानेष्टिमतिदेशः भवति प्रकृतौ प्रयाजादिरूपवमानेष्टिरङ्गत्वाभावात् किं प॰
चैतस्याः पवमानेष्टेः संस्कृताग्निसिद्ध्यर्थं पवनेष्टेरङ्गीकारेण ज्ञापितं ... नष्टायामिष्टिरेव तुल्यः सर्वेषां
न सिद्ध्येत् तस्मात् नाग्निशिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ पवमानेष्टयः कर्तव्याः ॥ अग्नीषोमीयसवनीयानु पशूविधिः प्रक
बन्ध्यपशुष्वग्नीषोमीयः पशुः ... पशुधर्माः सारणान वा १ ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात् साधारणा अग्नी १ रणाविशेषात् =
षोमीयपशुधर्माः ... अग्निषोमीयपशुधर्मत्वं तेषां स्यान्नाग्निषोमीयपशुमाहात्म्यं ...
दोस्तयोः काल भेदादसंयुक्तम् यो दितरयोः ... अप्राप्यन्ते चोदकेन ते ... धर्मास्त्रयं व्यवस्थिताः प्रात
... व्यवस्थिताः ४ ... सर्वं ... विद्यते बलिनो न
त्रिधे प्रकरणात्तान ... ५ ॥ ... चयति अग्नीषोमीयः सवनीयोनुबं १
ध्यश्चेति एते त्रयः पशवो ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नाताः पशुधर्माश्चोपाकरणपर्यग्निकरणादि
य उपाम्नाताः प्रजापतेर्जायमाना इति पशुः ... स्पर्शन ... उपाकरणादर्भैः ९५

यदिपशुधर्मा अग्निष्टोमाङ्गाः न सा सोमयागत्वादानर्थक्यं पशुश्रयसा पारणाश्चेद्धर्मा स्त्वचोदके नैव प्राप्तत्वादानर्थ
क्यमतः प्रकरणस्यानर्थक्यप्रतिहतत्वाद्दुर्बलत्वं सन्निधेरिति भावः = ५ मप्य ८

ग्न्यालयाग्निः प्रदक्षिणीकरणं पर्यग्नीकरणं न च तेषु धर्मास्त्विष्टिपशुसाधारणेषु विधीयन्ते तयाणा
मपि ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठसामर्थ्यात् ननु ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितानेनान् धर्मान्यासवृत्व पाप:
हीष्यति न तु पशावद्भुति चेन्न तस्य सोमयागत्वात् सोमाङ्गाभिषवादीन् धर्मानाकांक्षति ननु सर्वे ते
ष्योज न विधासनादीन् तस्माद्भिन्नानर्थकाः सतो गेड् विनिर्मिते ष्टौ ना प्रविष्टापाल्विष्टपि पशुष्व
वनिष्ठं न इति प्राप्तेऽब्रूमः प्रसवस्य विपोषं सन्निधिलक्षणः सौत्या नाम कादद्रूः प्राचीने श्राप ... याना पुंचमात् = दं
स्थंडिलविशेषः मेके ... स्थानि ... धर्मास्त्राताः अग्नीषोमीयस्थापित देवस्थाने सवनीयस्य सैस्य
हनि श्रूयते प्राश्चिते ग्रहं गृहीत्वा ... सवनीयं पशुमुपाकरोतीति अनुबन्ध्य
ततः ४ स्यव श्रूयते समाम्नातः सन्निधिनातेऽधर्माः अग्नीषोमीये सम्बध्यन्ते सवनीयानुबन्ध्ययोस्तु चोद
कादिति ... प्रकरणाधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासयोः प्रत्याम्नानात्क्षेदं न तयाश्चा १ प्रकरणे ८
स्यया वत्सा याकरणमित्याद्यदेहधर्माः समाम्नाताः दोहौ च द्वौ विहितौ प्रमावास्यायां तावेको दो
हः प्रतिपदि ... यदोद्दोहः न च सर्वेन्यायेन प्रथमिके साये ... मग्नतासौ धर्माणामेन्वया न ८
हः प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहते इह न तास्य ... प्रवृत्तिः ततः प्रकरणेन तस्यानेवाधिन्याह १
प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहते

धर्मा व्यवतिष्ठन्ते न तनि चेन्न मैवम् वै
कष्यात् सर्वं हि सोमे विश्वासनादि ८ २

नवः नहि स्तनन्तां तुरेय स्थाम्नानम्

स्थानाच ५६ योर्दोहयोरस्तु धर्मोऽभ्युदेयाः ॥ ग्रहधर्माः सादनादयः प्रातःसवनपठिते त्रिभुवा निर्दिष्टे न स्थाना
लिंगदर्शनात्२= दायः सर्वेष्वङ्गन्तरः २ एकैकैतन सर्वेश्वर स्थानात्वेषु मादयः अग्नीषोमीयपशौ तेन स्थाने ग्नादितोति
मः २ ॥ नवमाधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने प्रातःसवने संस्थैन्द्रवायवादयोग्र
हाः माध्यंदिने सवने तु मरुत्वतीयादयः तृतीयसवने आदित्यादयः तत्र सादनसंमार्गादयो ध
र्माः प्रातःसवनीयग्रहसंनिधौ आम्नायन्ते इत्यादिपुरस्य ग्रहाः सादयन्ते नपोष्य ध्रुव इति दर्शयावि
देवग्रहं समार्ष्टीति च ध्रुवव्यतिरिक्ता ग्रहाणामपि धर्मास्ताम्नातिकोप्येवेशानेकत्वान्न च सादने
ध्रुवस्यनन्तत्वात् स्यात्तद्योधिकरणेष्ठा स्त्रावरणादयः प्रधानयोर्दधिपयसोर्धर्माः समाम्नाताः न
त्वदधिसर्वेषुः सायंदोहमन्तरेण न सिध्यतीति न ससिध्यर्थ्येकैवलं सायंदुह्यते मत्सायंदोह
स्यासाधारणत्वेन धर्मैः सहैकस्मिन्देशे पाठोऽस्तीति स्थानेन निर्दिष्टेन इह तत्तन्निर्दिष्टेनामि
ति प्रातःसवनपठितेधर्मा इति चेत् मैवं सादनादीनां वाक्येन ग्रहधर्मत्वं प्रकरणेन ज्यो
श्री॰ तिष्टोमधर्मत्वं चावगम्यते तस्मिन्नित्तमविस्थाने वाक्यप्रकरणाभ्यां बाधितत्वे सर्वेषु सा शु॰
दनादयो वर्तिष्यन्ते ॥ दशमाधिकरणमारचयति अग्नीषोमीयपशुसंनिधौ स्थानया ५८८

किंच ८

मपस्यावेष्टनेरशनामिश्वि हूतत्वं दर्शमयं चेत्यादयो धर्मी आम्नाताः पारिव्ययत्यमौदुंबरमाणेनेति त्रि १
षद्भवतीति दर्शमयी भवतीति च तन्नये धारणानाये चावेष्टनादयः तेषामेवैं सन्निधेरेवानतर प्रकरणं
आग्नीषोमीयपशव स्युरिति चेत् मैवं सवनीयपशावपि लम्बद्वावालिंगादवगम्यते त्रिवृन्नाद्य
वं वपरिवीयाष्टयं सवनीयपशुमुपाकरोतीति त्रिवृत्त्वपरिव्याणयोः सिद्धवदनुवादात् लिंगेन तानीया

आनारभ्यादिष्वपि समसच
तिरेसंती ५
याना

कृत्याकाङ्क्षा च यति यस्पशश्यधर्मेनानापशुत्रयाणां पशूनां तंत्रमिति वक्तव्ये तस्मात्सर्वपशुधर्माः
गृहधर्मो ज्ञनारभ्योक्तस्य प्रकृत्य नहि विद्यते वा प्रकरणं दोषो वाक्यादिहानिर्मः अखंडा
दिक्षाकाधर्मा स्थ्रुत्रिएषादि कृतेनापि चिन्ताः संतिवा वाक्यमध्य आनारभ्योक्तेतत्रोनते २ प्रकृतास्वं
तं बंधा नैद्दृष्टादयिवाक्यातः अखंडत्वादयो गत्यर्थचित्रिण्यादिषु संतिते ३ ॥ एकादशाधिकरण

पशुत्व८
गमनप्रकर
त्त ६

मारचयति ॥ अनारभ्याग्नौ गृह्यो अक्षतो अंशुमन्त्र गृह्णातीति वर्णतयोः सादन
संमार्गादयो ग्रहधर्मा न विद्यन्ते आनारभ्याधीतेषु दृष्टायवादिष्वेव प्रकरणेनक्षास्या
पितत्वादिति चेतन्मैवं ग्रहाः साद्यन्त इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्मत्वावगमेन यो रविग्रहयोरनि
वार्यत्वात् नचेदंवायवादयः प्रकरणिनः ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी तस्मात्संनिततयोर्धर्माः

५५ हादश्याधिकरणमारचयति अनारभ्यश्रूयते चित्रिणीरुपदधाति इति अग्निप्रकरणे चेष्टकानां
धर्माः श्रुताः ॥ अश्वेडामकृत्स्नां कुर्यादिति पूर्वं चार्थवादाभ्यां सत्यपि वाक्यस्यानारभ्याधीनत्वे विनि
योजकवाक्यप्रकरणाधीनं चित्रिण्यादिनामका नास्तीष्टकाविशेषाणां वियोजकवाक्यम
प्यनारभ्याधीनं न त्वविशिष्टं तत्र वेष्टकाश्चित्रिणीर्विनियुंक्ते अश्वेडत्यादिधर्मास्तुक्सा चित्तीनाम
ध्येयश्च प्रथमचितावाम्नाता तस्मान्नैचित्रिण्यादिष्टेनोचिता इति प्राप्ते ब्रूमः यद्यप्युत्पत्तिविनियो
जकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति तथापि एवं विद्वानग्निं चिनुत इति अक्रान्तं यदेत
दग्न्यङ्गत्वेन तत्संबन्धित्वेनैव चित्रिण्यादयोऽप्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते अखण्डत्वा
दयस्त्वादयस्त्वग्निसाधनभूतेष्टकाधर्माः न तु प्रथमचितिधर्माः तस्मादग्निसाधनभूता
सु चित्रिण्यादीष्टकास्वपि ते सन्ति ॥ विधयो निषेधा वा यां सः फलाविधि चमसेन वा नैमित्तिक
स्यानित्येन तन्त्रत्वादस्ति तद्विधिः ॥ १ नित्यकृतार्थाः संस्कारा यस्यात्राविनिमित्तिके न विधे
याः किं तन्त्र चाप्यन्ताम अतिदेशात् ॥ २ नीवारादिप्रतिनिधेस्तत्स्पाकाविधिर्मः ॥ ३ ॥ वा स्य
नासाम्यं का वाद्भिर्द्वितायतः ॥ ४ इतिकामिषवो तन्त्रस्तत्स्पो वासो मतस्तता नास्ति नैमित्ति ५७

नैमित्तिकमतु
ल्यत्वादसमान
विधानेऽस्यास्तु:

प्रतिनिधिस्तत्व
तु=

मा॰

नियमार्थो गुणश्रुतिः

९७

त्रयोदशाधिकरणमारचयति मध्योधम फलस्य स्वफलत्वसाधियिहेच सम्यते । यत्र सोमयं फलचमसः
सवनैमित्तिकः राजन्यवैश्ययोः निमित्तिकत्वाविहितत्वात् सोमस्तु नित्यः त्रयाधिकमपष्य
प॰ र्वञ्जीयैव सोमेन यजेतेति विहितत्वात् न स्यचनित्यस्य सोमस्य यागसाधनत्वेन फा
फलचमसस्यापि तदस्तित स्मात्सोममभिषुणोति सोमं क्रीणाति इत्यादयो यागद्रव्य
संस्कारविधयः सोम इव फलचमसेपि प्रवर्तन्ते । इति प्राप्ते ब्रूमः नित्याभिषवादि संस्का
राणि त्वं सोमे । संस्कार्यस्त्वत्राचरितार्थाः संतो नान्यं संस्कार्यमपेक्षन्ते फलचमसस्तु सोमवि
त्वा॰ कारत्वपद्मात्राबीतनोनिरपेक्षाः संस्कारविधयो न तत्र प्रवर्तन्ते नचैतावता संस्काराभावः
चोदकेन तत्सिद्धेः तस्मात्सोममात्रसंबंधिनो विषयः ॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।
व्रीहिभिर्यजेतेति विहितानां व्रीहीणामसंभवे नीवाराः प्रतिनिधित्वेन स्वीकार्या इति
वक्ष्यते तत्र सर्वन्यायेनावघातादिविधयो व्रीहिष्वकृतार्थाः पश्चात्प्राप्तिनि नीवारादौ न
प्रवर्तन्ते इति चेत् मैवं व्रीहिस्वाहिहिजाति विशेषेणाकारविशेषेण चोर्द्धतमद्भ्यमाचष्टे ।
नीवारेष्वजातितो व्रीहिस्वाहा पं अभावे प्याकारे व्रीहित्वं न व्रहतीत्यवहतीति विधिः प्रवर्तन्ते

त्वा॰ तोव्रीहिस्वाहार्थीत्वेन॰

यथा व्रीहीणामभावे समीचीनानां व्रीहीणामभावे न्यूनत्वप्रयोगे प्रमाणे तेन सारविकलेष्व
९८ पि विधिः तथा जातिविकलेष्वपि व्रीहिषु सत्स्वेकदेशत्वात्प्राप्नोति विधिरस्तु ॥ पञ्चदशाधिक
सोमं ४ रणमारचयति यदि न विन्देत्पूतीकानभिषुणुयादिति श्रूयते तत्र सोमाभावे निमित्ते पूतीकस्य
पूतीकत्वमात्रेणाङ्गत्वं विहितत्वात्फलं च सोमसाधने नैमित्तिकत्वेन सोमाभावेऽपि क्रियाविधि
98 धिः पूतीकेषु न तत्स्यादिति चेन् मैवं नीवारवत्प्रतिनिधित्वात् तन्न प्रतिनिधित्वे प्रक
रणस्य सोमवीर्यादिसितत्वाद्धि विधिर्नायं हितः अत एव नीवारेषु विधिर्नास्ति तदिति चेत्
संस्थास्तु समा न विधानात् प्रकरणाविशेषात् = न विधेर्नियमार्थत्वात् सोमसादृश्यप्रमाणत्वात् तस्मादभिषवक्रियादिविधिः सोमप्रती
कयोः समत्वः ॥ उत्कृष्टादिषु सर्वोत्तमत्वं विधिर्नेवा एकप्रकरणत्वेन फलव
त्वाच्च तुल्यता २३ कर्मादयः काम्ययोगाद्धि कारः प्रक्रिया ततः अग्निष्टोमात्मके ज्यो
तिष्टोमे स्यात्तद्वत विधिः ३ ॥ षोडशाधिकरणमारचयति ॥ ज्योतिष्टोमः स्वयमेको
पि समाप्तिभेदाद्भिद्यते यज्ञायज्ञीयेन स्तोत्रेण समाप्तो अग्निष्टोम इत्युच्यते एवं षोडश्या
द्येपि तावत् प्रामाण्यसंस्थावतो ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्षणीयेष्टि प्रायणीये ९८

वग्निष्टोम इत्युच्यते तस्मादपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्थ्यस्तोत्रेण समाप्तावु ४ २

विधि

स्था

क्थ्यादीनामंगानां विधिराम्नातः सच ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थाविशेषोऽग्निष्टोमे यथा प्रवृत्तस्तथै

क्था वोक्थ्यादिष्वपि प्रवर्तते कुतः प्रकरणसंबंधस्य समानत्वात् किंच यथाग्निष्टोमः फलवत्त्वादं

क्था गविधिभिः संयुज्यते एवमुक्थ्यादयोऽपि तेषां फलमेवमाम्नायते पशुकाम उक्थ्यं गृ

ह्णीयात् षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति तस्मात्सर्वास्वपि

संस्थासु समानो यागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः यदेतदुक्थ्यादीनां फलमुदाहृतं तन्नु तेषां विका

रत्वं गमयति काम्या गुणाः श्रूयमाणा नित्यमर्थं विकृत्यां निविशन्त इति न्यायात् यथा

गोदोहनगुणो नित्यं चमसं साधकमयागप्रणयनं विकृत्यां न निविशते एवमुक्थ्या गुणाः दध्या

नित्याग्निष्टोमसंस्थां विकृत्यसंस्थामरत्वं गमयंति ततोऽग्निष्टोमसंस्था स्वगुणा विका

रुक्थ्यादय इति न सर्वसंस्थासाधारणं प्रकरणं किंत्वग्निष्टोमसंस्थैवासाधारणं न च ज्यो

वाढं तिष्टोमेन यजेतेत्युक्तज्योतिष्टोमस्यैव प्रकरणं न त्वग्निष्टोमसंस्थायां इति चेन्न वाढं

सर्वसंस्थो ज्योतिष्टोमो न कदाचिदप्यग्निष्टोमं व्यभिचरति उक्थ्यादीनामप्यन्तर्भाविताग्नि

ष्टोमकत्वात् उक्थ्यादिष्वव्यभिचरति विनापि तैरग्निष्टोमसद्भावात् ज्योतिष्टोमत्वा

संभवात् । अतोग्निष्टोमसंस्थोमस्यैदं प्रकरणं सन्नैव दीक्षणीयाद्यंगविधिं निवेशयति ३
९९ कस्मादिष्टुचोदकाज्ज्योतिष्टोमादंगान्यतिदिश्यंते ॥ इति माधवीये जैमिनिन्यायमालावि-
प्रकरणविशेषात् सर्वत्रप्रधानस्य = २ स्तरे तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ संख्यांगतेव वेद्यादेः प्रयाजाद्यंगताथवा । तद्वाक्यप्र-
क्रियाप्रकृतेः । संख्यागत्वस्य बोधकं ॥ संख्यांगस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिष्वंगता । मुख्याप्ये-
द:४ त्वान्प्रयाजादीस्वाश्रवैन्यवधानतः ॥१॥ सप्तमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति । दर्शपूर्णमा-
सयोः श्रूयते वेद्यां हवींष्यासादयति (बर्हिषि हवींष्यासादयतीति । तथा तत्रैव समीः श्रू-
99 यते वेदिं खनतीति । बर्हिर्लुनातीत्यादयः । मुख्यानि हवींष्याग्नेयपुरोडाशादीनि प्रमुख्ये-
हवींषि त्वप्रयाजाद्यंगानि तत्र सर्वस्य धर्मं सहितानि वेद्यादीनि प्रकरणबलान्मुख्येहविषामेवांगानि वेद्यां
हवींष्या सादयतीति वाक्यस्थं वेद्यां हविरुद्देश्यं विरंगतेति चेन्न प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात् ।
यदि वाक्यं प्रकरणनिरपेक्षत्वात् स्वतंत्रं स्यात्तदा सादनमात्रपर्यवसानेन यागाभावे
वैयर्थ्यं स्यात् । सोमिकहविषामप्यत्र तद्देशगामित्वप्रसंगात । तस्मान्मुख्यहवि-
रंगवेद्यादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः । शृणुत वेद्यादिरनुसंगपरिहारेण प्रकरणात्सर्वांगसा- ९९

स्तु

फलसंयोगात्स्वामिसंयु
क्तो प्रधानस्य = २

धनभूते पुरुहविः शेषादेदे रंगत्वं प्रयाजादीनां अपि स्वकीयावांतरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधना
न्येवेति ॥ तदंगत्वमपि वेष्टोडशंकं यथं सति वाक्यस्यार्थं संकीर्णं भविष्यति ॥ वपनाद्युप
किं ^ कारा: स्यात् द्वयोर्मेष्ट्यांगयोः फल मुख्यापूर्वद्वयोः रुपकारकत्वं कर्त्रंगत्वमतः २ पुरुषः स्यात्सुव
संस्कारो मुख्यस्य फलभोगिनः प्रधानापि संस्कृतं तद्देहे कर्तृत्वं तत्र तनास्ति सः २ ॥ द्वितीया
धिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमानसंस्कारा श्रूय
माणाः यथा: सोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्य: अग्नीषोमीयपश्वादिकम् अंगं तत्र द्वयोर्मेष्ट्यां
तै ^ गयोरेव वपनादयः उपकुर्वंतीति ज्ञातः कर्तृधर्मत्वात् यजमानो हि कर्ता तथा वपनादिभिः
संस्क्रियते कर्तृत्वं च यथा मुख्ये प्रतिसंविधते तथांगेष्वप्यस्ति तस्मादुभयोरुपकार
कत्वमिति चेन्मैवं द्वौ हि यजमानस्याकारौ क्रियाकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति तयोर्दृष्ट:
फलभोगः क्रियानिष्पत्तिः अदृष्टा तथा सति वपनादिकृतोपकारस्यादृष्टत्वात् दृष्टस्य
वेषा वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य एव पर्यवस्यन्ति वपनादिसंस्कारः २ ॥
द्वितीयस्यार्थस्य सिद्धिः हविरादिभिः स्वक्रियानिष्पाद्यमानादृष्टस्य तत्र तत्कर्तृत्वा

कारो वपनादिकृतः सउपकारो नास्ति तस्माद् दृष्टफलभोजिनो यस्य यजमानस्य१

१०० यागमदृष्टरूपः शास्त्रीयसंस्कारः सोयं सत्स्वेकर्मणियुक्तानां गोष्ठ नात्र सर्वत्रवाक्यम

स्ति येन परंपरया पात्रसाधनेन गोष्ठवपनाद्युपकारः प्रोक्तेत प्रकरणेन मुख्यसौवनत्वं ३ n

चिकीर्षयाचर्सं योगात् = ४ गानां तस्मात्तेषूपकारः ॥ मुख्यार्थो सौमिकी वेदिः क्रमयाधानमुख्यगा चिकीर्षि

तत्वान्मुख्यस्सवेशान्तकतिसंभवात् २ मुख्ययोक्तत्वहेतुत्वात्तदंगं च चिकीर्षितं मु१

100 ख्यं वेतेनतद्वेदिरंगेषूपकारिणी २ ॥ तमीयादिकरणसारवयति दार्शि१

कीवेदिमध्ये तस्यां प्राचीनवंशो मंडपोव्यवस्थितः तत्रसर्वसंपादितिसदाहवि१

र्धानादीनां वयोमध्यभागविशेषः तैः सदः प्रभृतिभिः सहसौमिकी वेदिरत्र ख्याते

एवास्ये सोम ^ सेयमुख्ययागस्यैवोपकारं करोति तत्र मुख्यानामग्नीषोमीयाद्यंगानां कृतः मु१

स्य ^ ख्यो चिकीर्षितत्वात् नचांगान्यपि चिकीर्षितानीति वाच्यं चिकीर्षाया रपस्य यामुख्योवि षयत्व ^

त ^ वेदैनैकाधिकित्वात् एवंश्रूयते षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राचीवबविं प्राति रम्यानेजिवा

पश्चाद्भागः जघने नतिप्राप्नामहइति अस्यायमर्थः श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेनतिर्य १००

द्रुय ^ यागकर्तृसमर्था: पादविन्यासा—

कर्माणाहृदयेन च प्रतीतेः भागे फलहेतुत्वं सोमयागं कस्मात् प्राह्वाम इति निश्चितत्वं तथैव क्रः
यादि तिसृणां चिकीर्षायां सन्धिविषयाद्यपि प्राह्वामह इति यदि सा एष स प्राक्तो यन्याया
त. अंगानां नानपमूनामिष्टीनां च सन्दोहविज्ञानादिमंड पतिरपेक्षा एतं यथा क्रूयादि
माणमंत्रेरेणार्थानुष्ठानं प्राकाव्यासाद्य पन्या सत्त्वनिरर्थकः सोमस्यानुष्ठाने यथाक्रवेद्या त्वद्
मेव संभवति न त्वन्यत्र तस्मात्तावेदिर्व्यस्यैवोपकरोतीति प्राप्ते ब्रूमः इयमिष्टाह्वाय
तद्व्यत्र सोमप्रधानानुष्ठाने प्राक्प्रक्रितं क्रमाना हृ सैव पदं अतिशयफलहेतुत्वात् अतोऽ
त्वांगयोष्टिकीर्षायास्तत्स्वत्वाहेत्वादि क्रमयायां न चायं वपनादि सामप्रणीयं इष्टौ वयो ह वांश
तथा प्रधानेन २=४ गाभावस्मात् नोक्तत्वात् इह तु हविरामनादिर्दह उपयोगः स च प्रत्यांगयोः सम इत्युभया
चे. चैत्रहोत्रा वैष्णोमासी मन्त्रो दाम्पादिमप्रोने मन्त्रो समव्यादुतांगेपि सुख्येत तद्यापि प्राकृतः २
प्राक्तस्य कर्मका चित्वात् तत्र मप्रोनवर्जनात् विभक्तिव्ययमंत्रो मुख्यांगहविषोर्ध्वयाः २२९ त्वांश
चत्रपौधिकरणमारचयति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते चत्रहोत्रा पौर्णमासीमभि
मृशेत् चत्रहोत्रा मावास्यामिति हविर्विहोतेन्यादिको मंत्रश्चतुर्होतानामस्मिन्मन्त्रे य
यान

१९१ ह्वानां चरुणां श्रृतत्वात् २ अथवा न सामं त्रस्यामिमामित्येतन्नाम भूतः कश्चित्पुरुषः प्रजापतिना
मा चरुर्वीरमंत्रितः प्रत्युत्तमुवाचेति सपुरुषः श्रुतहूतः तदीयनाम्ना मंत्रोऽपि चरुहूतः इत्यु
च्यते इष्टीनां पत्नीसंनहनमत्र हृणमग्नये मिन्मयि प्रायेणाहूतं प्राह्नस्यानेहोत्र प्राहुः प्रत्याने ९
अयमर्थः सर्वापितेत्रितीयप्रालेणाप्रायते आत्मन्नात्मानिन्नस्या मंत्रयते तत्सवचनहूतं प्रत्यस्य
णात्स चरुहूतेति मंत्रचरुहूतो हवै नामैषः तेवाप्रत चरुहूते तेसंते चरुहूते तस्या चरुतेनेपरेते
९८ णप्रहोत्वप्रियाहिंदेवाइति अग्निहोत्रत्वादिको मंत्रः यं चहोता त्राप्य कश्यकारोद्रहम्यः
प्रत्रेया यमात्स्वादिहविषयस्य पौनार्थ्यमत्रो सौ मध्ये एव हवि धिनि विमाते योऽणेमाः
स्यमावास्यायानुयो मंत्रम हविर्विषयत्वादिविप्रायुक्तमः योऽणंमास्यमावास्यायाहोकर्म
वाचिनो ननु हविर्वाचिनो नचकर्मणो हूयस्य पौने संभवति अथ कालविवर्तया विम
क्रियमत्ययेन सन्न मार्थ्यो व्याख्येयवेत् दाकाल संवधमस्व्यागयोरु मयोस्तस्त्वा
गयविधल विरूपस्य पौनि मंत्रोऽविनियुज्यते ॥ ९ इडदीत्यादहिरण्यातेत्रा द्रप्राभिर्भूतं ९ दीत्यादहिरण्यं वचनाम्प्रधानस्य
हयार्थं मृतसुख्यो यं सोमस्यनुक्तिसंभवात् २ अत्यागं हयगंभैवं वाः पर्यविडंबना ९ १९१

तथा यूपस्य वेदिः

वचनस्यानर्थक्यात् प्रधानार्थमिदं स्यादिति ॥ २ ॥ अंतर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदि यागमनलक्षयेत् दे॰
शांयूपं यागभावेन वेद्यांभागे त्रैलोक्यसंज्ञेते ॥ ३ ॥ बहिर्वेदिपदं मिनोतीति त्रीनध्यायान् नीयमा-
नस्योपस्य वस्तुतावानुदेशो वैशेष्यते ॥ ४ ॥ पंच साधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमे दीक्षाद-
क्षिणाश्रयेन दंडेनदीक्षयतीति तस्य हार्दं प्रधानं दक्षिणानिच तच्च दीक्षानामग्नीषोमयोः पशुसंबंधः कर-
रोति तथा दक्षिणायिनं वचनात्तु दीक्षासोमस्य दक्षिणासोमस्येति वाक्येन सत्या मख्ये संबंध
एवावगम्यते तत्र गतिसंबंध इति दीक्षा दक्षिणा सोमेनैव साक्षात्संबंधौ तासु सोमः पुनरंगैः
संबंधः इति परंपरया दीक्षादक्षिणयोरंगैरपि संबंधोऽस्ति तस्मात् प्रधानार्थं दीक्षादिकमिति
प्राप्ते ब्रूमः अव्यवहितसंबंधस्य वचनात् अभिधेयार्थः तदसंभवे तु परासंबंधः कथंचिद्गृह्य-
ते इह तु तत्संभवात्पारंपर्येण न ग्रहणं तस्मात्प्रधानार्थं दीक्षादिकं ५ ह्याधिकरणमारचयति
अग्नीषोमीयपशौ यूपमिनोतीति प्रकृत्य श्रूयते अर्धं अंतर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीति अव-
स्थापयितव्यं किं यदि न स्यात् वा तत्र वेदि वेदिरिति पुनः प्राप्ताचार्यतेति प्रायश्चित्तस्य स्थाल
संगत्यादि मिमीत तत्र तस्य चनीयमानस्य तत्र वाक्येन विधानान्वयः तत्तो वाक्यभिये

यूप॰

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचनात्सामिधेनीर्नामः = २

तच्च तन्त्रवेदस्य तत्रैवोभयभागाभ्यामुपलक्षितो संस्कृतो लौकिको देशो मीयमानस्तद्वाचि
१९.२ ते॰ तो विधीयते तथान्यात्र वाक्यभेदं तस्माल्लौकिकदेश एवात्र स्वरूपानुगतत्वेन विधीयते न संस्कृत ने॰
वेदिभागः ॥ हविर्धाने स्थितो ब्रूयात्सामिधेनीरिहागता हविर्धानस्थतास्वाहो तद्देशो
102 नेन लक्ष्यतो १ वाक्यं स्यादित्युगतामेवं प्रकृत्या पश्चिमेऽग्नितः देशः प्राग्वाला यूपेन ल
क्षः प्राकृतसंनिधिः २ ॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमे श्रूयते उत यत्सदन्वे य
ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानं दण्डगतयोर्दक्षिणेन तरभागावस्थितयोर्हवि
सोमानय नार्थयोः र्धानयोर्मध्ये दक्षिणं प्राकटमनयुक्तयोर्भागयोः अधीयते तस्य समीपे सोमस्तत्रि
षवः इति त्वयं शाखान्तरोपलब्धेः शाखान्तराध्येयं वर्तते अथ यस्मिन्हविर्धाने सोममभिषुण्वन्ति
तस्मिन्न सामिधेनीरनुब्रूयुरित्यर्थः इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीप्रयुगत्वे
प्रतीयते न चात्र सर्वत्र वाक्यभेददोषः किन्तु वाक्यैकवाक्यतायाः स्वरूपप्रतिभासा
दिति शाब्दः क्रमः सामिधेनीनामित्युपगतत्वाद्दर्शपूर्णमासाद्वात्रप्राप्तिः प्रकृतौ वाह सौ॰
वनीयाग्नेः पश्चिमादेशः सामिधेनीनां स्थानं इहोत्तरवेदेराहवनीयमूलात्तदपेक्ष १९.२

धिकरण॰

शास्त्रप्रयोक्तरि तन्त्रत्वान्स्मात् यंप्रयोगे स्यात् = ९

देशान

याहविर्ज्ञानस्यापश्चिमात् दैवस्यानानास्यादेशाश्च दकेन प्राप्त इति मदेशास्य सामिधेन्यंगत्वं वि
धानत्वं किं न दर्शितेणान्न रहविधानसमीपदेशात्प्रामियमेनप्राप्तैर्दर्शितेण स्यैहविधानस
समीपदेशाद् इति नियमेन विधानेन संनिधिलक्षणे न प्राप्त इति नियमम् आत्रविधानात्प्राप्तेव
भवति त्वन्यलेखाभिप्रायत्वलक्षितस्य दर्शितेण स्यैहविधानस्यात्येनमप्राप्तसामिधेन्यं
गत्वं विधीयत इति गौरवं तस्माद्देशानन्तरत्वेन यजमानेनु कर्तव्यं निखिलं सांगमेवमा ९ साङ्गप्र कर्म
कर्तृगामिफलत्वात् युज्यते सर्वकर्तृता २ प्रयोजके विशेषे त्वमस्ति नो चेत्किं कोहत्या
कार्यते नन्याग मात्रम त्विजोऽन्यत्र कर्तृता २ मक्रीतिकृते संत्येयानित्यसोमप्यस्ति वानस्थि
मसमाधिकरणं मारचयति स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गभोक्तृयागकर्तृत्वसमानाधिकरण्या
देकत्वं गम्यते यानि निष्ठस्य विरतन्त्रितःकर्वेमि प्रादेक्रिया फल इति सूत्रेणाक्रियाफल
स्य कर्तृगामित्वे सत्यात्मनेपदं विदधाति अतःसांगकर्मानुष्ठानमन्तरेण फलासंभवा
न्निखिलं यजमानेन कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः निखिलानुष्ठानाभावेऽपि प्रयोजकतयाय जमा
नस्य सर्वकर्तृत्वमस्ति षड्भिर्हलैः कृषतीत्यत्र तदर्शनात् यदि स्वेनैव सर्वमनुष्ठीयेत

नत्रार्थ्यो कर्तृपरिमाणं स्यादनियमो विशेषात् =१

नक्रीतकर्तृसंख्याया नियमोऽस्य स्तिवा नदि अ५ २

तदानीमृत्विजां परिक्रयो यथास्यात् तस्माद्यजमानेन त्यागमात्रं कार्यं अन्यत्तु सांगप्रधा-

१२२ नक्रीतैर्ऋत्विग्भिः न यथासंनिहितानां त्वरेण रथ्या च सर्वकर्तृत्वस्य यजमाने संभवात् तस्य

रु फलं न विरुध्यते ॥ नवमाधिकरणमारचयति विशेषात् स्ति यावत्कार्यं तावन्त एव ते ऋत्विजो य-

जमानेन क्रीताः कर्तार ऋत्विजः तेषां संख्याविशेषो यद्यपि न श्रुतः तथाप्यधिकार्यानुसा-

सो८ रेणावगन्तव्यः ते च कार्यविशेषाः कर्तृसंयुक्ता एव श्रूयन्ते अध्वर्युर्विगजति प्रतिप्रस्थाता

103 मन्थिनं गृह्णाति नेष्टा पत्नीमुदानयति उन्नेता चमसानुन्नयति प्रस्तोता प्रस्तौति उद्गाता

उद्गायति प्रतिहर्ता प्रतिहरति सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयति होता प्रातरनुवाकम- याजां पठति

नुवाकमनुब्रूते मैत्रावरुणः प्रेष्यति अच्छावाको यजति ग्रावस्तोता ग्रावस्तोत्रीयामा-

ब्रह्म च्यावयति एवं ब्राह्मणाच्छंस्यग्नीध्रपोतॄणां कर्माणि उदाहार्याणि तस्माद्यावन्ति चमसाध्वर्यव स्वते र्धपदेषणाः

अर कार्याणि तावन्त ऋत्विजो वरीतव्याः ॥ चमसाध्वर्यवो नान्य ऋत्विग्भ्यो न्यायवाधिमा योगि

ख्यासंख्यायामेवं प्रमाणतेभ्यो विभेदनात् ६ ताञ्वृणीतेति बहुत्वेनाभिहिता गृहे कथं चेत् वीन्

नेनिवेशावेषमध्याङ्कृत्यानौ बहुलाश्रुते ६ नियतास्त्वस्ति वा तेषां नियामकवचनाभावात् च८ १२२

उक्तत्वोऽनुबद्धश्रुतेः = २

दशानां लिंगदर्शनात् = ८

शमिता च शब्दभेदात्

मसानां दशत्वेन चमसाध्वर्यवो दश तेभ्यो ऽन्यः शमिता तेभ्यो वा ऽन्यः संज्ञापृथक्कृतेः वरणाभाव
तो ऽन्यः संज्ञाभेदस्तु यौगिकः ॥ दशमाधिकरणमारचयति ज्योतिष्टोमे श्रूयते चमसाध्वर्यून् ध्व^
वृणीत इति ये पूर्वं यकार्यानुसारेणाध्वर्युप्रमुखा ऋत्विज उक्ताः तेभ्यो ऽन्ये वा इति विकल्पश्चम
द^ साध्वर्यवः कृतः यौगिकसंज्ञया न भेदप्रतीतेः यथा देवदत्त एव चिकित्सायोगात् वैद्यो भ
प्र^ वति तथाध्वर्युरेव चमसयोगाच्चमसाध्वर्युरिति चेन्मैवं मध्यतःकारिणां चमसा
ध्वर्यवो होतृकाणां च चमसाध्वर्यव इति बहुत्वामेवाभासान्मध्यतःकारिणाध्वर्युहोत्रादयः
होतृकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणादयः तस्मादृत्विजोऽन्ये ॥ एकादशाधिकरणमारचयति चम रन्यो^
साध्वर्यून् वृणीतेति यद्बहुत्वं श्रुतं तन्न विवक्षितं यद्वैकत्वं वस्तुद्धृतं पगतत्वादिति चेन्मैवं ग्रह वैषम्यात्
चमसाध्वर्यूणां तदेवोत्पत्ति वाक्ये^ वैषम्यात् ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहाणामनन्यत्ववाक्ये श्रुतसंख्यानुवादेयत्वात् तदुक्तं बहुत्वं
विवक्षितमर्थः ॥ द्वादशाधिकरणमारचयति स्पष्टोऽर्थः ॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥
शमितारमुपेत नवयज्ञ शमितास्मिन्मंत्रे श्रूयताम्: शमितृसंज्ञायाः पृथक्त्वात् केभ्योऽन्यः श
मितेति मैवं पृथग्वरणाभावात् संज्ञाभेदस्त्वपशुसंज्ञपनयोगादुपपद्यते यथा
चेत्^

उपगाश्च लिंगदर्शनात् ॥ २
कर्मकार्यी सर्वेषामार्त्विज्यमविशेषात् ॥ २

यमं चाध्वर्युकाण्डे पठितः तथा चाध्वर्योः यज्ञाङ्गत्रिसृवचनात् अध्वर्युपुरुषाः प्रतिप्रस्थात्रादयः फ
१९४ लिनः स्मृत एवञ्च प्रयोगे पराङ्गावन्नः तेषु त्रयः षष्ठोऽस्त्यस्मान्नादित्वं च ॥ अन्ये स्युरुपगाता रु
त्रापि रउदिते ध्यानवायथा लोके तथान्यथामेवं नाध्वर्युरिति लिंगतः ९ सोमविक्रयोऽकएवनवा विक्रयी त्वन्यः
वरणवर्णनात् एकैकत्वर्थतान्नास्ति विक्रयस्य विक्रयस्य निषिध्यते २ किञ्चत्विजाः कर्मणोऽचोदित
म सर्वेषु समानमुत केषुचित् अत आह तन्नमित्येकान्तत्वमप्यस्तिनामतत् २ ॥ चमसा त्वात् ॥ २
१०५ ध्वर्य्वाधिकरणमारचयति यथा लोके मुख्योगायकनायकोऽभ्यो न्येपार्श्वस्थाउपगातार दि
स्तथात्रापीति चेत् नैवं यजुर्वेदोक्तः पुरुषोऽपगातारो न्ये भवेयुस्तदानी मध्वर्योः प्र
सङ्गाभावादध्वर्युरुपगायतीति प्रतिषेधो नर्थकः स्यात् स्मात्केऽपि च यौगिकः संज्ञाभेदश्च
ऽपि च चमसाध्वर्य्वाधिकरणमारचयति कयपवत्वन्यानिष्ठो मांगत्वेन तन्मूलेनान विक्रयः न चाविहि श्रु
तम्मत्विजः कुर्वन्ति तस्माद् न्यो विक्रेता ॥ षोडशाध्वाधिकरणमारचयति सोमाध्वरस्य
दशानि संस्थासु वैश्वानरादि संख्याया सर्वेषां समनामकेषां चित्रायागरठितः अत्विक् षष्ठस्य प्रह
त्रिलिमितव्यलोपगजनं तत्त्वप्रस्मादित्विवचमसाध्वर्य्वप्यस्ति तस्मात्सर्वेषामृत्विक्त्वम् १९४

नन

अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं नेष्टारमुन्नेतार मित्यध्वर्यून् ब्रह्माणं ब्राह्मणाच्छंसि नमाग्नीध्रं पोतारमिति ब्रह्मणः होतारं मैत्रावरुणमच्छावाकं ग्राव
स्तुत मिति होतॄन् उद्गातारं प्रस्तोतारं प्रतिहर्तारं सुब्रह्मण्य मित्युद्गातॄन् सप्तदशं सदस्यं कौशीतकिनः समामनन्ति

समानमिति चेत् मैवं संख्यासंख्येयश्रुति विरोधात् सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश
नियमस्तु दक्षि णाभिः श्रुतत्वात् योगात् — र्त्विज इति विज्ञायते श्रूयते तस्मात् होम मनतिक्रम्य प्राप्तो यजन्ति मध्याम्नित्यके क्वचिदेवैतत्रा
मेत्यवगन्तव्यं ॥ संख्यानाशुपि येके चिन्नियतां वा विशेषतः आह्योनदक्षिणादाने दीक्षायां च
विशेषणात् २ ॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति ये सप्तदश संख्याया संख्यानास्ते ब्रह्मादिक्रु पु
पु॰ चमसाध्वर्युश्च श्रूयेके दिक्षु यागृहीतव्याः विशेषस्याश्रवणादिति चेत् मैवं दक्षिणावाक्ये
अ॰ वः॰ दीक्षावाक्ये च विशेषणात् ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्युक्त्वा नहि प्राप्तः श्रूयते अग्नीध्रे
ददाति ब्रह्मणे ददातीत्यादिना दीक्षावाक्यं च सप्तप्रकरणे यजमानास्तत् ऋत्विजद्भ्युक्त्वा
नन्तरमेवमाम्नायते अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततउद्गातारं ततो होतारं
ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वार्धिनो दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुः
मैत्रावरुणं होतुः ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति अग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुद्गातु
रच्छावाकं होतुः ततस्तमुन्नेता दीक्षयति पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुः ग्रावस्तुतं होतुः ततस्त
मन्यो ब्राह्मणः ब्रह्मचारी वा दीक्षयतीति अत्रायमर्थः अध्वर्युर्यजमानं दीक्षितं करोति तस्य
यै

तस्य॰ पितापादितो॰

तस्य षु हषा स्त्रयः ब्राह्मणाच्छंसी आग्नीध्रः पोता चेति उद्गाता उद्गानं करोति तस्य षु हषा स्त्रयः प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्यश्चेति होता शंसनं करो
ति ५.२ वाक्यानि दिशाग्न्यध्वर्युप्रश्नत्रयं एवं त्र्यृत्विजः षोडश न तु च मसाध्वर्य वृ इति नियमो ... सदस्यो यजमानो वा साम दर्पण ... ततः स
दस्य कुरुते किं चिन्नासौ स्वामि तित्स्वतः ५.४

शुश्रूषां त्रयः अग्निध्रस्यानानेष्टोन्नेता चेति एते चत्वारो दीक्षिताः ब्रह्मा वेद त्रयं प्रोक्तमस्य
१२.५ स्यैव तु णं करोति तस्य षु हस्या स्त्रयः मैत्रावरुणोच्छावाको ग्रावस्तुच्चेति चतुर्वर्गो ह्येष प्रथमा स्तो
तदर्द्ध स्ते दक्षिणां संपूर्णां प्राप्नुवंति येह्यतीया स्तेन मर्द्धं प्राप्नुवंतीत्यर्द्धिनः ये तृतीयास्ते तृतीया
पादिनश्च ंशं प्राप्नुवंतीति ये तुरीया इति ये चतुर्थं चतुर्थांशं प्राप्नुवंतीति पादिनस्तानेतानन्तर्क्रमेण स प्रदर्श
स्वामि सप्तदशः तत्र मस्मानान्मानं पूरुषः संस्करोतीति अवदीक्षावा ॥ प्रकृत्यर्थाय सर्वाध्वर्युविकृतावोत्सर्ग एव वात् एजेन्या षोडशास
योनिर्दिष्टेष्वस्याः पतिदेत सर्वे याचे ॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति अध्वर्युर्वैत्रादिषुव्यव
स्थितेषु सप्तदश संख्योपहरकः कश्चिदर्त्विग्यः स्थितः सोत्र सदस्याभिवियति सद
सदसः स्यत्वव्यवस्थितः नचतस्य वरणाभावः केषांचिच्छाखायां तद्वारणस्मानत्वात् ततः सा स्या
प्तदश्यं सदस्य पर्यवसितमिति चेन्मैवं यतो सदस्यः किंचिदपि न करोति सदस्याइदं
कुर्यादिति विध्यभावात् न च विज्ञातिकिंपाणां यजुनमिमित्त्वस्य विकृपाहु तस्मिन्नु
वकल्पते यजमानस्त्यागं करोतीति तस्मिन्नेव पर्यवेतेत स्मात्साप्तदश्यं यजमानेनैके प
तेऽवर्वीचः पृथक्ता एकोनविंशमधिकरणमारचयति अकार्ये नियतं यतः सर्वे सर्वत्र शक्ताः प्र १२.५
तेन = न कार्ये नियतं तेषां नियतं तात्पर्यो यतः शक्ताः केन ति ~~नियतं तेषां~~ ... तानियमो
मितं तन्नियत्ता सौ समभाव्यो या तेषामध्वर्युप्रमत्तीनां

105

अनुयाजस्य स्वकालत्वात्
प्रकृत्यर्थोपयोगि सर्वाङ्गविधिप्राप्तौ तु पार्व-
वत् पर्णताया विधिरेषा उपदिष्टेन तु सर्वेषाम्

त्रिवृत्सप्तदशः पञ्चदश एकविंश...

करणं च सर्वसाधारणत्वान्न नियामकमिति चेन्नैवं समाख्याया नियामकत्वात् यस्मि-
न्कर्मणि आध्वर्यवमिति समाख्या तत्तत्कर्माध्वर्योः एवमितरत्रापि विशेषाधिकरणमारचयति
यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यसौ पर्णताविधिः प्रकृत्यर्थः एवमाधानस्याप्यनारभ्याधीतत्वा-
दाहितत्वाहवनीयाद्यग्निप्रकृत्यर्थ इति चेन्नैवमेव यस्मात् पर्णतावाक्यात्कृतद्वेषा जुहूर्दा-
र्विमात्रं च जुहूः प्रकृताववविहिता विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते आहवनीयाद्यस्त्वनेक-
कल्पप्रवेशाहारहा सः स च क्वचित्प्रकृतावेव विहितः सन्विकृतावतिदिश्यते यथा प्रयाजनादिष्वादिहो-
माः तादृशो विषये यदाहवनीये जुहोतीति वाक्ये नाग्नि प्रकृतावेव विधीयते विकृतौ तु होमेन समस्तातिदिश्यते
तस्मात्तत्र पर्णतायाः यस्तु होमो विकृतावुपदिश्यते तद्यथा सोमग्रहणपामिक्षादामनहोमः तत्रद्वार-
तत्साहोमस्य विकृतावुपदिश्यमानत्वाद्यावितोऽपि प्रकृतावविहितत्वात् पिञ्जाकेन विधेर्वाश्यितमण्का-
त्वात्। एकविंशः यत्रैव चावरुणः प्रैषमनुचाहेति बाधनम् होत्रादिकसमाख्यायास्तस्सर्वत्रोतकत्र चितेः श्री-
तोहि वचनात्मेत्र सा हि होतुमनुपलम्भनात् प्रैषानुवचने यत्र सहितेन च बाधनम् अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते मैत्रा-
वरुणः प्रैषाति चान्वाह इति तदेतद्वाक्यं प्रैषानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकतां विदधाति तेन च वाक्येन समाख्या
बाध्यते अन्यत्र समिध्यमानायानुब्रूहि सूपायां यज्यमानायानुब्रूहीत्यादिप्रैषाणां मध्ये एककर्तृकत्वदर्शनाद्यद्यपि वा:

ऋ॰ मा॰ प्रैषार्थत्वस्मिन्याज्ञिकानां समाख्यानात् तस्य प्रवेशा ज्ञानं च भिद्येव: अग्नीत्त्वामध्वरे देवयं नत्त्वाद्यनुवचनानां होतृ
१०६ कर्तृत्वदर्शनात् अनुवचनानि होत्रा लीनि याज्ञिकसमाख्या प्रैषानुवचने च द्विविधेषु स्मसमस्ते च पूर्वो
दाहृतेषु सो होता ग्रह्यदग्निं समिधेत्यनुवचनं मंत्रस्योत होतरत्ये जति प्रैषः आम्नातः एते प्रैषानुवचने समस्ते
षु प्रैषानुवचनेषु सर्वत्र प्रबलेन वाक्येन समाख्यानाधिकस्य धर्मके कर्तृकत्वं होतृकर्तृकत्वं च पतिसज्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वमेवा
भ्युपेयमिति प्राप्ते विधीयते प्रैषाणि चान्यत्रारेनि च काश्च येन प्रैषानुवचनयोः समुच्चयो वाक्यस्मिन्नुपलभ्यते ततः समुच्चित चमसे चमसाध्
योरेव समाख्याबाधनं यस्तयोस्तु यथासमाख्यं होत्रादिकर्तृकत्वमेवाभ्युपेयम् द्वाविंशं चमसेष्वमसाध्वर्युं जोसो त्वध्वर्यु र्यवः समाख्या
रेव वा संज्ञाविशेषाद् धीस्तु मेवमध्वर्युसंज्ञया विशेषस्यानपेक्षत्वात् नान्यस्यापेक्षणात् अध्वर्युं जेत्कुर्यात् ... दशाद्धोप नात्=
रोपि वा चमसाध्वर्युरिति विविधसंज्ञाविशेषाच्चमध्वर्यव एव चमसे जुहुयुरिति चेत् मैवम् अध्वर्युसंज्ञाया निरपेक्षत्वेन प्रब
लत्वात् केवलाध्वर्योश्चमसाध्वर्युषु चानुगतोऽध्वर्युशब्दः सामान्यरूपः चमसशब्दस्तु चमसाध्वर्युष्वेवेति विशेषरूपः तेन
विशेषमनपेक्ष्यैवाध्वर्युशब्दस्तु निरूढं ज्ञानरूपेण वर्तितुं प्रभवति चमसशब्दस्तु सामान्यवाचिनमध्वर्युशब्दमपेक्ष्यैव प्रकृतेषु
वेदोपदेशात्सर्वे संज्ञा भवति तया स साध्वर्यवो होमश्च तेन यानिरपेक्षया प्रबलया समाख्ययाध्वर्युरेव समस्तांश्चमसे जुहुयात् ग्रहहोम
वहुत्वात्तेयथो माहत्त्वेन कदाचित् शक्तौ चमसाध्वर्यवो जुहुयुः त्रयोविंशं॰ एतेन कलाप वेदोक्तो वाजपेयो यजुर्वेदम् अतोऽध्वर्युणाका
पदेशांस्युः= र्यो यस्या प्रकृतिवाचिमः आख्याविशेषादाख्यायाः पूर्वभावीति चोदकः प्रकृतावित कर्त्री रत्न ... मेव्यवस्थितः एतेन यागः
सामवेदे समाम्नातः इति तत्र समाः सर्वे पदार्था उद्गात्रानुष्ठेया वहिष्पवमानादि ... समाख्याया एतेनैष समाम्ना
तलस्या यजुर्वेदे समाम्नातो वाजपेयः सर्वोऽप्यध्वर्युणैवानुष्ठेयः समाख्याविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः एतेन वाजपेयो हि ज्योति १०६
ष्टोमविकारो तत्र चोदकस्तत्र पदार्थान्तरोस्तः प्रकृतेरनुष्ठेयतया समर्पयति अंगेषु तिदिष्ट ... पश्चात्सांगप्रधानानुष्ठापकस्य प्रयो

106

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्म वद्व्यवतिष्ठेरन् = १ स्वामिपरिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् = २

गवचनस्य प्रवृत्तिः प्रयोगवचनाधीना तु समाख्योक्तं तज्जन्यत्वात् ततः प्रबलचोदकवशात् प्रकृतावितरत्र नानाविधाः कर्तारः स्वस्वधर्मेषु व्यवतिष्ठन्ते
इति श्रीमाधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ७ अथाष्टमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति दक्षिणादि
परिक्रीतिकर्तृत्विजः स्वामिनो यथवा परिक्रयः समाख्यानादृत्विजः स्याद्यथेतरत् परिक्रयात्तु राध्वर्युहोत्रादीनामभावतः परिक्रयणकर्तृत्वं यजमा
नस्य नर्त्विजः दक्षिणादानेन कर्मकाराः परिक्रेतव्याः तत्र हविष्पागव्यतिरिक्तं सर्वमार्त्विज्यमिति निर्णीतं दक्षिणा च द्वादशशतरूपाध्वर्युवेदे ज्ञातवे
अत्रैव विचारान्तरम् = देचसमाम्नाता अन्वाहार्यं दक्षिणाध्वर्युवेदे ततः समाख्यया परिक्रेतृत्वमृत्विजः इति चेन्मैवम् ऋत्विजां परिक्रयणोत्तरकालीनानां तत्कर्तृत्वासंभवेन
यजमानस्यैव तत्कर्तृत्वात् द्वितीये इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुतर्त्विजः स्वामिनः पूर्ववन्मैवम् अध्वर्योर्वचनाद्यस्य यश्तामिष्टकामुपदध्यात्स
गाद्विभागः त्रीन्वरान्दद्यादित्युपधातुरध्वर्योर्वरग्रहदानं वाचनिकं न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः तृतीये संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनो यथवा अध्वर्योस्त
त्रशक्तत्वाद्वेदे तेषु श्रुतत्वात् संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमृत्विजः क्रीणातः क्रियान्ते ऽस्मिन्क्रियायजमानेन आपस्तंबे तज्जीवस द्यथा संस्कार
मंत्रास्तद्विधयश्च यजुर्वेदे समाम्नाताः केशश्मश्रु वपते नखानि कृंतते इति शक्त्याध्वर्युर्वपनादेन तस्मादध्वर्योस्ते वपनाद्यः संस्कारा इति चेन्मैवम्
वपनादिसंस्कारा यजमानगतं मालिन्यमपनीय यागयोग्यतां सम्पादयितुं क्रियन्ते तथा च ब्राह्मणम् केशश्मश्रु वपते नखानि कृंतते मृताह्वा एषा त्वगमेध्या य
त्केशश्मश्रु तामेव तत्त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैतीति न ह्यध्वर्युवपनेन यजमानगतामेध्यता अपगच्छति योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति
पश्चात्प्रयासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः सत्कर्मकारान्नृत्विजः परिक्रीणातीति लोके विरोधिनः स्वामिनोऽपि यथा प्रधानयजनप्रभृत्योजीवन दाने तपश्च फलसिद्धितालोकवत् =
न परिक्रीयते न त्वत्र दोषं धंभसः सेवते तस्मादितरक्रियार्त्विजां संस्कारास्तु यजमानस्य क्वचित्तु वचनादृत्विजामपि संस्कारोऽस्तु चतुर्थे ता
भ्यामिति स्यामिस्येतत्तपः कस्य तयोर्द्वयोः दुःखत्वाद्योक्तृसंस्कारादध्वर्योर्युज्यते तपः फलान्तरस्याप्यपनाशकत्वेन दुःखे तपस्यापि तद्संस्कृतिः
लिंगात्तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवत्तज्ज्योतिष्टोमे द्व्यहं नाश्नातीत्यहत्वाश्नाति प्रदीक्षितपो ध्वर्योर्युक्तं तस्य दुःखात्मकत्वेन परिक्रीतस्यैवे क
र्तृत्वाचितत्वात् दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कारत्वाभावाद्यजमानस्य न युक्तमिति चेत् मैवम् भाविनः सत्त्वेरपस्य फलस्य प्रतिबन्धकं दुःखजन
कं यत्पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखे तपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसंभवात् अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिंगं कल्पसूत्रकारेणोदाहृतं य
दा वै दीक्षितः कृशो भवति अथ मेध्यो भवति यदास्मिन्नन्तर्न किंचन भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त
चाऽस्थि संधीयते ऽथ मेध्यो भवति पीवा दीक्षते कृशो यजते यदस्यां गानि हीयन्ते तज्जुहोत्येवेति विज्ञायत इति न हि दुःखं तपस्तपो विना दुःखं प्रदे

हिरण्यं न त्विजश्च तिष्ठतिः ७

श्री·मा· पार्यं न स्यादिति यथा लोके याजमानं तरेण विषयत्वात् संस्कारानुपपत्तिः तद्वत् तस्मात् कल्पनादिसंस्कारवज्जपोऽपि यजमानस्यैव पंचमं- हिरण्यमालित्वादपि सं-
क्रि· स्कारवचनात्मनः ऋत्विजो नेयथा व्याख्यानं कर्तृत्वानि विलेन तु आश्रयत्वाद्व्याख्यानेव सर्वसन्निधिपाठतः प्रतिगृह्णीयाद्वनीः कर्तृत्वानि विलेऽरपि
१०·७ वाजपेयेऽश्रूयते हिरण्यमालिनः ऋत्विजः प्रचरन्तीति श्येनेऽश्रूयते लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति यद्यपि हिरण्यमा-
लित्वादीनां संस्कारत्वाद्यजमानविषयत्वेऽप्येवं न्यायेन प्राप्ते तथापि वचनाद्यमनि कर्मणः तत्र हिरण्यमालित्वं यजुर्वेदोक्तत्वादध्वर्यूणामेव
लोहितोष्णीषादिकं सामवेदोक्तत्वादुद्गातृणामेवेति समाख्यावशादभ्युपेयमिति चेन्नैवम् हिरण्यमालिनः ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वेषामृत्विजां
सन्निधौ पठ्यमानो हिरण्यमालित्वसंस्कारः सन्निधिना समाख्यां बाधित्वा सर्वैर्ऋत्विग्भिः संबध्यते किं च संस्कार्यत्वादृत्विजो प्राधान्येन निप्रतिपद्यते नगुरुत्व
कृत्वा सर्वेषामृत्विजां हिरण्यमालित्वादिसंस्कारोऽभ्युपेतव्यः षष्ठं- वृष्टिकामो सदो नीचैर्मिनुयादिति कामना अध्वर्योः स्वामिनो वा द्योतकात्मना तस्मादुच्यते
परस्मैपदत्वेनाध्वर्युव्यापारस्य परार्थता प्रतीतावाक्यबलेनापि स्वामिनोऽस्तु तत ज्योतिष्टोमे श्रूयते यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुया-
दिति यथा परस्मात् स्वस्थाद्वा स्थितो वृष्टिर्नीचैः वंशा भवेत् तथा सदो नीचैः किं तु नीचैः कार्यमित्यर्थः अत्र वृष्टिकामनाध्वर्योर्युक्ता यः कामयेत स
मिनुयादिति वाक्येन कामयितृमात्रे कर्तृत्वावगमात् मा तत्त्वं चाध्वर्योरित्यविवादं तस्मात्स एव कामयितेति चेन्नैवम् मिनुयादिति परस्मैपदेना-
ध्वर्युव्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते ततो वृष्टिलक्षणफलस्य यजमानगामित्वात् परस्मैपदश्रुत्या बाधितत्वात्कामस्य यजमानकर्तृक-
त्वं द्रष्टव्यम् यजमानकामितां वृष्टिं पर्जन्यः संपादयत्विति यो ध्वर्युः कामयेत स नीचैर्मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयं एवं विदुषा तात्मनेऽप्याय यजमा- मंत्रश्चकर्म करत्वात्तु
नाय वा यं कामयेत तमागायतीत्यृत्विजोऽपि कामः श्रूयते चेत् तर्हि तस्मिन्नुद्गीथोपासने वचनादृत्विजोऽपि फलमस्तु सप्तमं- आयुर्दा इति मन्त्रोक्तिः
द्वाभ्यां नेत्रभो कस्याध्वर्योः समाख्यया तद्वाचकेत्यिंगतः स्वामिगामिता कामवमता उदमाम्नायते आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीति तत्र पौनःपुन्ये तत्पाठाध्वर्योर्यजमानस्य
द्वाभ्यां नस्या वेत्ययं संशयः कस्येयमनेन सूचितः अस्मिन् मन्त्रे आयुर्मे देहीति फलस्यात्मसंबन्धः प्रतीयते स च यजमानस्य मुख्यो नाध्वर्योः तस्मात्काम एव मन्त्रोऽपि
धवत्त्वात् = याजमानः अष्टमं- वाजस्येमे तत्सुप्रयाद्येकोऽध्वर्युवाचकत्वार्थतः एकः कांडद्वयेपाठादध्वर्युस्वामिनावुभौ दर्शपूर्णमासयोर्वाजस्य प्रसवे नेत्येष मंत्रो
ध्वर्युकाण्डे यजमानकाण्डे चाम्नातः तत्रैकेन पठितेऽसति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरस्तन्न पठेदिति चेन्नैवम् कांडान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसंगात् तस्मा-
द्बुभाभ्यां पठनीयः तयोः पठतोराम्नायभेदोक्तिः अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामीत्यध्वर्युर्मनुते अनुष्ठानमहं द्रक्ष्यामीति यजमानः नवमं- १०·७
वाचयेत्स्वामिने तनौ वाचनीयोऽपवर्ग अक्षिशोभाद्भो नस्य स्वामिता हाचयेदक्षम् वाजपेये श्रूयते स्रुचौ यजमानं वाचयतीति आर्त्विज्ये नकल्प-
न्ताने च वाचनं नस्य विद्वान्विहितोऽस्ति = ९

याजमाने समाख्यानात्कर्मणीति याज
मानं स्मृ: = २

नामित्यादयो मन्त्राः ॥ अथः तत्र मंत्रं तदर्थाभिज्ञमनभिज्ञं वा भावयित्वा वाचयेत् विद्वांसं वाचयेदित्येवं विशेषस्याश्रवणात् अनभिज्ञं तं तदैव शिक्षयित्वा
वाचयितुं शक्यत्वादिति चेत् नैवम् अध्ययनविधिबलादधीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात् तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत् ॥ दृष्टान्तं ॥ वत्स
त्वापसृजेन्नाद्युक्तौ वा त्वाधिश्रयेदिति ॥ द्वादशद्वन्द्वकर्मैतत्स्वामिनो वेतरस्य वा ॥ आद्यः पाशत्वामिकाण्डे नादर्थे तु परिक्रयात् महाकाण्डोक्तितोऽपि नो द्वन्द्व
नेकाण्वकीर्तने ॥ दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने काण्डे श्रूयते ॥ द्वादशद्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोः तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजत्युखां चाधिश्र
यत्यवहन्ति च दृषदुपले च समाहन्तीत्यादि ॥ तत्र पलाशशाखया वत्सापाकरणं पकं कर्म दोहनेन संपादितं तदीरं धारयित्वा पिठरस्थापनमपरं
कर्म तदेतदुभयमेकं द्वन्द्वं तथा व्रीहीणामवहननं दृषदुपलयोः पाषाणं तरेण समाहननादुभयं द्वितीयं द्वन्द्वं एवं द्वादशकर्मद्वन्द्वा
न्यनुष्ठेयान्याम्नातानि तेषां याजमाने काण्डे पठितत्वात्समाख्यया यजमानेन तान्यनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः यजमानस्य यानि कर्माणि

विप्रतिषेधे करणः समकालत्वविशेषादितरमन्यस्तित्वं यत्नो विशेषः स्यात =

तान्यनुष्ठातुमेव परिक्रीतान्नृत्विजः किंच यजुर्वेदे याजमानमितिवर्णनाद्काण्डं महाकाण्डं वा तत्राध्वर्यवमेव नन्वैवे तेन वत्सापाकरणस्याध्व
र्यु आम्नाताः तस्मादध्वर्युरेव तान्यनुतिष्ठेत् याजमाने तु काण्डे तत्रेषामनुष्ठानप्रकारस्योक्तिः किं तु परिगणनया संपादनमात्रमा
म्नातं तेन यजमानस्तान्यनुष्ठेयानि मनसि निधायाध्वर्योरनुष्ठाने प्रमादराहित्यमनुसंधातुं प्रभवति तस्मादध्वर्योरेवानुष्ठानम् ॥ एकादशा
योक्तेऽताध्वर्युरेषसादित्याध्वर्यवमाचरन् होत्रं कुर्यान्न वाचा गहत्वाभावात्करोतितत होते कोऽयुगपत्कर्मद्वयकर्तृत्वन स्पिप्रश्नः ॥ याजे चोदकं
तः प्राप्तेस्तु वाचनिकार्थवत् ॥ अग्नीषोमीयपशौ परिवीरसीत्यनेन परिव्याणकरणमंत्रेणाध्वर्युर्यूपस्पर्शनयापरिव्याणं करोति तदानीं क्रि
यमाणं तत्परिव्याणं होतानुब्रूवात्स्वासाऽत्वनेन मंत्रेणानुवदतीत्यतदेतदुभयं चोदकपरं परयाकृतण पायिनामयने प्राप्तं तत्राध्वर्योर्होतृत्वम
नाम्नायते यो होता सोऽध्वर्युरिति होतारमतः स्याध्वर्युत्वविधानादध्वर्युकार्यं होत्रानुष्ठेयं तत्र परिवीतसीत्यनेन यूपपरिव्याणकरणमंत्रेण होतायूप
परिव्याणं कुर्वीत तदानीं तस्य चोदकतः प्राप्तं होत्रमपि होतानत्यजेत् नहि त्यागहेतुं कंचिन्निषेधं पश्यामः तस्मात्क्रियमाणं तत्परिव्याणं युवा
स्त्वासाऽत्वनेन मंत्रेण होतानुवरेदिति प्राप्ते ब्रूमः द्वयोरध्वर्युहोत्रोरुचितं कर्मद्वयमेको होतायुगपत्कर्तुं न शक्नोति ततो न्यतरस्याबष्टव
भावितित्यागे चोदकतः प्राप्तं होत्रमेवत्यजेत् आध्वर्यवं तु यो होता सोऽध्वर्युरित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन प्राप्तितत्वादनुष्ठेयम् ॥ द्वादशं ॥ प्रोक्षणासा

प्रैषेषु च पराधिकारात् =

दनं कुर्यादध्वर्युरितरो पञ्चा आरोयाध: सादयेति प्रैषतो नो स्मृलिंगतः ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीनां केवचित्पात्रेण वेद्यामासादनं श्रूयते तद
तद्यजुर्वेदोक्तत्वादाध्वर्यवमिति चेत् नैवम् प्रैषमंत्रविरोधप्रसंगात् प्रोक्षणीरासादयेध्मा वर्हिरुपसादय स्रुग्दण्डीन्निरुरवर्हिस्तर
णीहीत्यादिप्रैषाध्वर्युरेवाग्नीध्रमा णम ग्नीध्रं संबोधनेन मध्वरुपस्थानेन तत्वेनानेनसत्वपपद्यते तस्मात्राध्वर्योरेवम् ॥ त्रयोदशं ॥ अग्नी
ध्रो बोधनाध्वर्युरग्नीदस्त्वति रोधतः ॥ आख्याविरोधादध्वर्यो: प्रैषदार्थ्यवत्त्वाततः यथाप्रोक्षणीनामग्नीध्र आसादयति तथा प्रैषमंत्रमप्यग्नीध्र एव
अध्वर्युस्तु दर्शनात = १

कर्मार्थत्वफलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् = ८ अतिक्रान्ते करणे प्रत्यर्थवत्त्वात् = २

अ·११· पवत्वविरोधाभावादिति चेत् मैवम् आध्वर्यवसमाख्याया: पूर्वोदाहृतसंबोधनमध्यमपुरुषयोश्च विरोधात् नच प्रीतत्वादीनाम् आध्वर्यवक-
र्तृकत्वाभावे समाख्याविरोधात् तद्वस्य वाच्यम् प्रैषद्वारा प्रयोजककर्तृत्वेपि तद्विरोधात् तस्मादध्वर्योरेव प्रैषमंत्र: चतुर्दश: प्रमा
१०८ णं इति कस्मात् फललिंगेन बलवता गम्यमानं समाख्यानमिति निरस्तं लिंगं तत्रोपपद्यते ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यस्मिन् आहवनीयस्था-
सन्निधने पनाधानेकरणभूते मंत्रे अध्वर्युणा पठ्यमाने विशिष्टरूपं तेषां यज्ञानां ते विहवा: ते वर्चस्तेज: सोपलक्षितं यत्फलं तन्ममास्त्विति मंत्रेण लिंगेन
मंत्रस्य याजमानत्वं स्पष्टमध्वर्योस्तत्फलमिति चेत् मैवम् दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यात्मनेपदश्रुत्या सांगप्रधानफलस्य यजमानगामित्वप्रतीय-
ते तच्च परिक्रीतस्याध्वर्योर्दक्षिणालिंगेन संबध्यमानस्य: तस्मात्कृत्स्नायाम्भ्यां विरुद्धं तल्लिंगं यजमानपरत्वेनोपचरणीयं मदीय यजमानस्य फल
द्वीत्ययमेव प्रकार: तस्माद्यजमानेन पाठ्येष्वायुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहीत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रयागाशीर्मंत्रेष्वपि तत्फलं यथा याजमानं
108 तथैवाध्वर्युणापाठ्येषु करणमंत्रेष्वपि तत्फलं याजमानमेव पंचदश: मामासंताप्समित्येतत्कस्मिन्स्वामिनि इह वेवत अध्वर्योर्वा स्तनतेनस्वा-
मिकर्मोपयोगत: दर्शपूर्णमासयोराघारहोमार्थमाज्यपूर्णौ द्वे स्रुचौ कस्मुक्स्रुवौ गृहीत्वा नाभिसमीपे हस्तेन धारयति तत्रायं करणमंत्रो: ध्वर्युणा
पठ्यते अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं विजिहाथां मा मा संताप्तं लोकं मे लोककृतौ कृणुतमिति भो: स्रुक्स्रुवरूपावग्नाविष्णू वां नाभिदेशे धारयन्न-
हमध्वर्युर्मा वामवक्रमिषं युवयोरतिक्रमं न कृतवानस्मि युवां च मन्नो विजिहाथां मा भवतं ततो मामहं देहधारिणं मा संतप्तं मम देहसंतापज्वरा-
दिरूपं माकुरुतं स्थानं कृतौ युवां मामाघारहोमाय स्थानं कुरुतमित्यर्थ: तत्र पूर्वोक्तवचोन्यायेन संतापाभावोपि यजमानस्यैवतत्वध्वर्योरिति चे-
त् मैवम् अध्वर्यौ वसंतप्ते सत्यविघ्नेन स्वामिन: कर्मसमाप्यते तस्मादध्वर्युगतोपि संतापाभावो यजमानस्यैव फलमिति नात्र मंत्रे व्यपदेशोपपत्त-
व्यपदेशाच्च = र: षोडशे अहं तन्नौ सहेत्येतत्कस्मिन्स्वामिनि नियुज्यते द्वित्वश्रुत्याकयोरेतदध्वर्युयजमानयो: ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयो:
पक्षाणका फलकयोरधस्तात्खातस्य द्वाग्रे याद्विविदिद्रु चत्वारश्चोपरवनामकागर्ता अरत्निमात्रवोला अधोभागे परस्परं मिलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेश-
र्षयो: = मात्रव्यवहिता वर्तन्ते तेष्वेकस्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन्स्वहस्तं प्रसार्य यस्माद्यजमानहस्तं गृहीत्वा
ति तदा यजमान: किमत्रेत्यनेन मंत्रेण फलं पृच्छति अध्वर्युश्च भद्रमित्यनेन मंत्रेणोत्तरं ब्रूते ततो यजमानस्तन्नौ सहेत्यनेन मंत्रेण तत्फलस्व- इत्यतस्का
कीयत्वेन स्वीकरोति तस्माद्यजमानस्यैव तदिति चेत् मैवम् नाविमनेन द्विवचनेन सहेत्यनेन चोभयगामित्वेवस्वीकारात् सप्तदशो- न: प्रकरणा तिशेषात्सर्व
धर्माणां प्रकृतिस्थानां विकृतावविशेषत: प्राप्तिर्विशेषतो वाद्योविशेषस्यानिरूपणात् प्रकृतौ कार्यकृद्धर्मा विकृतौ स्युर्नचेतरे इत्यपवादस्तस्तेन: कर्मणाम् =
कार्यतस्स्युः प्राकृतबर्हिष: दर्शपूर्णमासयोर्वेदिधर्मा बर्हिर्धर्माश्च हविरासादनाद्यंगप्रधानार्था इति पूर्वत्र निर्णीतं तेच धर्मा विकृतावतिदि-
श्यमाना नियामकाभावात्सर्वे प्राप्नुवन्तीति प्राप्ते ब्रूम: कार्यमत्रनियामकं प्रकृतौ हविरासादनेनोपदिष्टधर्मा कार्यतस्तु विकृतावपिप्राप्यमाण १०८

विते पेच श्रुतिविशेषादप्यक्तः शेषम् = २

अपनयत्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् = ६

त्वसिद्धयेत्वेन नादीन्वेदिधर्मोत्पापयति स्फ्यावदास्फारणरूपं तत्कार्यं न प्रकृतावस्ति दर्शपूर्णमासयोः स्फ्यावदाभावात् तस्मात्स्तरणकार्ये विकृतौ
विधीयमानमप्यप्रकृतकार्यं तथा च प्राकृतानाम् लवनादीनां बर्हिःसंस्कारान्न प्रापयति तस्मात्प्रकृतिगताः कार्यकृद्धर्मा एव विकृतौ प्राप्यन्ते नेतरे अ
प्रापणं यद्बर्हिःस्तरणविवक्षार्थं न वा संस्तरणसंभवात् संस्कृतं स्तरणे नीतं पवित्रं तत्र तो भवेत् दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्राद
शमात्रौ पवित्रे करोतीति तत्र यदेतद्वेदिस्तरणार्थं लवनसंस्कृतं बर्हिस्तेन पवित्रसंभवाद्वास्तरणवत्पवित्रमपि बर्हिषः कार्यमिति चेत् मैवम्।
आस्तरण एव संस्कृतस्य सर्वस्य बर्हिष उपक्षीणत्वात् नहि वेदिस्तरणानीति विहितस्य स्तरणस्याकस्माद्बर्हिरेकदेशे संकोचो युक्तः तस्माद्यथा स्फ्
यावदानमसंस्कृतेन बर्हिषा स्तरणं तिन्यायविवक्षितं बहिर्विषयेणान्येषां यत्र लवनादिसंस्कारराहित्येः परिभोजनीयनामकैर्दर्भैः संपादनीया एकोनविंशं
पुरोडाशसाकलमैन्द्रवायवपात्रके अवदध्यात् पुरोडाशेन वोपसवनीयगः सिद्धस्य यजमानार्थत्वान्नवै संपाद्यते क्रिया सवनीयेन तत्कार्यसंस्कार्यता
द्वितीयया ज्योतिष्टोमे श्रूयते पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवपात्रे निदधातीति तत्र पुरोडाशस्य शकलं यद्यपि निष्पन्नं तथापि तस्य यजमानार्थत्वेन संस्कृ
तं बर्हिर्वदुपस्तयात् तेन कंचिद्विपुरोडाशं संपाद्य तदीयशकले नैन्द्रवायवपात्रमलेपक्रिया कर्तव्येति चेत् मैवम् सवनीयपुरोडाशशकलेनैव तन्नि
धानं कर्तव्यं कुतः संस्कार्यत्वात् शाकलं निदधातीति द्वितीयया संस्कार्यत्वं गम्यते इह शिष्टस्य हि प्रतिपत्तिरूपसंस्कारः न चात्र कल्पितं यजमानार्थं

विकृतौ स वीर्यः शेषः प्रकृतिवत् =

अवदानस्योपयुक्तया पुरोडाशभागस्यावशेषितत्वात् यथात्र सर्वसिद्धपुरोडाशशकलेन तथा धानाः आश्विनपात्रे पयस्या मैत्रावरुणपात्रे इत्यत्रापि द्र
शेषस्यैव प्रक्षेपः विंशाधिकरणं कामस्योपांशुयष्टव्याः किं तदंगप्रधानयोः प्रधानस्यैव वा नात्र विशेषोक्तिरतो द्वयोः सत्त्वानामेव काम्यत्वात्तेष्वेवपरि
वेदना अंगानामतथाभावादुपांशुत्वं प्रधानगम् इदमाम्नायते यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु यष्टव्या इति अथर्ववेदोक्तकर्मवद्वेदोक्तका
म्यायष्टयोगे प्यास्तस्मात्तासामुपांशुत्वं युक्तमित्यर्थः यथा वेदिधर्मा एतं बर्हिर्धर्माणं चांगप्रधानयोः समानो विधिस्तथोपांशुत्वस्यापि न स्यात्र कर
च्चिद्विशेषाम्नायतः इति चेत् मैवम् काम्यत्वस्यैवात्र विशेषनियामकत्वात् न ह्यंगानां काम्यत्वमस्ति करणोपकल्पसंपादकानां तेषां फलेसाक्षा
त्संबन्धाभावात् ततः साक्षात्फलस्यापन्नप्रधानस्यैवोपांशुत्वं अंगेषु तन्त्रहेदानुसारेणाधिविशेषः एकविंशं नवनीतमेव तस्याज्यमुख्यैः वास्तु मुख्य
गम् विधेयमाज्यमप्राप्तं हतिस्थं नवनीतकम् मुख्यः सोमविकारेंगे चोदकप्राप्तमाज्यकम् अनूद्य हतिसंस्कारनवनीतगुणो विधिः श्येने श्रूयते हतिन
वनीतमाज्यं भवतीति हतौ चिरं संरक्षितं नवनीतं यस्याज्यस्य प्रकृतिद्रव्यं तदेतदीदृशमाज्यमानीतरेण पूर्वमप्राप्तत्वात् प्रधानकर्मणि विधेयमिति चेत्
मैवम् प्रधानस्यैकेन स्यसोमयागविकारत्वेनाज्यापेक्षाया अभावात् अंगेष्वेव विशेषचोदकप्राप्तस्याज्यस्य प्रकृतिद्रव्यत्वेन यथोक्तनवनीतगु
णो विधीयते द्वाविंशं तुल्यकालगतांगेषु शरः सर्वेषु चोदितः आद्यो वैशेषिकांगत्वात्कालानां संगतिः योयशोनस्यांगेषु हतिनवनी
तत्वगुणो विहितः सोयेन तुल्यकालीनेष्वेव सवनीयपशुतत्पुरोडाशरूपेष्वंगेषु न तत्कालान्तरवर्तिषु तरणीयादिष्वंगेषु विमतो गुणः समानकाली

नकालेवालिंगदर्शनात् = २

सन्निधानेविशेषादसंभवेतदंगानाम् = ६

अ·मा· ? १०५ नांगमात्रगतः श्येनवैशेषिकत्वात्पश्वादिमवत् यथा स्वरूपश्च नाल भवत् इति विहितं पश्वादि तत्स्वरूपेणैव विशेषितत्वेनोपमृन्नं तस्या कालीनेष्वेवसव
नीयपशुष्ववस्थितं तथा नवनीतमपी तिष्ठात्ये यदाज्यं तद्‌द्रुतिनवनीतमिति वाक्येन सर्वांगुणाज्यविषयत्वप्रतीतावर्तमानकालावस्थायाप्रदिष्ट तस्मात्
वैषु श्येनेषु नवनीतम् त्रयोविंशाधिकरणमारचयति शाक्यायनेपुरोडाशस्त्वरसाः इतिमासुता सवनीयेन सर्वत्र सर्वत्र नवनीतवत् त्वरसाः सवनी
याः स्युरिति तत्सन्निधिःश्रुतः पुरोडाशस्य मांसत्वं तेष्वेवातो नियम्यते षट्त्रिंशत्संवत्सरेषु तु हेय शाक्यायनेत्रत्रश्रूयते संस्थिते संस्थिते रुनिरुह पति
मीमांसा:= श्रेणयोः यातिसयाऽनग्नेरूति तेषां त्वरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवेति तत्र यथा नवनीतं सर्वेषु श्येनेषु निविष्टं तथा मांसत्वमपि सर्वेषु पुरोडाशेषु निविशतइ
109 तिचेत् मैवम् तदा हि ये पुरोडाशास्ते त्वरसा इति वचनव्यक्तौ अनुवृत्तिनान्वयः स्यात् त्वरसाशब्द पुरोडाशशब्दयोर्मध्ये सवनीयशब्देन व्यवधानात् इह
त्वरसाः सवनीया इत्यनयोः सन्निधिः श्रूयते तेन यास्सवनीयास्ते त्वरसा इत्यनेन मासनिधिनाहृताने तवाक्येन मांसत्वं सवनीयपुरोडाशेष्वेव नियम्य
ते इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ८ समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ३ ॥ रामः ॥

अध्यायाना: क्रत्वर्थपुरुषार्थयो विवेको जिज्ञासा:= शेषपरीक्षितसिद्धौ किं प्रयोज्यं किं प्रयोजकम् इत्यपेक्षोदयात् क्रिमर्थस्य प्रवृत्तये अनेन तृतीयचतुर्थयोरध्याययोः सर्वोत्तरभावरूपणादिनः चतुर्था योरयं क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः
ध्यायस्य प्रथमाधिकरणमारचयति विज्ञानक्कार्यकार्याथवाक्रत्वर्थपुरुषार्थयोः अफलत्वान्नकर्तव्या प्रवृत्तौ क्रियतामियम् क्वचिदेव हि चारेण
क्वचित्फलविधेर्वशात् क्वचित्साक्षाद्दिग्धा ये प्रवृत्तिर्वृत्तौ यत्रते क्रत्वर्थोऽयं पुरुषार्थोऽयमिति विवेकस्य प्रयोजनं किमपि न पश्यामः तस्मात्क्रा
यत्निर्वप्तीति:? रुषसाम? ल्लित्सार्थलक्षे ताविभक्तानाम् अपः प्रयाजना दि:= कदन्नविचारवदयं विचारस्त्यज्यतामितिचेत् मैवम् तेन विचारेण प्रवृत्तेर्नियत्वेशक्यत्वात् साक्षात्परंपरया वा प्रवृत्तिनिर्णयोपयुक्तं सर्वमिदं चिं
तनीयम् द्वितीयाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमारचयति क्रत्वर्थादिनिर्णीतिर्वा लिङत्मन स्यनिरूपणात् क्रतवे यत्तदर्थतातिति तस्य निरूपणात् क्रता
वनुष्ठेयः क्रत्वर्थः स्यात् तेन नानुष्ठेयो गोदोहनादौ वर्तमाप्तिः पुरुषेणार्थ्यमानः पुरुषार्थः स्यात् प्रयाजादीनामप्यनुष्ठेयत्वात् पुरुषेणार्थ्यमानत्वादतिव्या
प्तिः तस्मात्तयोरदुष्टत्वलक्षणं दुर्लभमितिचेत् मैवम् क्रतुस्वरूपोपकारित्वेन यो विधिः क्रियते स क्रत्वर्थः प्रयाजादयस्तादृशाः नहि प्रयाजादिभिः पुरुष
स्य कश्चित्प्रीतिविशेषो जन्यते येनते पुरुषार्थाभवेयुः दर्शपूर्णमासक्रतुस्तैः प्रयाजादिभिः फलजननसामर्थ्यलक्षणं प्रोपकारं प्राप्नोति तस्मात्ते क्रत्व
र्थाः पुरुषप्रीतये विधीयमानाः पुरुषार्थाः यथा दर्शपूर्णमासादयो गोदोहनादयश्च तादृशाः नहि दर्शपूर्णमासाभ्यां कस्यचित्क्रतोरुपकारो भवति त
योरेवक्रतुत्वात् नापि गोदोहनं क्रत्वर्थं तदभावेऽपि चमसेन क्रतोः उपकारसिद्धेः तस्मात्सुनिरूपं तदुभयलक्षणम् द्वितीयवर्णकमारचयति फलविधे
र्येनोवाद्यो भावनांशत्वतो यवत् न फलं पोविधेयः स्यात् रागान्तप्रवर्तनात् दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते तत्र विमतः
फलं विधेयं भावनांशत्वात् करणवदिति कर्तव्यतावदिति चेत् मैवम् अप्रवृत्तप्रवर्तनं हि विधानं फले तु पुरुषः स्वयं दर्शजानन्स्वयं रागादेव प्रवृत्तइति १०५
व्यर्थस्तत्र विधिः तृतीयवर्णकमारचयति गोदोहनेनहयार्थस्यात्त्वाभ्यां नाहृयार्थना अन्यथापिक्रतोः सिद्धेः केवलपुरुषार्थता दर्शपूर्णमासयोः

न तु सर्गे कर्माणि पुरुषार्थो यथा स्नानस्यानतिशंक्यत्वान्न तद्द्रव्यं चिकीर्षते तेनार्थेनाऽपि संबंधात् क्रियायां पुरुषप्रवृत्तिः =९

श्रूयते चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति तत्र गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं चेत्याकारद्वयमस्ति पशुफलजननेन पुरुषप्रीतिर्भवतीति प्रापणं प्र
णयनेन क्रत्वपेक्षत्वमपि भातीति चेत् मैवम् गोदोहनमंतरेण फलासिद्धेर्भवतु पुरुषार्थत्वं क्रत्वं तु तदभावेऽपि चमसेन सिध्यतीति न क्रत्वर्थता चतुर्थ
वर्णकमारचयति द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थपुमर्थत्वाकांक्षा नाविदम् नियतत्वात् पुमर्थत्वे हि लोके क्रत्वर्थताधिकी ब्राह्मणस्य द्रव्यार्जनं प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि
नियतानि तत्र तत्र श्रुतानि राजन्यस्य जयादिकं वैश्यस्य कृष्यादिकं शूद्रस्य सेवादिकं यदि तद्द्रव्यसंपादनेन तद्देन क्रत्वर्थ ऊनः अर्जनोपायानां नियतत्वात् पुरु
षप्रीतेस्तु येन केनापि द्रव्येण सिद्धत्वादर्जनोपायनियमस्तत्र निर्विषयकः क्रतौ तु नियमादेवं परमापूर्वोपयोगीति सार्थको नियम इति प्राप्ते ब्रूमः द्रव्यार्जने ले
गः प्रवर्त्तकोऽपहरेदिति न विधिरपेक्ष्यते फलेच्छयैव लिप्सया दृष्टरूपेऽदृष्टमेव अत एव स्मर्यते षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका याजनाध्यापने चैव वि
शुद्धाच्च प्रतिग्रह इति क्रत्वर्थत्वे तु जीवनाभावात् क्रतुरेव न सिध्येत् पुरुषार्थतायां त्वैहिकामुष्मिकप्रीतिकारिभोजनादिवत् क्रतोरामुष्मिकप्रीतिकारितया पुरुष
कार्ये प्रवृत्तिर्भवान क्रत्वर्थतायामर्थिकी सिध्यति उपायनियमस्तु पायेन दृष्टप्रयत्नवृत्तियोपपद्यते तस्माद्द्रव्यार्जनं पुरुषार्थम् इतीयाधिकरणमा
रचयति नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं क्रत्वर्थत्वेन त्वप्रियमः फलस्याकल्पनीयत्वात् क्रतोः प्राप्तेर्निषिध्यते अतो न प्रायश्चित्तपर्युदासत्वेन संकल्पो नीदतो न चसः न क्रत्वेन
समानत्वात् पुमर्थः पापहानये अनारभ्य श्रूयते नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचनेति अत्र नञ्पदमपि याहस्या प्रतिषेधः स तेन त्वपर्युदासः प्रतिषेध
श्च प्राप्तिपूर्वकः प्राप्तिश्चेक्षणस्य निषेधस्य हि कीदृशमानं तथा प्रसक्तं क्रतौ यत्रादित्येक्षणं विहितं तत्रायं निषेधः उद्यास्तमयोद्देशेन प्रवर्त्तते पवच स
ति फलं न कल्पनीयं ~~पर्युदासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वांगीकारेऽधिकारिसिद्धये फलं कल्पनीयं~~ पर्युदासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वांगीकारेऽधिकारिसिद्धये फलं कल्पनी(
यं स्यात् तस्मात् क्रत्वर्थो निषेध इति प्राप्ते ब्रूमः तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमित्याम्नातत्वादनीक्षणरूपं किंचिदनुष्ठेयं तच्च पर्युदासत्वे सत्येव कल्प्यते ईक्ष कायिकवाचिकादयः =
णस्याभावः प्रतिषेधपक्षे न जर्घः पर्युदासपक्षे त्वीक्षणादितरः संकल्पो नञ्पदेन लक्ष्यते सर्वसंकल्पो व्रतानुष्ठेयव्रतत्वेन विधीयते यद्यपीक्षणादितरे व्रतव्रतो
व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः संति तथापि कायिकवाचिकव्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वात् मानसव्यापारस्यावर्जनीयत्वात् संकल्प एव परिशिष्यते स क
ल्पनीयपुरुषार्थः प्रमासंज्ञाया व्रतनिषेधः तथा सत्युद्यन्तमसं त्वादित्यं नेक्षिष्ये इत्येवंरूपः संकल्पो ह्यनुष्ठेयत्वेन विधीयते न च तस्य संकल्पस्य(
क्रत्वंगत्वं तत्र बोधकस्य श्रुतिलिंगादिप्रमाणाभावात् न च पुरुषार्थत्वेऽपि प्रमाणाभावः एतावता हैनसा युक्तो भवतीत्यनेन वाक्येनैनः पुरुषस्य प्र
वायसेवन्ध्यनुपपन्नस्तावत्स्नायादिति वारणफलकस्यानीक्षणसंकल्पस्य विधानेन पुरुषार्थत्वावगमात् क्रत्वंगत्वविवक्षायां तु क्रतुवैकल्यरूपो वि
प्रत्यवाय उपपद्येत तस्मादनीक्षणसंकल्पादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि चतुर्थाधिकरणमारचयति दशयज्ञायुधानीति ह विहितेन विधि
नैवाग्नेयः आग्नेयपुरोडाशे समुच्चयविकल्पने साहित्यं तत्परिशिष्टेन विकल्पादिनियुज्यते स्फ्येनोद्धन्तीति यस्मात् तद्रत्नानूह संत्वः दर्शपूर्णमासयोः
स्फ्यश्च कपालानि चेत्याद्युक्त्वा मैत्रानिर्वेदशयज्ञायुधानीत्याम्नातेतानि चाग्न्रहविष्टेन विधीयन्ते कुतः मानोत्तराप्राप्तत्वेनापूर्वार्थत्वात् यदि तत्र
पुरोडाशो हविर्भवेत् तदा तेन सहैतेषां सम्बन्धो यो विकल्पो वास्त्विति प्राप्ते ब्रूमः आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र त्वाशिष्टेन पुरोडाशेन सह पर्याच्छिन्नानामायु

धानामिति विशेषणानर्थक्यमसमीयेरन् =१

अ॰ मा॰ ११ धानां विकल्पः समुच्चयो वा न संभवति आयुधत्वं यज्ञसाधनत्वं तत्र स्फ्यो नो द्वादशकपालेष्वप्रयत्नीमादिशास्त्रसिद्धमेवाज्ञानाद्य यज्ञायुधानि संभ पशुविशेषणं नेत्यर्थः
रतीत्येष संभरणविधिः स्तूयते तस्मान्नात्र हविष्ट्वम् पंचमं॰ पशुः पत्न्यादस्त्यत्र पशोर्वचो यजनांगता नास्त्यस्ति वाद्यः स्वपरेष्वन्यापशुगतानागते:।
आद्ये स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके योगः कर्तोपयोगे चेति क्रमे यागांगतोचिता अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र पशोरेकत्वं यजनांगं न भवतीत
स्य स्वार्थापगमे संबंधावगमात् पशुमित्येकस्मिन्नेव पदे प्रस्तुतदेकत्वयोः श्रवणात् तदेतरनिरपेक्षत्वात् परस्परसंबन्धो वगम्यते यागस्त्वालभेतेत्यनेन पदान्तरेणो
पात्तस्तत्र वाक्येन संबंधावगतिर्वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी तत एकत्वस्य यागांगत्वाभावाद्भाष्यावद्भावि यागो वाक्येन तस्य स्वाद्भ इति प्राप्ते ब्रूमः पशुमिति पदं य
द्यप्येकं तथापि प्रकृत्या पशुर्निर्दिष्टः प्रत्ययेन कारकत्वमेकत्वं च सम्भवं निर्दिष्टं तत एकत्वस्यासन्नतरे कारके प्रथमं संबंधो भवति कारकत्वेन मम क्रियाहेत
त्वेतद्वारा सति कारकद्वारा क्रियायाः प्रत्ययस्य संबंधः प्रत्ययेनैवावगतः क्रियाविशेषश्च समन्विदितपदान्तरोपात्तो यागरति यजनांगत्वमेकत्वस्य सिध्यति
तद्धैकत्वं स्वयमसूर्त तथा यागक्रियां निष्पादयितुमसमर्थं सन्नत्र समर्थं पशुद्रव्यं पश्चाद्वच्छिनत्ति ततएकत्वस्य यागांगत्वाद्वाभ्यां त्रिभिर्वा यागसि तथा च लिंगं:
द्धिः एवमनड्वाहो युनक्ति वसंतायकपिंजलानालभततत्स्य त्रिद्धित्वबहुत्वयो विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम् षष्ठाधिकरणे नपुंलिंगे विवक्षावाविवक्षानुपयोगतः
आद्योनुष्ठितो पतत्वात्संख्यावज्जाद्विवक्षातः पशुमालभेतेत्यत्र पशुपदे पुंलिंगमविवक्षितं कुतः शाब्दार्थविचारेऽनुष्ठानविचारे च तदुपयोगादर्शनाल्लिंगेपि
तत्पदार्थे पुंलिंगोवृत्तमाहुः प्रयुज्यते तथा पुंस्त्वाख्यात्वपिस्त्रीलिंगोमत्तिकाशब्दः प्रयुक्तः तेन न लिंगस्य शब्दार्थत्वेन विवक्षास्ति अनुष्ठानमपि पुंव्यक्तिस्त्रीव्य
क्तयोः समानं एकत्वावच्छिन्नपशुत्वेवै मम्या भावात् तस्माद विवक्षितं लिंगमिति प्राप्ते ब्रूमः यथा पशुत्वं जातिः यथा वा तदेकत्वं शब्दार्थः एवं हस्तवयवस्तारेऽन्वय
व्यतिरेकाभ्यामन्यथासिद्धाभ्यां लिंगस्यापि कुतः शब्दार्थता न स्यात् वृत्तमस्तिकाशब्दो न्यत्र नवयमर्थतः साधुतां ब्रूमः किं तु भिषक्प्रयोगमात्रबलेन सा
धुत्वं न चानुष्ठानसाम्यं पुंपशोर्विशेषसद्भावात वाक्यमाप्यायतामित्यादिभिर्मंत्रैस्तत्तदवयवस्याप्यायनकाले मेढ्रं तत्राप्यायतामिति मंत्रेण तदवयवस्या
आम्नायविषयवि शेषणभावाशे: प्रतीयेत = प्यायनश्रवणात्तस्मादेकत्ववत् लिंगमपि विवक्षितम् सप्तमं लिङ्क्ष्ठकसंस्कृतो दीक्षणतानादौपयोगापि प्रयोजनैकमेकस्मिन्दुः कर्मणपतः स्यः मंत्रेण
देवसंस्कारः प्रत्येकाद्भवसंस्कृतित्वागात्पर्वसुस्थत्वप्रधानापर्वगंचतत योयस्विष्टकृद्यागः सोयमुपयुक्तः हविः संस्कारस्त्वविवादं तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयो
जनत्वेनावश्यंभावे सति तावतैवोपक्षीणः स्विष्टकृद्यागो नापूर्वं स्वोपकरोति तद्वोकामित्कर्मणोप्रयोजनवद्यं युक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः कर्मण एकत्वेपि
प्रभेदात्प्रयोजनभेदेन विरुध्यते मंत्रपाठोद्दश्यप्रत्येयो देवताहे शेन त्यागश्चेति त्रयो धर्माः तत्र त्यागेन परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वं संपाद्यते तस्मात्स्विष्ट
कृदुभयार्थं एवं सति प्रयाजपशुपुरोडाशावपुदाहार्यौ अष्टमं॰ शेषत्वमपरिगृह्य चिंतनीयमथेतरं तस्याभावान्नतस्यात्रप्रयुक्ता व्यपकलनणात् वस्य
मासोष्वधिकरणेषु शेषत्वमेव चिंताविषयः यथातीतेष्वाधिकरणेषु क्रत्वशेषो यं पुरुषशेषोयमिति चिंतितं तद्वत् कुतः उपरितनग्रन्थेन तत्र तत्र पर्णादी
नां शेषत्वविचारस्याभासमानत्वादिति चेत् मेवम् शेषत्वस्य यत्प्रयुक्तिरूपफलं तदेवमत्राप्यत्र विचार्यं तेशेषत्वं तत्तदुपयोगित्वेनेति न तु हि चार्यःप्र ११
पानभूतः नवमं॰ आमिक्षा वाजिनं च स्याद्ध्यानीतेः प्रयोजकम् उत्तागः मिश्रेवसा मर्ध्यकयोस्तु त्वं तमोग्निमः आमिक्षापयपयावत्रन्दुह्यात्मत्र तोरसात्

एकनिष्पत्तेः सर्वसमं स्यात् =१ अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् =४

पदकर्मोऽप्रयोजकं वचनस्य परार्थत्वात् ॥ ५ अर्थाभिधानकर्मभविष्यतासंयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधीयते ॥ १२

प्रयोजिके काम्यधात्वादत्र निष्कासविवाजिनम् उदमाम्नायते तत्नेपयसि दध्यानयतीति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति तत्र पयसि दधिप्रक्षेपादामिक्षाद्रव्यं यथा
निष्पद्यते तथा वाजिनद्रव्यमपीति रथ्यानयनस्य जनकत्वसामर्थ्याभावाद्द्रव्यं विधीयते तस्यैव तस्मादुभयमपि प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः तद्द्रव्यानामामिक्षा किं तत्प
यसि वेति तद्वक्षाद्धि भिरवगम्यते यस्मिन्पयसि दधिप्रक्षेपः सामिक्षेति तद्धि द्रव्यपयः परामृश्यते आमिक्षायागस्य पुरोनुवाक्यायामेव मात्रा तं जुषन्तां युज्यं पयः इति
पयोरसस्य मधुरत्वमामिक्षायामनुवर्तते तेन तद्वाजिने ततः प्राधान्येन पयसोऽहनीभावात्तस्याजननिमित्तद्रव्यानीतमामिक्षामिक्षैव प्रयोजिका अनुनिष्कासो वाजिनं न तत्प्र
योजकम् ॥ दशमः ॥ सोमक्रयण्यानयने पदकर्म प्रयोजकम् नवाग्नेनां जनस्यापि क्रयवत्संनिकर्षतः तृतीयया क्रयार्था गोस्त्वद्वारानयनस्य च तादर्थ्यात्तत्र्यं युक्तता ।
त्प्रयोजकतापदे ज्योतिष्टोमे सोमक्रयण्याम्नायते एकहायन्या क्रीणातीति सैयमेकहायनी गौर्यदा सोमं क्रेतुमानीयते तदाध्वर्युस्तस्याः षट् तानुगच्छति तदप्याम्नातम्
षट्पदान्यनुनिष्क्रामतीति ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय तद्वत्तान्यद्गतं रजो गृह्णीयात् पदमपि श्रूयते सप्तमं पदमध्वर्युरंजलिना गृह्णातीति तदेतद्रजः संगृह्य
हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तमंजनं प्रदिग्धेत पत्नी पश्यति यत्नेवाप तत्स्वं भरं तिष्ठ सोमक्रयण्ये पदमिति प्रस्तुत्य पर्हिहविर्धानीप्राचीप्रवर्तयेयुर्मेदि
तेषां त्वपांश्चादिति तत्र यथाक्रयः संनिकृष्टः तथैव पदकर्मापि तानानयनं संनिकृष्टं प्रयोजकम् दध्यानयनमामिक्षायाग यथा संयुक्तं तत्र यानां जनं सोमक्रयण्यानयने
न संयुक्तमिति तत्र क्रयेऽपि पदसंयोगस्य तत्वतात् अथा संयुक्तोऽपि क्रयोगवानयनेन निष्पद्येत तस्यैतां जनमपि तेन निष्पाद्यमितिसमानत्वात् क्रयवत्पदकर्मापि सो
मक्रयण्यानयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः एकहायन्या क्रीणातीति तृतीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थता गम्यते गोद्वारा तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रयएवानयने
प्रयोजकः न च पदकर्मार्थत्वं गोर्वा तदानयनस्य वा क्वचिच्छ्रुतं तस्मादप्रयोजकम् ॥ एकादशं ॥ अवघातस्य वा पश्चकपालस्य प्रयोजकं उतस्वप्रयोजकत्वाबाधार्थत्वात्
नीयया पुरोडाशकपाले निर्वापस्य बहुवर्णार्थता प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नीतस्य बाधे प्रसंजनम् कपालेष्वधिपतनीतिश्रवणं पुरोडाशस्य श्रुतं तथा पुरोडाशकपालेन तुषानुप
वपतीति कपाले तद्धारणश्रुतेन तेन च तुषाः सकपालाः रक्षसां भागोऽसीति मंत्रेण तेन रक्षोदिशन्धस्थापनीयाः तत्रापि यथा कपालसंपादनस्य प्रयोजकं तथा तुषवापो
पि प्रयोजकः एकहायन्येति तृतीयया एकहायन्यानयनस्य यथा क्रयार्थत्वावगमः तथा कपालेनेति तृतीयया कपालस्य तुषवापार्थत्वावगमादिति चेत् मैवम् नात्र का
पालमात्रस्य तुषापवापसाधनत्वं श्रुतं किं तर्हि यत्कपालं पुरोडाशश्रपणयोग्यमासादितं तत्तस्य कपालस्य साधनत्वं पतनश्च पुरोडाशकपालेनेति सविशेषणेनाम्ना त
द्विधानात् न तथास्ति प्रयुक्तस्य श्रवणेन कपालं प्रयुज्यते तेन च प्रयुक्तस्य पुनस्तुषवापेन प्रयुक्तिः संभवति तस्मात्प्रयोगेन च प्रयुक्ते कपाले तुषोपवापे विप्रसंगात्प्रयुज्यति ॥ ई
द्वादशे योगवत्त्वं तृतीयाश्रुत्यावोध्यते ॥ द्वादशं ॥ हृदयादीनां हृदयादिश्रपणस्थालमप्रयोजकं हृदयादिरेवबाधोत्तरसंबकत्वेन सामर्थ्यतः हविर्योगयोगवत्वाद्धृदयादेर्हविरामनः प्रयो
साम्यात्य पुसाध्यत्व ५ जकत्वं तस्यैव तेन रसास्यथावतः अग्नीषोमीयपशोः श्रुते हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथवक्षस इति तथान्यदपि श्रूयते शूलं संप्रविष्यति लोहितेनेतिरस्यतीति तत्र हृदया
दीनां शत्रुदाहीनां च प्रकरणपाठसामर्थ्याच्च हृदयादिवच्छूलदाहिकमपि पशुस्थालमप्रयोजकमिति चेत् मैवम् पश्यपायो हि हविः साध्यः इति हृदयादीनां योगपद्याद्धृदया
दीनामेव तत्र योगपद्याः शूलकलोहितयोः तस्माद्धृदयादिरेव प्रयोजकः शूलं तस्य वेधो लोहितं निरस्य तत्र च तेन तदुभयं शेषप्रतिपत्तिमात्रं त्रयोदशं ॥ प्रयोजकः स्विष्टकृल्लिंगं
पुरोडाशोत्तरार्द्धयोः यदा प्रकृतोपजीवी स्याद्यागः स्यास्य सिद्धये उत्तरार्द्धतिशक्तस्य प्रकृतत्वात्कानतो सति अपि स्यान्प्रयोगे पुरोडाशस्योपजीवी चैव वर्तताम् दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते
उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीति सोऽयं स्विष्टकृद्यागः कस्यचित्तत्र तत्र पुरोडाशस्य तदुत्तरार्द्धस्य प्रयोजकः तदुभयाभावे तत्सिद्ध्यभावादिति चेत् मैवम् उत्तरार्द्धोऽर्था

परावकालंभात्प्रोक्तिनशक्तनोरकर्मत्वं ॥ ६ एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ ७

अभिघारणे विप्रकर्षात् उपयाजवत्पात्रभेदः स्यात् =२

अ॰ मा॰ तस्य सर्वनाम न्याद्गणवाचित्वात्सम्बन्धकत्वं कुविज्ञाणि नमाकांक्षत्वमस्यप्यारिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतौ भागवांश्च तस्मात्तमेवोपजीव्य सिद्धकत्वात् प्रवर्तते न तु स्वस्य प्रयोजकः
च॰ चतुर्दशं॰ अभिघारार्थप्रयाजानां शेषेण हविरवकिरेत् शेषधारणत्मात्रेकार्ये नोपाभिघारणम् नान्यथानेन ते कार्येन कार्यं प्रतिपद्यते: प्राजापत्यवपायाश्च नैकोपयोग्योभिघारणं
१११ त प्रकृतौ अन्यत्रप्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति तदेतद्विकृतावतिदिष्टं विकृतयश्च वाजपेयगताः पशवः ते च द्विविधाः ऋतुपशवः प्राजापत्यपशवश्चेति आग्नेयपशु
मालभेत इत्यादिना विहिताः ऋतुपशवः तत्र तत्र सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति विहिताः एते चोभयविधाः पशवः आतः सवनीयसदेवोपक्रम्यते ततः सर्वेषामर्थसकृ
देवप्रयाजाश्च तृतीयस्मिन् ततः ऋतुपशूनां प्रातःसवनप्रचारत्वमन्यनादीयः विधिप्रयाजशेषेणाभिघारणं निर्विघ्नमेवसिध्यति प्राजापत्यपशूनां तु पर्यग्निकरणपर्यं
तमेव तदानीमवत्थानमालम्भस्तुमध्यंदिने सवने तत्कालविशेषस्य प्रत्यक्षाम्नानाद् आलभेत इति विधानात् तेषां च प्राजापत्यवपानां हविषामभिघारणार्थं तदानीं कालीनः प्रयाज
शेषो धारयितव्यः नवा इत्युक्ते तु धारणे सम्भवति ऋतुपशुतुल्यतेनत्वाहुत्याहुतवान् अतः पाशात्तसम्पादनेन मिश्रयेत् शेषो धारयितव्यः अन्यथा प्राजापत्यहविः प्र
याजशेषेणाभिघारणासिद्धिः तस्माच्छेषधारणं तन्मात्रे सम्पादनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः तेऽभ्येन कार्ये क्रतः अभिघारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हविःसंस्कारत्वाभा
वात् नहि हविःप्रतिपादनेन सत्त्वसंस्कारो युक्तः इष्टं च ज्ञात्वा रिक्तीकरणं अन्यथा प्रयाजशेषोपनायां जुह्वां मा अभागार्थतया ज्ञानस्य मार्गे संकीर्यमानतो रिक्तीक
रणेन प्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणाभिघारणम् अस्तु वा तत्र हविःसंस्कारोऽपि तथापि प्राजापत्यवपायामभिघारणार्थं कृतत्वनिराकरणायाभिघार्यत्वेन च प्राजा समानयने तु
पत्यवपायां नूतनमाज्यग्रहणम् आसादनत्वं नायनिवारितत्वात् अतस्तत्रवश्यं यत्ते शास्त्रादवगतं हविषा यसवं न भिन्नतां प्राप्तम् साम्नासालम्भे ते ते नाशत्या उपभृत्स्थापि
तेनाभिघृता इति अत्र शाम्यत्वस्य तद्धारणस्यार्थः तस्माच्छेषधारणं तन्मात्रे न कर्तव्यं पंचदशं॰ चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमार्थोपभृतेहृतम् जुह्वामानयति सोपभृते ग्रहणीनाम्
च प्रयोजये त प्रयोजयेद्वा नीति: प्रयाजार्थं प्रवृत्ताज्ञाने तत्र उपभृतं नयन्ते जौहवेनविकल्पनात् न प्रयोजकतामेवं नियमार्थत्वे जौहवम् अतिक्रामयेद् इत्यत्रैव चतुर्थे
स प्रयोजयेत् दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते अतिक्रामयेदौपभृतीः प्रतिसमानयति जुह्वामौपभृतमिति अस्यायमर्थः पंचानां प्रयाजानां मध्ये चतुर्थः प्रयाजः उपशृत
चत्वारीतेनाभिधीयते तेन चतुर्थप्रयाजमतिक्रम्य वर्हिर्नामकं चतुर्थप्रयाजं होतव्यमुपभृतं जुह्वामानयेत् जुह्वामानयेत् वामिति तत्र यदेतज्जुह्वामा
त्रिस्त्रपु॰ नयनं उपभृत्याज्यग्रहणस्य न प्रयोजकं तथाहि जुहूपभृद्ध्रुवासु सहत्वाज्यग्रहणप्रकारः तन्त्रदिति योगश्चेवमाम्नायते चतुर्जुह्वां गृह्णातीति अष्टावुपभृति चतुर्धा
वा ध्रुवायां जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्युपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति तत्र जौहवं केवलप्रयाजार्थमिति औ
पभृतं प्रयाजानुयाजार्थं प्रयाजेषु जौहवमौपभृतं चोभयं विकल्प्यते तथा सति यदा जौहवेन प्रयाजाः इज्यन्ते तदानीमौपभृतस्यानयनमेव नास्ति अतः प्र
योजकत्वं यदा त्वौपभृतेन प्रयाजस्तदानीमौपभृतस्याद्यं पंचप्रयाजार्थं मितरदनुयाजार्थं तयोः प्रयाजसाधनमर्धं प्रथमप्रयाजकाले एव जुह्वामा
नीतमिति न तस्य चतुर्थप्रयाजे प्रतिसमानयनं विधीयते यत्त्वनुयाजार्थमितरदर्धं उपभृत्यवशिष्टं तत्र किंचिदपि चतुर्थप्रयाजे प्रतिनेतव्यं यत्त्वनुयाजे
ष्वप्रयुक्तमिति तत्र समानयनं प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः यज्जौहवं तत्प्रयाजार्थं यत्त्वौपभृतं तदवशिष्टप्रयाजद्वयार्थमनुयाजार्थं चेत्येवं वाक्यद्वयस्य
व्यवस्थायां संभवन्त्यामष्टदोषग्रस्तो विकल्पो नाश्रयितव्यः यदा जौहवस्वीकारः तदानीमौपभृतं वाक्यस्य प्रामाण्यं परित्यज्यते अप्रामाण्यमप्रामाण्यं १११
स्वीक्रियेत पुनः कदाचिदौपभृतस्वीकारे प्रामाण्यं स्वीक्रियते स्वीकृतमप्रामाण्यं त्यज्येते एवौपभृतवाक्ये चत्वारो दोषाः जौहववाक्येऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ दोषाः

यथोक्तदोषव्यवस्था चानिष्टा येऽइति वाक्याद्व्यवसीयते तथा सत्युपभृतस्यानुयाजार्थत्वात्प्रयोजकत्वे च चतुर्थपंचमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयो-
जकमेव प्राप्नोति · नह्युपभृद्वाक्यं सर्वार्थं व्यवस्थितिं सर्वार्थमविशेषात्तस्यानुयाजार्थत्वेऽप्येवम् प्रयाजानुयाजहेतुः स्यात् ध्रौवमुपभृतमाज्यकं ध्रौवमन्यार्थमित्येषा
व्यवस्था वचनैर्मता · चतुर्गृहीतं गृह्णातीत्यादिग्रहणवाक्येष्वेतदर्थमिति विशेषनियामकस्याश्रवणात् सर्वत्र यागसामान्यार्थमिति चेत् मैवम् यज्जुह्वां गृह्णा-
ति प्रयाजेभ्यस्तदित्यादिभिर्वाक्यैर्व्यवस्थावगमात् · सिद्धान्तः · उपभृत्युपभृतीत्यत्र किमयं केवलोऽविधिः चतुर्गृहीतत्वानुवादः स्यादष्टगृहीतत्वविधानात् चतुर्गृहीते हे-
ऽगं फलवत्त्वाद्विधीयते · चतुर्गृहीतं लब्धेन तेः सहानीताम्यमष्टताम् यदि ग्रहणवाक्ये चतुर्गृहीतं गृह्णातीत्यत्र यथा च तेः संख्याविशिष्टमेकं ह विग्रहणं विहितं तथै-
वात्रोपभृत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकं ह विग्रहणं विधातव्यं ननु चतुर्गृहीतद्वयं तथात्वमष्टस्वत्रमुख्यतयावगमात् अष्टसंख्याया यवम्नतयोर्द्वयोश्च तेः संख्ये-
यो विधाने सम्भवे प्रवाहस्याव यव लक्षणा प्रसज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः · प्रसज्यतां नाम लक्षणा मुख्याष्टसंख्या स्वीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः · चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनार-
भ्य श्रुतं वाक्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्गृहीतं विदधाति यद्यप्येतत्सर्वहोमविषयं तथापि सामान्यरूपमौपभृतं प्रयाजानुयाजविषयं तथा विशेषरूपं तथापि होम-
स्य फलवत्त्वे न प्राधान्याद्ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तं तदुपसर्जनानुसारेण चतुर्गृहीतं तस्मादुपभृति चतुर्गृही-
तद्वयं विधीयते तत्रैकं चतुर्गृहीतं विधातव्यं पंचमप्रयाजार्थं परं त्वनुयाजार्थं ननु वैतं हि चतुर्गृहीतं सर्वेऽवरविधानं तदुपभृतीत्येव विधातव्यं न त्वष्टा-
वुपभृतीति विधिर्युक्त इति चेत् मैवम् तथा सत्यनुयाजार्थं द्वितीयं चतुर्गृहीतं तेन सिध्येत् अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयते तदा तीप्रपभृतः अथ मेन चतुर्गृहीते-
नावरुद्धत्वाद्द्वितीयस्यौपाञ्चोत्तरमन्त्रिक्षेत यद्यप्युपभृत्येवं द्वितीयमपि चतुर्गृहीतं विधीयेत तदा चतुर्गृहीतद्वयमप्येकप्रयोगे वानुष्ठानादुपभृत्येकप्रयत्नेनानय-
नेन सिध्येत् अतउभयसमुच्चयस्य समीपभृतस्य पदार्थेवोपभृत्यानुयाजार्थमष्टावुपभृतीत्यत्र तेनतस्मात्सामीप्यार्थमः एकस्य प्रयोगे विविक्ष्यसिद्धये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधी-
येते इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः १ अथ माधिकरणमारचयति साङ्गः कृतः स्वस्वरूपात्प्रकाशितं
प्रयोजयेन्नवा दोषस्तु विशिष्टस्य विधानतः आद्यः सायंप्रातर्दोहः स्वरूपत्वाद्विशेषणे विहितेऽन्ताहवेतस्मात्प्रयोजकत्वप्रवरः अग्नीषोमीयपशोः प्रयोगे सम्पस्य
स्वरूपेणैतीतिन तत्रूपोयपाल्छेदनस्य प्रयोजकः तथा स्वरूपविच्छेदनं प्रयोजयति कुतः करोतीत्यनेन विशिष्टविधिप्रतीतेः करोतिधातोर्हि भावनामुख्यार्थः
तत्र सूपोपलक्षितः स्वोरितदित्वः करणं छेदनादिरिति कर्तव्यताश्चित्रे तहि लेन स्वरूपसादनीयइति विशिष्टविधिः उपयत्स्वयमेवविनियोगपदमाम्नातः स्वरूपणप
शुमनक्तीतिन तस्मात्स्वरूपच्छेदनस्य प्रयोजक इति प्राप्ते ब्रूमः छिद्यमानस्य यूपस्यायः अथ तेऽपतितः पाकलः स स्वरुरिति स्वरुत्वं नाममात्रं विधोत्राहुतावनुपपवस्वरु-
च्छेदनस्य प्रयोजकः किं तु यूपप्रयुक्तच्छेदनेनैवस्वयमनुनिष्पद्यते द्वितीयं · प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक्शाखावोर्वास्तदिक्शाखाने आहार्यत्वे दिशानानियमः शाखाया त-
त्रोपलक्षणे दर्शपूर्णमासयोर्यत्प्राची शाखया वत्सानपाकरोतीति पलाशशाखाप्रकृतस्य याज्ञये यत्प्राचीनमपि हरेद्देवलोकं जयेदिति तत्र प्राचीशाखस्य मपि॰
दिशासु चिन्ताहि गाहरणं विधीयत इति चेत् मैवम् अप्राकृतत्वात् नतो हवनस्य प्राचीनशाखोपलक्ष्यते तथा सति प्रकृताननुग्रहो भवति तृतीयं · शाखो-
च्छित्तोपवेषं च मूलं कुर्वीत्यप्राचया यद्देहत्साकपालानि स्थापयेदुपवेषः हयंप्रयोजकं छिन्नेर्वन्ना पाकृतिरेववा आद्योऽग्रमूलयोरत्रविभजन

स्वरूपत्वेनैकनिष्पत्तिः स्वकर्मशाहत्वात् = ४ शाखायाः तत्प्रधानत्वात् = ५ शाखायाः तत्प्रधानत्वादुपवेषेण विभागः स्यात् = २

हरणार्थं कपालोपधानाय कार्यं

स्व॰ मा॰ च॰ ११२ विनियोगतः उपवेषं करोतीति सा कांक्षात्या धर्मलतः यद्येनेनानुनिष्पादी सन्तस्माद्युज्यतेन्निमः दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति सेयं प
लाशशाखा वत्सानपाकर्तुमाहृता तां छित्त्वा मूलभागः प्रादेशपरिमित उपवेषः कार्यः तयोरग्रमूलयोः शाखाभागयोः पृथग्विनियोग आम्नातः शाखया वत्सान
पाकरोतीति उपवेषेण कपालान्युपदधातीति तदिदं कार्यद्वयं तत्र छेदनसमाहृतयोः शाखयोर्निष्पद्यते तस्मादुभयमपि छेदनाहरणादेः प्रयोजकमिति चेत् मैवम् उपवे
षं करोतीत्युक्ते केन द्रव्येणेत्याकांक्षायां मूलत इति वृक्षावयवरूपिकस्य मूलमित्याकांक्षायां वत्सापाकरणार्थं छिन्नायाः पलाशशाखाया मूलमित्याकांक्षा पूरणीयात्
स्माच्छेदनेन वत्सापाकरणमेव प्रयोजकं उपवेषस्त्वनुनिष्पादी न त्वापच्छेदने तस्याः द्वितीयच्छेदनस्योपवेषः प्रयोजकः परिवासनसंपन्नेन मूलेनोपवेषकर्तव्यता विधा छेदन=
नात् अन्यथा परिवास्योपवेषं करोतीति समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्ववाचिनो त्वाप्रत्ययस्यानुपपत्तेरिति चेन्न मैवम् परिवासनस्योपवेषसंबंधो वाक्येन प्रतीयते
शाखासंबंधस्तु शाखामिति द्वितीयाश्रुत्या एवं छिन्नायाश्च शाखाया उत्तमूलात् पादस्य कच्छेदे पतितः अन्यथा समूलां शाखां हरेन्नोद्यम्य वत्सापाकरणं दुःशकं स्या
त् अतएव मूलतः स्यादानेयं च मीमांसा तथा सति प्रथमच्छेदनादानं मूलाग्रयोः संस्कृतत्वाभावाल्लौकिकत्वाद्द्वितीयच्छेदनादानं मूलमपि लौकिककाष्ठम हरणे तु / होति योगतः
वश्यमंगारेषु कपालोपधानेकस्यचित्काष्ठस्योपादानमर्थाप्राप्तं तदेवाद्य उपवेषं करोतीत्यनूद्यते शाखापरिवासपरित्यक्ते मूले तेनिहितेन सति कपालोपधानार्थकाष्ठान्त मायाद्व्यालो
रान्वेषणे प्रयासो न कर्तव्य इति वाक्यार्थः एवं सति छेदनहरणादिना यो यो दर्शमासयोः वत्सापाकरणार्थो यः शाखाया अभावात् उपवेषाय शाखाच्छेदो न कर्तव्यः चतुर्थे॰ चार्थं शाखा लात्=
प्रस्तरं शाखया सार्द्धं प्रहरेत् प्रहृतिस्तिरयम शाखायामर्थकर्मस्यात् प्रतिपत्तिरूपोचिता विदित प्रस्तरे यागः शाखाया सा हरन्नर्थ तथात्ये ग्रर्थकर्मत्वे प्रहृतिशाखां प्रयोजयेत्॥ अत्रैका कारिका / गता
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र शाखाप्रहरणमर्थकर्म कुतः प्रहृतिशब्देन यागस्याभिधानात् एतत्सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्येतद्वाक्यमुदा
हृत्य विचारिते प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वेन साहचर्यात् शाखाप्रहरणमपि यागरूपत्वेनार्थकर्म स्यात् अर्थायकत्वेन साकल्यात् प्रयोजनाय क्रियमाणमर्थकर्म ततः प्रहरणेन
पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र हरतिधातोर्यागवाचित्वेनोक्तं किं तन्मात्रवशात् देवतानुपलभ्य द्रव्यदेवता भा
यागः कल्पितः शाखाप्रहरणेन नास्ति देवता तेनायागस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् यातर्ति धातुरत्र स्ववाच्यार्थं परित्यागमेवाचष्टे तथा सति वत्सापाकरणे उपयुक्ताया
पलाशशाखायाः अपयोगान्तराभावात् यागदेशे वकाशलाभाय यत्रक्वापि प्रक्षेपणीया तत् प्राप्ते प्रस्तरेण हवनीये प्रवन्यागे नियम्यते तेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः
प्रतिपत्तिर्भवति प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो हविषोर्थः यथा वत्सानाचर्वितस्य तांबूलस्य संविलेपनादुद्धृतस्य ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्मेति तदभावेपि कल्पवैक
ल्याभावात् पौर्णमास्यां स्वसिद्धिहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति पं॰चमे॰ प्रणीतामिश्रसंयोगिते द्वयान्निनयतीति किम् अपांद्रव्यके किंवा हविःसंयवनं तथा अपः प्रणयती
त्युक्तेः समत्वादुभयार्थता श्रुत्याः संयवनार्थास्ति निनीतेः प्रतिपत्तिता दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते अपः प्रणयतीति चमसेन तासां प्रणीतानां तासामपां प्रयोजनमेव श्रूयते अद्भिः पुरोडा
प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीत्यन्तर्वेद्यां प्रणीता निनयतीति च हविःप्रोक्षणार्थे निधिषाति तत्र हविःसंयवनं वेद्यां निनयनं चेत्युभयमपां प्रणयनस्य प्रयोजनं कु शादर्शनेलनं=
तः अपः प्रणयतीत्यस्य प्रणयनोक्तेर्निवाक्यस्योभयत्र समानत्वात् न तस्मिन् वाक्ये संयवनस्य कश्चिद्विशेषः संबन्धः इत्युपपत्तेरिति चेन्न मैवम् विनियोगवाक्ये प्रणीता ११२
भिरिति तृतीयया श्रुत्या संयवनसाधनत्वावगमात्संयवनमेव प्रयोजकं निनयनवाक्ये तु प्रणीता इत्यत्र तया द्वितीयया संस्कार्यत्वावगमात् निनयनं प्रतिपत्तिरूपः संस्का

उभयसंयोगात्प्रणीतानामपां वा द्विभागः स्यात्=५

प्राकरणवन्मैत्रावरुणाय दंडप्रदानं कार्यत्वात् ॥

अस्पृष्टो येन संयुक्तो न तदर्थं स्मृतिरेतत्स्यात् स्पार्थं नरगमने शोषनात् प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ७

प्रतिषेधं प्राकृतिकेर्नापेक्षा न पशुर्निरूढः ॥ ९

स्यात् इति न प्रणयनस्य प्रयोजकम् षष्ठं॰ मैत्रावरुणे दंडदानस्य प्रतिपत्तिता उतार्थकर्म तद्योत्स्यारणेक्तं तस्यातः प्रक्रोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया । स्थिता
प्रैषान्वचनेदंडोपेस्यार्थकर्मवत् ज्योतिष्टोमे श्रूयते क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छतीति तत्र दंडदानं प्रतिपत्तिकर्म कुतः दंडस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वा
त् यजमानो ह्याध्वर्युणा दीक्षासिद्ध्यर्थं दत्तं दंडमासोमक्रयाद्धारयति अत एवाम्नानं दंडेन दीक्षयतीति दीक्षितो दंडं प्रयच्छतीति च तस्मादुपयुक्तस्य दंडस्य दानं ।
प्रतिपत्तिरिति चेत् नैवम् दंडस्य विनियुक्तोपयोगस्यापि सद्भावात् यदा मैत्रावरुणः स्थितात्रैषानन्ववदति तदानीमवलंबनाय दंडोऽपेक्षितः अत एवाम्नानं दंडी प्रैषा
नन्वाहेति तथा सति प्रतिपत्तिकर्म यथोपयुक्तसंस्कारादर्थकर्मरूपउपयोत्स्यमाणसंस्कारः प्रशस्तः उपयोजयितव्ये महिसर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः उपयुक्ते तु प्र
तिपत्तिरूपस्य संस्कारस्य सत्कारमात्रपर्यवसायित्वेन कार्यपर्यवसानाभावादप्रशस्तत्वं तस्मान्मैत्रावरुणसंस्कारार्थं दंडदानमर्थकर्म तथा सति तन्निरूढपशा
वस्यापि दीक्षितेदंडसंपादनस्येव तद्दानं प्रयोजकम् सप्तमं॰ चात्वाले कृष्णविषाणस्य प्रासः सोऽर्थकर्म वा प्रतिपत्तिः सार्थकत्वाद्योगोत्सन्नः प्रयोगतः ज्योतिष्टोमे श्रू
यते नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति यजमानेन दक्षिणाः ऋत्विग्भिर्यदा नीतास्तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगस्य शृंगं चात्वाल
नामके गर्ते परित्यजेत् सोऽयं परित्यागोऽर्थकर्म कुतः सप्रयोजनत्वात् प्रतिपत्तित्वे पूर्वाभावे निरर्थकः स्यात् अतोऽपूर्वलाभायार्थकर्मेति चेत् नैवम् कृष्ण
विषाणया कंडूयतीति तृतीयाश्रुत्या यजमानशिरः कंडूयनोपयुक्तस्य विषाणस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् न च प्रतिपत्तावप्यनेन महत्त्वाभावः चात्वालप्रवेशासत्त
मित्येवं विधस्य नियमस्य वैधत्वेन प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि नियमापूर्वसद्भावात् तस्मात्प्रासनं प्रतिपत्तिकर्म अष्टमं॰ पात्रस्यावभृथे सोमलिप्तस्य नयने
तु किम् साधनं प्रतिपत्तिर्वा यंति तेन यतः श्रुतेः प्राप्तसाधनतामेवं पुरोडाशादिषु विष्टुतः पात्रस्य तदसंबंधात् लोपः प्रतिपत्तये ज्योतिष्टोमे श्रूयते च तर्हि तेनाप
तयज्ञस्य यहृणी वा पंचपात्राणां ल्योयदोऽद्धिं तदीयदधिमैवणफलके तस्याद्यलिंचित्सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृथं यंतीति तिष्ठीति तस्य सोमस्य नीरसो भागस्तृजीषं तेन तद्ह ।
जीषपात्रादिकं सोमाभिषवाद्ये सोमेन लिप्यते तस्य लिप्तस्य सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधनत्वमभ्युपेयं कुतः तेनावभृथं यंतीति तृतीयाश्रुत्यावभृथसाधनत्वावग
मात् तस्मात् सोमलिप्तद्रव्यमवभृथे हविष्ट्वेन नीयत इति चेत् नैवम् वारुणेनैककपालेनावभृथमवयंतीत्यनेनोक्ताः क्विचिदाकार्याणि पुरोडाशहविषा वरुणाद्यवभृथे सो
मलिप्तस्य पात्रस्य हविष्ट्वेन संबंधासंभवात् तथा सत्यवभृथशब्देन तदर्थदेशो लक्षितः तस्मिन्देशे सोमलिप्तपात्रस्य नयनमत्र विधीयते तच्च नयनं प्रतिपत्तये भ
वति पात्रस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात् तस्मादेतत्प्रतिपत्तिकर्म नवमं॰ समे यजेतेत्यदेशादेरनुवादो यथवा विधिः प्रयोगानुपपत्तेरनुवादः स्यात् तदनुवादरता समे वा विषमे वेति पा
क्षिकत्वनिवृत्तये अप्राप्तनामुपाधेर्नियमोऽत्र विधीयते दशमानायते समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजे
त अमावास्यायाममावस्यया यजेतेत्यपशुबन्धस्य यजनकर्तारः षडृत्विजः दर्शपूर्णमासयोर्यशंक्ते ज्ञता चत्वारः ऋत्विजः चातुर्मास्यानां पंचऋत्विजः अग्निहोत्रस्य यजनक
र्तारेक ऋत्विक् सोमाध्वरस्य यजनकर्तारः सप्तदशर्त्विजः सोमेन यजेतेति क्रतुपाठे सोमानसउपासनेऽपि दर्शतेन कृतं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर उत्प्रेक्ष्य तदाहेत्यथा
न विधानात् तन्नाहत्ये यजनकर्तारीति विशेष्यते तत्र देशकालकर्तृद्रव्याणि न विधीयन्ते कुतः प्राप्तत्वात् न हि देशादिभिर्विना प्रयोगः संभवति अतोऽर्थापत्त्यानुवा
दितिरिति चेन्नैवम् अर्थापत्त्या पाक्षिकी समदेशादिप्राप्तेः विषमदेशादीनामपि संभवात् तेनायं नियमोऽत्र प्राप्तिनो लिंतास्मिन्नते समदेशादयो विधीयन्ते दशमं॰ प्रेतालस्ये

कर्तृदेशकाला नामचोदने प्रयोगे नित्यसमवायात् ॥

तथाद्रव्योगणस्य निरूत्पत्तिसंयोगात् ॥ ९

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ २ ॥

यजतिचोदनाद्द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात् ॥ तदुक्तेश्च प्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ॥ ५ ॥

मु॰ मा॰ च॰ १९२

न्वादेवाग्नेयस्य विधिरयमिमः द्रव्यद्वारेण तत्प्राप्तेः सर्ववज्जन्नियम्यते इदमाम्नायते वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति तत्र श्वेतस्य गुणस्य द्रव्यनिरपेक्षस्य क्रिया
न्वयाभावात् द्रव्यसहितस्य तदन्वये द्रव्यविधिर्नैवावर्जनीय इत्यतस्तत्प्राप्तेरनुवादः श्वैत्यस्येति चेत् मैवम् सर्वत्राधेनुपातिकत्वनिहृत्रये नियमविधित्वाङ्गीकारा
त् एकादश्यां अवघातेऽपि नियमो दर्शितः तथा विधिना ते न सः प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात् संबन्धः प्रक्रिया यो न्यैः यथा देशकालकर्तृद्रव्याणां पदेस्याश्रौ नियमो विहितः एवमवघा
तोऽपि तण्डुलनिष्पत्त्यर्थं लोकतः प्राप्तोऽपि पाक्षिकत्वविरलत्वादिप्राप्तत्वेन नियम्यते सति विधौ तस्य विधौ प्रधानेनाग्नेयादियागेनासौ प्रयुज्यते न चात्र संबन्धाभा
वादप्रयुक्तिरिति वाच्यम् प्रधानयागप्रकरणपठितत्वेन संबन्धसिद्धेः तस्मादवघातादयो विधीयन्ते प्रधानेन प्रयुज्यन्ते च ॥ द्वादशं॰ अनिरूप्यानिरूप्यावायागहोम
इदानीं तयोः त्यागादपि होमे त्यागः प्रक्षेपो होम इष्यते आकांक्षायां यागशब्दस्य त्यागान्नैव निवर्त्तते यागस्यापि होमस्य विधेः तेऽयवमानता स्वीयद्रव्यपरित्यागप
रकीयं यथा भवेत् तथा संपादनेऽदानं त्यागे त्वेषामियं भिदा इदमाम्नायते सोमेन यजेत अग्निहोत्रं जुहोति हिरण्यमात्रेयाय ददातीति तत्र यागहोमदानश्रवणानामर्थो
न निरूपयितेरावयं ते विघ्नपि द्रव्यत्यागस्य सद्भावात् तत्रो विधेयानामर्थानां प्रधानभूतानाम निर्णयादितरत्र विधानस्य दत्तविवेकः सर्वोऽप्यर्थ इति चेत् मैवम्
देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः स एवासवतेर्मन्दे होमः स्वकीयद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानमिति स्वनिरूपणे पदार्थाः ६ दर्शपूर्णमा

वि॰ धेः कर्माप वर्गित्वात् तदर्थो तरे विधिः प्र देशः स्यात् ॥

साभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विहितस्य यागस्यापरिचलरवत्रं जुहोतीति होमस्य विधानाद्दुहेश्यत्यागमात्रात्मको यागः प्रक्षेपाधिको होम इत्यवगम्यते यत्र
तु यजत्यादिपदं तत्र किं नामेयो ष्टाकपाल इत्येतावदेवाश्रुतं तत्रापि दुहेश्यात्यादेवताया त्यजनीयस्य चावगतत्वाद्दुहेश्यत्यागरूपो यागोऽर्थसिद्धः स्यात् तस्मात्
पानविधेयानां यागादीनां स्वनिरूपत्वाद्विधिविवेकोऽनवद्यः ॥ त्रयोदशं॰ यदा तिथ्यावर्हिरेतदुपसत्स्वतिदेशनम् साधारणं विधिर्वैषा नैषीयस्योपसंहृतिः

आतिथ्यादि व॰ र्हिर्धर्मसा॰ म्येनातिदेशः ॥

वर्हिः प्रस्तेवकता या साञ्ज्ञातिदेशस्य लक्षणं आतिथ्यायोपसद्भ्यश्च वर्हिरेतत् प्रयुज्यते ज्योतिष्टोमे प्रयते यदातिथ्याया वर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति च
ऋते सोमं प्रकृत्यैव स्यात्पाचीनं प्रत्यानयनेष्विमुवो यापि विहितं विदिपूर्वाति सेयमातिथ्या तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषु त्रयो यमानाः उपसदः औपवसथ्ये दिने
त्वग्नीषोमीयः तत्रातिथ्येष्टौ विहितं यद्वर्हिस्तदन्यदिति तत्र उत्प्रेराच्छिद्योपसत्सु विधीयते तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात् यदि तत्रोपयु
क्तमितरत्र विधीयेत तदा विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् तस्मादातिथ्यावर्हिषो ये धर्मा आप्यवालत्वादयस्ते धर्मा उपसत्सु प्रसंक्रियन्त इत्यतिदेशप
रं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः वर्हिः शब्दस्य धर्मातिदेशत्वे लक्षणा प्रसज्येत तस्मात्तदेव वर्हिराप्यातिथ्योपसदग्नीषोमीयेषु त्रिषु विभाति अतः साधारणमत्र

द्रव्यसंस्कार कर्मसु परा र्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् ॥

विधेयं आतिथ्यार्थं यद्वर्हिरुपादीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थं किं तूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं चोपादेयमिति विधिवाक्यस्यार्थः तस्मादातिथ्योपसद
ग्नीषोमीयाः सर्वे ये प्रकृत्यैव वर्हिः प्रयोजकाः ॥ इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ तृतीयपा
दे प्रथमाधिकरणमारचयति जुह्वाः पर्णमयीत्वेन न पापश्लोकं शृणोति जनाः न हेतिरुग्रवर्म नंदमिन्द्राजाः पुरुषार्थः क्रिमु क्रतवेऽतद्विमोऽनाफलस्यम
हि साध्यता विभातिक्रत्वेव तस्मादर्थवादः फलं भवेत् यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति यद्याङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते यत्प्रया १९२
जा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्या इति तत्र यज्ञस्य क्रतुः प्रकृतिभूते पर्णद्रव्यं यञ्जनेन च द्रव्यसंस्कारः

नैमित्तिके निकारकत्वात्क्रतुप्रधानमन्यत्स्यात् अथ यः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते सदसप्रयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेदिति तथा चार्हं कर्तृत्वं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यादिति तत्र संशयः यदेतत्काम्यं सदसप्रयं नैमित्तिकं च चार्हं कर्तृत्वं देव
त्रिसार्थं उतान्यदुपादेयमिति तत्राप्रणयनस्य नित्यप्रयोगे विधिसप्रय पात्रमेव साधनं कृतः नित्येपि पात्रस्य कांक्षितत्वात् न च लोकसिद्धं किंचित्पात्रमुपादीयत इति वाच्यम् अनेककर्मण्यसमवाप्तत्वात्सामान्येन विहितत्वादिति प्राप्ते स्याद्वा काम्ये नैमित्तिके नित्ये इति अनित्ये
प्रयोगे काम्ये नैमित्तिके न भवतः किंतु सदुपादेयमित्यर्थः तथा हि काम्यार्थं सदसप्रयमात्मीयं तत्त्वसति काम्ये योग्यं न हि पात्रिकं काम्यं निमित्ते निक्रत्वप्रहणं नित्यस्य योग्यं भवति पात्रं काम्यानुसारमान्यतो विहितेन न निवर्तते अपः प्रणयतीति हि पात्रविशेषमनुपन्यस्य विहितत्वे यद्यपि
तथाऽनुपपन्नं तस्मात् किंचित्सामान्येन कल्पयति तस्मान्नित्यप्रयोगे तत्काम्यसदसप्रयं नाले तेति किंचित्तरस्मात्रयति किंचित्पादेयं चमसेनापः प्रणयेदिति नेषा त्रविपीयत इति चेत्र हि कल्पा चिंतास्तु =४ एकस्य तत्वेन योगपृथक्त्वम् =८

यज्ञप्रयाजानुयाजरूपं कर्म तत्रितयं पुरुषार्थं तेन विधीयते कुतः पापश्लोकश्रवणादिराहित्यादेः पुरुषसंबंधिफलस्य प्रतिभानादिति चेन्न मैवम् फलाहिसा अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामि
ऽभावे नित्यत्वमाप्यत्वे प्रतिभासते तस्मात् निर्दृष्टं कर्म क्रियत इति वर्तमाननिर्देशात् अतः क्रत्वर्थत्वेन विषयः तत्र पर्णमयीत्वस्यानारभ्याधीतस्य विवाक्ये तत्त्वसिद्धांतित
न क्रतुसंबंधः संस्कारकर्मणोस्तु प्रकरणेन क्रत्वर्थानां तु क्रतुनिष्पादकत्वातिरेकेण फलाकांक्षाया अभावात् वर्तमाननिर्देशस्य विपरिणामं कृत्वापि फल त्वात्=२
रहितत्वात् कल्पयितुं न शक्यं तस्मात्फलत्वश्रवणे हेतुः पापश्लोकश्रवणं हि रथवादः द्वितीयं दध्नेन्द्रियकामस्य निगमयतु तत्र हपि अन्यत्रास्य देवलौकिकं संयोगस्य
नी॰ एवकृतः अग्निहोत्रं जुहुयात् दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत्र संशयः काम्यत्वान्नित्यत्वेग्निहोत्रे द्रव्यसाधनं तद् प्रयोगवत् किं तत्र देवकिंचिद्वा भिन्नेति चेन्न मैवम् दध्ना
द्रव्यात्तक्रि जुहोतीत्यस्मिन्वाक्ये तरेकामसंयोगमवुपन्यस्थनि त्यहोमसंयोगेन तु दूध्विधानात् तस्मादेकस्यापि दध्नो वाक्यद्वयेन नित्यत्वं काम्यत्वं चाविरुद्धं एवमग्नीषोमीयप
यार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात्=७ शौ वोक्तादिरेव धातिब्रोहिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत स्रुवादाहरत्तीयम् चतुर्थं पयोव्रतं ब्राह्मणस्य पुंसां तक्रं तं वैश्यवा पुंयोगाद् त्रिमात्रेण वे भाव्यात्क्रतुपोषणा चोदनायां फलाश्रुतेः कर्म
ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्य तन्मात्रभोजनाभावे व्रतमाम्नायते पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति तत्र ब्राह्मणादिपुरुषसंयोगादेतद्वै तत्पुरुषार्थमिति चेन्न मात्रं प्रतीयेत
मैवम् इंद्रियादिवीर्यादिवत्फलस्यानुक्तत्वात् क्रतुशेषत्वे तु प्रकरणादवगम्यते ब्राह्मणादिपुरुषैर्द्रव्यविशेषव्यवस्थाये निमित्तत्वेनोपन्यस्यते पंचमं नैवास्ति न ह्यशाब्दं प्र
विश्वजिद्यागे फलमस्य तत्राश्रुतेः भावापेक्षत्वाद्विधेः कल्प्यं फलं पुंसः प्रवृत्तये इदमाम्नायते विश्वजिता यजेतेति तत्र फलस्याश्रुतत्वान्नास्ति विश्वजिद्यागे फलमि तीयते=
तिचेन्न मैवम् फलस्य कल्पनीयत्वात् विश्वजिन्नाम्ना यागेन कुर्यादित्युक्ते भावनाभाव्यमपेक्षते किं कुर्यादित्याकांक्षायामनिर्देशे ऽतो वाक्यशेषेणापि किंचित्फ
तत्सर्वार्थमना लमवश्यमध्याहर्तव्यम् अध्याहृते च तत्कामिनः पुरुषस्यात्र प्रवृत्त्या यागानुष्ठानं सिध्यति अन्यथाऽनधिकारत्वादननुष्ठाने विधिर्निरर्थकः स्यात् तस्मात्फ स स्वर्गः स्यात्स
देशात्= लं कल्पनीयम् षष्ठं सर्वफलयुक्तं कस्यात्सर्वं वत्स्वविशेषतः एकेनेतन्निराकांक्षमतो नैकं न कल्प्यते तस्मिन्विश्वजिति पशुपुत्रवीर्यादि यावत् किं सर्वं फलत्वेन कल्प र्वान्प्रत्यविशि
नीयम् कुतः एतेद्वास्य फलमित्यत्र विशेषहेतोरभावादिति चेन्न मैवम् लाघवस्यैव विशेषहेतुत्वात् सप्तमं एकं यत्किंचिद्युक्तानियतं तन्नियामकम् तस्मा ष्टत्वात्=
दाधः सर्वपुंसामिष्टत्वात्स्वर्ग एव तत् विश्वजिति कल्प्यमाने यदेकं फलं तद्दिदमेवेति नियामकं नास्ति तस्माद्विद्यां केन चित्कामितफलं कल्प्यमाने ऽर्थात् सदे
क्रतौ फलार्थ फलत्वे गौरवमेव स्यादिति चेन्न मैवम् स्वर्गस्य पश्वादिफलत्वहेतुः त्वमिश्रितत्वाभावान्निरतिशयसुखत्वान्नाश्च सर्वपुरुषाणामिष्टत्वात् स्वर्ग एव विश्वजितः फल
वादमंगवत्का अष्टमं स्वर्गोपि वाप्रतिष्ठैव रात्रिसत्रे इहाग्रिमः एवं तत्रापि तत्रावश्रुतत्वान्नाश्रुतात्परम् सत्रं कांडे ऽश्रूयते प्रतितिष्ठंति ह वा य एता रात्रीरुपयंतीति तत्रा
र्थवादिनां आभवेति य एता उपयंतीति च द्वादशाहादूर्ध्वं भाविनः सद्योदशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः त्रयोदशसंख्याकाः रात्रयो यस्मिन्सत्र
विशेषे सो ऽयं त्रयोदशरात्र इति सत्रदायप्रायात्स्येनेकवचनांतनयापायेण निर्दिष्टो भवति क्वचित्समुदायिनां तत्र विशेषाणामप्यावान्यमभ्युपेत्य एकप एवतत्र
विशेषो बहुवचनांतेन रात्रिशब्देनाम्नायते तद्यथा एता विंशतिरात्रीः पश्यं [illegible] विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूमः
श्रुत्या रात्रिसत्रविधेस्ताव के ऽर्थवादप्रतिष्ठाश्रुतेः सा चास्तित्वा केषां तमपेक्ष्य ता स्वर्गस्य स्यात्संत्वा तस्मात्प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यादित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वे
न कल्पनीया नवमं क्रतावाक्रते विकल्पो वा सोऽयं सर्वप्रवृत्तये आहोनेवंक्रते नेवफलाकांक्षानिवर्तनात् यत्रस्त्वर्गादेमयत्फलं श्रूयते [illegible] चतुर्निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसका

काम्यकर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञांगे क्रत्वर्थः=१

अ॰ मा॰ मर्त्यत्वब्रह्मवर्चसेऽप्युक्तं फलं स्वर्गोऽप्युक्तफलं तदुभयमप्युपेयं तथा सति स्वर्गस्य सर्वेभ्य इत्येतस्माल्लाभात्सर्वेषां तत्र प्रहणं निर्लभ्येतेति चेन्नैवम् उक्तेन ब्रह्मवर्चसफलेनैव निराकांक्षत्वे विधि
च॰ वाक्ये विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकल्पनाया असंभवात् तस्मादुक्तमेव फलम् द्वाविंशं॰ दर्शादिः सर्वकामेभ्यो वा रोवाफले विधिः अंगोपांगोदितः कामो विधभावादनूद्यते अग्नि
११७ निवोद्धनासिद्धप्राप्तिविधिभावेन फलसंयोगबोधेन भवेदेष फले विधिः इदमाम्नायते एकस्मै वा अन्यत्वावहेयः कामाया द्रियं तेस सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा विति एकस्मेअन्ये
यजेत कतवः कामाया द्रियं ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति तत्र सर्वेभ्य इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्न फले विधिः विधायकस्यालिङ्गादेरभावेन वाचि न्याप्याप्तस्य चाभावा
त अनुवादस्तु भविष्यति सर्वकामानां प्राप्तत्वात् न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधानात्स्वर्ग एव प्राप्तो न तु कामान्तरमिति वाच्यम् अंगोपांगकामानामपि
प्राप्तत्वात् सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरंगं तत्र कामाः श्रूयन्ते एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्येति तथा सामाप्ययाग
स्याहेतद्भ्रमं गंतसाधनं वत्सापाकरणमुपांगं तत्र पलाशशाखया रूरुणे कामप्राम्नातः यं कामयेत पशुमान्स्यादिति बहुपर्णां तस्मै बहुशाखामाहरेत्पशुमन्तमेवैनं क
रोतीति एवं ते सर्वे कामा अनूद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः मा भूत्तामस्मिन्वाक्ये विधिभावेन तथापि तन्निवाक्ये सिद्धेन समाश्रित्यता दृष्ट्या वाचि न्याय च तत्र पूर्वाफलसंयोगो बोध्यते तत
तत्र सर्वेऽवि शेषात् = स्मादयं फले विधिः एकादशं॰ ज्योतिष्टोमस्य सर्वार्थः सर्वसहकृदनुष्ठितः इष्टा स्य पका योगच्चामककृत्स्यादिशेषतः एकैकस्मात्पैतस्य फलस्यैव हि साधनम् चोदितेनैनका
माले पर्यायेण भवेत्स्वामी यथा दर्शपूर्णमासौ सर्वकामार्थौ तथा ज्योतिष्टोमस्य सर्वकामार्थत्वे तिष्ठौ अधिकरणेनैव सिद्धम् ततो भयत्र कामा नैमित्तिकाः ज्योतिष्टोमादिव
त्पं निमित्तं तत्र सर्वेषु कामेषु विविदिषं न हि हि निमित्तसाधारण्ये सति नैमित्तिकानां पर्यायो भवति वह्निसामीप्ये सति दाहप्रकाशयोः पर्यायादर्शनात् तस्माज्ज्योतिष्टोमे
सकृदनुष्ठिते सर्वं कफलं यथा निष्पद्यते तथा फलानां रागेणामपि वारयितुमशक्यत्वा युगपत्सर्वफलसिद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः नात्र ज्योतिष्टोमं निमित्तीकृत्य कामा विधीयं
ते कामानामननुष्ठेयत्वात् किंतर्हि पुरुषस्य स्वतन्त्रपवशात्र कामानुद्दिश्य तत्साधनत्वेनैव ज्योतिष्टोमो विधीयते यद्यपि सर्वेभ्यः कामेभ्य इति स्वर्गपश्वादिफलानामेकेन
वाक्येनोद्दिश्यमानत्वात्साहित्यं प्रतिभाति तथापि तन्नदत्ति उद्देश्यगतत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात् न च शब्दतः साहित्यनियमाभावेऽप्येककर्मफलत्वादर्थतः साहि
त्यमिति वाच्यम् स्वर्गपश्वादीनां परस्परनिरपेक्षाणामेव फलत्वात् तस्मादेकैकस्य फलसाधनत्वेन कर्म चोद्यते अत एव सर्वेभ्य इति निर्देशोपपत्तिः अन्यथा साहित्यनियमा योग सिद्धिर्वा र्थस्योत्पत्त्यसं योगात् =
न्मिलितमिदमेकमेव फलं संपन्नमिति नर्देशो नोपपद्यते तस्माद्यदा यत्फलकामस्तेन तदा नस्सिद्धये ज्योतिष्टोमः प्रयोक्तव्यः एकमपि सकृदनुष्ठाद्विफलं यदा यदा काम्यते तदा
तदाकाङ्क्षितैः पुनः पुनः प्रयुज्यते किमुवक्तव्यं फलभेदे प्रयोगभेद इति तस्मात्प्रतिफलं प्रयोगः द्वादशं॰ चित्रया यजेत पशुकाम इत्येवमादिनियतान्येव आद्यः स्वर्गेण
ल्पत्वाद्धेतुस्यास्तादकत्वेन चित्रोत्पत्तौ तेनियमोऽनुक्तो नापि कल्पकः पुरुषस्यादि नापेक्षेत प्रतिबंधे भवेत्फलम् काम्यकर्माण्येवं श्रूयन्ते चित्रया यजेत पशुकामः ऐन्द्रमेकादश
कपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति तत्र यथा स्वर्गफलस्यामुष्मिकत्वं नियतं एवं पश्वादिफलस्यापि यदि स्वर्गदेहे तु ज्योतिष्टोमादेर्देहान्तरस्थामात्रकः न हि चित्रादिरपि तथा
स्त्विति चेन्नैवम् वैषम्यात् अस्मिन्देहे स्वर्गस्याचोक्तमसंभाव्यत्वादस्मिन्नताप्यन्यदेहे भ्युत्थितिरर्थापत्त्या कल्प्यते चित्रयात्वन्यदेहे वृष्ट्यपयगतेति नियमानुक्तः नापि किं
पि॰ चित्रस्य कल्पकमस्ति अन्येनैहदेहे पश्वादिफलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमंतरेणापश्वादिलाभादृष्टं चित्रादिफलमामुष्मिकमेवेति चेन्न प्र ११८
तिग्रहादेः प्रतिबंधनिवृत्तावुपयुक्तत्वात् तस्मादसति प्रतिबंधे फलमैहिकं सति चामुष्मिकम् त्रयोदशं॰ इष्ट्वा वाजपेयेन बृहस्पतिसवेन यजेत कालं वा बोधयेद्वा क्रमं

समवाये चोदनासंयोगस्यार्थवत्त्वात् =१

गतस्यावबोधकम् क्त्वाप्रत्यायजिकालोऽप्येवमंगत्वबोधनम् अतएव तत्प्रक्रियाच तथा समनुगृह्यते इदमाम्नायते वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत अग्निं चित्वा सौत्रामण्या
यजेतेति तत्र ह्यतिक्त्वा प्रत्ययो वाजपेयस्य पूर्वकालीनतामाह तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसवस्य वाजपेयोत्तरकालीनतां बोधयतीति प्राप्ते ब्रूमः बृहस्पतिसवस्य वा
जपेयांगत्वबोधनमेव क्त्वाप्रत्ययेन मुख्योऽर्थः समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति स्मृतेः क्रियाद्वयस्यैककर्तृकतया तद्विधानात् यद्यपि सूत्रे पूर्वकाल इत्युक्तं तथापि त
न्नियतं मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र कालैक्येऽपि प्रयोगात् वाजपेयप्रकरणमप्यंगत्वेऽनुगृह्यते अन्यथा त्वप्रकृते बृहस्पतिसवे कालविधानात्प्रकरणं बाध्येत अंगत्वे कर्मा
उभयार्थमपीति चेत् =६ न्तरत्वेन प्रसिद्धबृहस्पतिसवत्वाभावात् तच्छब्दोऽनुपपन्न इति चेत् न मासाग्निहोत्रन्यायेन तद्धर्मातिदेशार्थत्वात् तस्माद्वाक्यमिदमंगत्वबोधकं अग्निं चित्वेत्यत्राप्येवं योज
नीयम् ॥ चतुर्दशं ॥ समाप्य पौर्णमासीं तामनुवैमृधई इतः द्वयोरंगमुतैकस्य द्वयोः स्यात्स्वक्रियावशात् उपात्तवाक्यतः पूर्णमासयोगप्रभासनात् तस्यैवांगं न दर्शस्य
अनुयाजो कालः स्यात्प्रयोजनेन सर्वथा = क्रिया वाक्यबाधिता दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनु निर्वपतीति तत्रेयं वैमृधेष्टिः प्रकरणबलादनुयाजवद्दर्शपूर्णमासयोरुभयोरंगमिति चे दि४
त् न वाक्यस्य प्रबलत्वात् नच संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधानादंगत्वमयुक्तमिति वाच्यम् दर्शसाधारणांगसमाप्त्यभिप्रायेणानुपपत्तेः तस्मादुपात्तवाक्या
देककर्तृकत्ववाचिक्त्वाप्रत्ययाच्च पौर्णमासस्यैवांगम् ॥ पंचदशं ॥ किमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति अंगं कालो वाऽथ वांगं स्यादितिपारार्थ्यमन्यथा प्रागाग्निमा
रुतस्यास्य प्राप्ता सोमार्थता तथा अनुयाजाश्च पश्वर्थाः संयोगः कालसिद्धये ज्योतिष्टोमे श्रूयते आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति आग्निमारुतं नाम किंचिच्छस्त्रं अनु दि५
याजाः देवं बर्हिरित्यादिभिः याज्याक्रमैः तत्र काऽपठितैरेकादशभिर्मन्त्रैः साध्या होमाः तत्राग्निमारुतशस्त्रस्यानुयाजा अंगमित्येवमंगांगिभावबोधनाय संयोगः यद्य
यत्र हि काल विधेः कालः स्यात् कालस्य नत्वथान्यात् = नुयाजानामयं कालोपदेशः स्यात् तदानीमाग्निमारुतोपन्यासस्य स्वार्थो न कश्चिदित्यानर्थक्यं स्यात् तस्माद्बृहस्पतिसववद्वैमृधवच्चानुयाजा अंगमिति प्राप्ते ब्रूमः
इतरस्तोत्रशस्त्रवदाग्निमारुतशस्त्रस्य सोमांगत्वमेवमेवावगतं अग्नीषोमीयविकृतौ सवनीयपशावतिदेशतः प्राप्तानामेकादशानामनुयाजानामपि प्रयाजवत्पश्वंगत्व
मवगतम् ततः परस्परमंगांगिभावासंभवात्कालोपदेशार्थोऽयं संयोगः ॥ षोडशं ॥ किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमस्य यागकः अंगांगिभावः कालो वा स्यात्पारार्थ्ययोगतः
दर्शादिलक्षिते काले सोमयागो विधीयते स्वतंत्रः फलवत्त्वेन न युक्ताऽङ्गांगिता तयोः इदमाम्नायते दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति तत्रोभयोराग्निमारुतानुयाज
वदस्वाधीनत्वाभावाद्दर्शपूर्णमासौ क्रत्वोः पारार्थ्यपरिहाराय सोमस्य दर्शपूर्णमासांगत्वबोधकोऽयं संयोग इति चेन्नैवम् स्वतन्त्रफलवतः सोमस्यांगत्वासंभवात्फलवत्स
न्निधावफलं तदंगं भवतीति न्यायात् नचात्र बृहस्पतिसववद्वाजपेयेन सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति शंक्यं वक्ष्यमाणस्य बृहस्पतिसववदत्र नामत्वाभा
वेन धर्मातिदेशकत्वाभावात् क्त्वाप्रत्ययस्य तु समानकर्तृकत्वमात्रेणोपपद्यते तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थ्यमभ्युपेत्यापि तदित्युपलक्षिते उत्तरका
ले सोमविधिरयं एतदेवाभिप्रेत्यारथत्वरूपकेनाम्नायते एषवै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे देवानामव
स्यतीति अवसाने निश्चिते वृषमार्गे यथा रथे न तु सोममार्गे गतः केटकपाषाणादिबाधाराहित्येन सुखं भवति तथा प्रथमं दर्शपूर्णमासाविष्टवत उत्तरकाले तदि
हिविकृतिषु सोमांगभूतदीक्षणीयाप्रायणीयादिषु धर्मानुष्ठानं सुकरं भवतीत्यर्थः तस्मात्कालार्थः संयोगः ॥ सप्तदशं ॥ वैश्वानरेष्टावत्रत्वं पितुः पुत्रस्य वाऽग्रिमः
कर्तैव फलयुक् कर्तृत्वं पितुरेवहि जातेष्टिस्मिन्निष्टिमेतां निर्वपेत्तस्य पूतता तच्चेष्टिर्नपितुर्विना न च प्रवर्तते काम्येष्टिकाण्डे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपे
त्पुत्रे जाते इति पठ्यते यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति स स तपस्वी न्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवतीति तत्र पितुः प्रवृत्तस्य कर्तृत्वेन स्वस्य पुत्रस्य तत्र

फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् =

जै·न्या· वि· ११५ अत्रैव विचारान्तरम्=

तदनुष्ठानफलयोर्वैयधिकरण्यपरिहाराय पितुरेव पूतत्वादिफलमिति चेत् मैवम् यस्मिन् जाते निर्वपतीत्यत्र निमित्तवाक्येन फलस्य पुत्रसंबन्धावगमात् न चाश्रुति
फलस्य पितरि प्रवृत्तिरिति वाच्यम् पुत्रनिष्ठपूतत्वादेरीप्सितत्वेन स्वफलत्वप्राप्त्युपपत्तिसंभवात् तस्मात् पुत्रस्य पूतत्वादिकम् अष्टादशं· जन्मानन्तरमेवेष्टि
र्जातकर्मणि वा कृते निमित्तानन्तरकार्यत्वे नैमित्तिकमतोऽयमः जातकर्मणि निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् प्रागेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरूर्ध्वमस्तु सा पुत्रजन्मनो
वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वान्नैमित्तिकस्य कालविलम्बायोगात् जन्मानन्तरमेवेष्टिरिति चेत् मैवम् स्तनप्राशनात् प्रागेव जातकर्मानन्तरं विहितेष्टिर्जातकर्मणः प्रा
गेव वैश्वानरेष्टिर्निरूप्येत तदा स्तनप्राशनस्यापि विलम्बात् शिशोर्विपद्येत तथा सति पूतत्वादिकमिष्टिफलं कस्य स्यात् तस्मात् जन्मानन्तरं किन्तु जातकर्म
ण ऊर्ध्वं सेष्टिः एकोनविंशं· जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचे च गतेऽथवा निमित्तसंनिधेराद्यः कर्तुः शुद्ध्यपेक्षणात् यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठानं निमि प्रथमे ना
त्तजन्मसंनिहितं भवति तथाप्यशुचिना पित्रानुष्ठीयमानमङ्गविकलं भवेत् जातकर्मणि तु विपत्तिपरिहाराय तात्कालिकी शुद्धिः शास्त्रेणैव दर्शि सिद्ध योगा
ता तेनाशुचित्वे संनिधेरवश्यं बाधितत्वात् गतेऽशौचे दिवसे कल्पवारप्रथमायां शौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्वीत विंशाधिकरणं· अग्निं चित्वा यजेत सौत्रामण्ये दन्तानाम् न्यो काल त्वं=८ शाहदि=
त्यङ्गेष्टिरीदृशी अङ्गिकालेऽस्वकाले वा स्यादाद्योऽङ्गत्वतः निर्वृत्ते चयनादौ तत्कर्मान्तरविधानतः स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् अग्निं चित्वा (
सौत्रामण्या यजेत वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र सौत्रामणीबृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम् तत्राङ्गमङ्गिकाले क्रियमाणस्य प्रयोक्तव्यमितरेषामङ्गानां त
था प्रयुज्यमानत्वादिति चेत् मैवम् क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनादौ निर्वृत्ते सति पश्चात्कर्मान्तरत्वेन सौत्रामण्यादेर्विहितत्वात् यद्यङ्गिना सहैकप्र
योगः स्यात् तदा क्त्वाप्रत्ययप्रापितः पूर्वोत्तरकालविभागो बाध्येत न ह्यङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामङ्गानामवभृथादीनां चयने निर्वृत्ते पश्चाद्विधानं युक्तम् ततः ए
ने॰ कप्रयोगे ऽवरुद्धभाविनि सति स्वस्वचोदकप्राप्ते काले तदनुष्ठानं युक्तम् सौत्रामण्यां हि विकृतित्वात् पर्वकाले चोदकप्राप्तः चयनेन सहैकप्रयोगे तु पर्वोल्लु
त्वा संभरणादिविधानादग्निदिने सौत्रामणी प्रसज्येत तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वाद्वसन्तकालश्चोदकप्राप्तः वाजपेयेन सहैकप्रयोगे को
ऽपि शरदि वाजपेयस्य बृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रसज्येत तस्मात् तिथिपर्वणि वसन्ते च तदनुष्ठानं ननु सर्वेषां यागानां पूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यमित्युत्तरपूर्वकालीनेन सा
ङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गं निरर्थकमिति चेत् न तस्यैवापूर्वस्यानेनाङ्गेनाप्यावल्यदपायाः कल्पनीयत्वात् तस्मादङ्गिनः (प्रकरणस्य दूरात्मन्या
कालेऽनुष्ठानं किन्तु स्वकाले इति स्थितम्   इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ३   चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणं (सोदनाना
मारचयति राजसूये त्वभिषेचनादिके तन्त्रेऽप्युभे मुख्येऽनेकमुख्ये तस्यादाद्यः प्रक्रियैक्यतः यागानां राजसूयत्वाद्दीक्षितं फलवत्त्वतः देवनाद्यफलं यत्तदङ्गफ मत्रंगत्वं=
लवतो यजेः "राजसूयप्रकरणे यागरूपाश्चानुमत्यादयो बहवः श्रुताः अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति नैर्ऋतमेककपालमादित्यं चरुं निर्वपति आग्नावै
ष्णवमेकादशकपालमित्यादयः पञ्चेताः इष्टयस्तथा पशवोऽपि श्रुताः आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते मारुतीं पृश्निं पष्ठौहीमश्विभ्यामित्यादि मल्हा म
गलगलस्तनयुक्तेत्यर्थः तस्या अदितिर्देवता पृश्निश्चाल्पतनुः तस्या मरुतो देवता यावता वयसा वर्षत्रयरूपेण पृष्ठे भारं वोढुं शक्तिर्भवति तावद्वय
स्का पष्ठौही तस्या अश्विनौ देवते एवमभिषेचनीयदशपेयादयः सोमयागाः श्रुताः तथा वल्मीकवपायां होमाद्युत्थादयो दर्विहोमाः श्रुताः येपेन्द्रशिपष्ठसो
मदर्विहोमाश्च तद्विधा यागरूपाः एवमयागरूपा अपि द्यूतादयः श्रुताः पष्ठौहीं दीव्यति अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेपमाख्यापयत इत्यादयः तत्र ११५

यागाययागेषु प्रोक्तत्वाद्देवनादीनामपि सर्वेष्वंगत्वं प्रकरणपाठस्योभयत्र समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्याख्यातवा
च्यायां भावनायां धात्ववाच्यो यागः करणं राजसूयशब्दश्चाप्रसिद्धार्थत्वाद्यागसामानाधिकरण्येन तन्नामधेयं भवति तथा सति राजसूयेन यागेन स्वाराज्य
भावयेदिति वाक्यार्थपर्यवसानादत्र सप्तादीनां यागानामेव फलवत्त्वादंगत्वेन सन्निधौ श्रूयमाणमफलं देवनादिकं यागांगम् द्वितीयः पक्ष
स्त्वभिषेचनस्य तदंगनिविवक्षया राजसूयस्यापकर्षो दाध्यः प्रक्रियायोक्तरः यद्यप्येतद्देवनादिकमंगमित्युक्तं न तदेतदभिषेचनीयस्य सोमयाग
अ स्यैवांगं कुतः अपकर्षात् यद्यप्यभिषेचनीयविधेरर्वाक् संनिधौ देवनादयः समाम्नातास्तथाप्यभिषेचनीयमध्ये तेऽपकृष्यन्ते माहेन्द्रस्तो
त्रप्रत्यभिषिच्यते इति वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेको माध्यंदिनसवने स्तोत्रकाले प्रकृष्यते तस्मिन्नपकृष्टे सति ततः पूर्वमाम्नातानां विदेव
नादीनामर्थसिद्धोऽपकर्षः ततो माहेन्द्रस्तोत्रादिवदभिषेचनीययज्ञयोगात् पातित्वाद्देवनादिकमभिषेचनीयस्यैवांगमिति प्राप्ते ब्रूमः किं
तदंगत्वे संनिधिः प्रमाणं किं वा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकरणं उभयथापि प्रमाणस्य महाप्रकरणस्य प्रबलत्वाद्देवनादिकं राजसूय
स्यांगं राजसूयप्रवृत्त्यानुमत्यादीन्सर्वान्यागानभिधत्ते तस्मात्सर्वेषामेतदंगं अनुष्ठाने तु राजसूयमध्ये कञ्चिदपेक्षितमिति वचनबलादभिषे
चनीययागे माहेन्द्रस्तोत्रकाले तदनुष्ठीयते तृतीयः किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति अंगांगिभावः कालोवाचकाद्वाक्यात्प्रतीयते पुर
स्तादिति कालोपभावि कालविधिस्ततः सोमकस्यापि सौम्यादिप्रधानमितरेष्टिवत् राजसूये संसृष्टहविराद्या आग्नेयाष्टाकपालादीनि दश हवींषि
म्नातानि तेषु षष्ठसप्तमनवमदशमानि सौम्यत्वाष्ट्रवैष्णवानि तेषु हविष्षु यमिदवाकामास्त्रायते पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरति अन्तरा त्वाष्ट्रेण उप
रिष्टाद्वैष्णवेनेति सोऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्नतिदिष्टानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन चोद्यते ततो वाक्यात्सौम्या
दीनामुपसदामंगानीति प्राप्ते ब्रूमः उपसदामिति षष्ठ्याः कालवाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात् सौम्यादीनां कालविशेषसंबंधपरमिदं वाक्यं न चांगांगिभावप
रं ततो न कस्याप्यंगं सौम्यादिकं किं तु प्रधानम् चतुर्थः अस्त्यामनहोमस्य सांग्रहण्यंगताथवा पृथक्त्वमविरुद्धत्वात्फलायुष्मान्नहंगता कामो हि का
ढ्य श्रूयते वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इति तत्रामनहोमाः श्रुताः आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति तएते आमनहोमाः सांग्रहण्येष्ट्या सह
समप्रधानभूताः नहि तेषां मुख्यत्वे कश्चिद्विरोधोऽस्ति दृष्टत्वादाग्नेयादिवत्सप्तादिष्विव बहूनां मुख्यत्वमिति चेन्नैवम् दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति वा
केन स्वाराज्यकामो राजसूयेनेति वाक्येन च यथा बहूनां फलसंबंधावगमः तथामनहोमानां फलसंबंधाभावे सति प्राधान्यायोगात् सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम
इति वाक्यं तु सांग्रहण्या एव फलसंबंधं बोधयति न त्वामनहोमानां तस्मात्फलवत्याः संग्रहण्याः सन्निधावाम्नातानामफलानामामनहोमानामस्त्वंगं पंचमः निवीतं नैमि
त्तिकत्वान्नित्यत्वाद्वाधिगृह्य देवतारायाज्येष्याद्वास्यादस्योभयरूपता निमित्ततत्त्वहीनो नित्योऽत्र यदि शास्त्राद्वाधानतः अतोऽस्यानिमित्ततत्केवलानित्यतोचिता ज्योतिष्टो
मे श्रूयते यां वै कांचिदध्वर्युर्यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आवृश्च्येते यत्प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णाति शमयत्येवैनामिति निमित्तो यद्दधिग्रहो नित्योऽनैमित्तिको वास्वभ
यात्मकः कुतः आकारद्वयसाधकसद्भावात् देवतान्तरायेण तद्देवतादोषभयप्रमस्य ग्रहेणेऽशमनाभिधानादेतस्यो निमित्तं ग्रहो नैमित्तिक इति प्रतिभाति तथा

फलवद्धोक्ते हेतुत्वादितरस्य =

च्युतोभवेत् = २

अधिग्रहोनैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् =

वैश्वानरस्य नित्यः स्यान्नित्येः स
मानसत्त्वोत्तार=५

अ·मा· ज्योष्टतमास्नानं ज्येष्ठो वा पक्षग्रहणमिति ज्येष्ठत्वं नाम प्रशस्तत्वं तच्च नित्यत्वे सत्युपपद्यते नैमित्तिकस्य पाक्षिकत्वादप्रशस्तत्वं तस्मात्तद्वयवलादुभयात्मक
च· इति चेन्न मैवम् देवतान्तरायस्य निमित्तत्वाभावात् निमित्तत्वे यदि शाहे उपवसेत् स प्रमीयेत यस्याहिताग्नेरध्वर्युर्यजमानयोः सामानाधि
करण्येन प्रवृत्तत्वेन यदि दर्शपूर्णमासाभ्यां सोमं स्यादेन्द्राग्नं वा यवाग्रयणस्य हविर्न्नेकपालो यागः मित्रेज्ज्वलति यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते इत्यादिषु
११६ प्रप्रतिपन्न निमित्तेषु न दर्शनात्तस्मात्केवलनित्यत्वमेव दधिग्रहस्याचित्तदेवता तोऽभन्तस्मात्पान्यापन्नात्सोविधेयद्दाधिग्रहस्तन्नैयोऽर्थवादः ष
ष्ठ· नित्योत्ते मित्तिकेयुत्स्यात्प्रागो वैश्वानरश्चितो नित्यः पुरे वयच्छेद्वादविशेषाच्चपक्षिमः अग्निचयने श्रूयते यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते
प५ यथा सामिगर्भो विद्युतेन्नाहमेव तदाग्नीमादैश्वानरं द्वादशकपालं उरस्तान्निर्वपेदिति उरवा विवरः नामुख्योयुजानः प्रथममनइत्यादि मुक्षा कां
त्रिकाउ्ः= स्नातेर्मन्त्रैः संपाद्यते स्या मुख्या यामग्निं निधाय पञ्च होमेष्टा दशोद्वामे वा शिक्येनास्य वामवृस्याद्य नहि केनस्व कुवेवधान मुख्यमग्नि संव
त्सरं स्तत्वापश्चादिह काम्यं नित्यं स्थे नवः अभस्मोत्सर्गभयात्ता वह्निनाशः स्यात् ततो वैश्वानरेष्टिश्चयनात्मागेवक्रियादित्यर्थः अत्रापि नरायणा
वृदभरणवाक्यस्यार्थवादत्वान्नित्या वैश्वानरेष्टिरिति चेन्न मैवम् यः प्रमाणस्य स्याचिनुते स निर्वपेदिति कर्तृसामानाधिकरण्ययच्छेद्बलादभूरणोष्ट्या निमित्त छन्दश्चितिः सर्ववस्यात्=
नित्यम् नैमित्तिकभावावभासात् किंच दधिग्रहस्यापाक्षिकत्वरूपनैमित्तिकत्वाविरुद्धत्वनित्यत्वे प्रमाणाभावादेकमेव नैमित्तिकत्वमित्यविरोधः सप्तम· ।
वचोव्यक्ता= नित्या षष्ठी चितिर्नो वा पञ्चापेतत्वतो त्रिमः । एक्कामावप्रतिष्ठानिमित्तीकृतिनोतिमः श्रूयते यो ग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायेन
दते पञ्चवरवाश्चित यो भवन्पञ्च षष्ठीं चितिं चिनुतइति तामनन्तरुत्त्वैतामममोत्र भूप्रदेशो नानाविधाभिरिष्टकाभिः वस्यकारेणस्यानेनिष्ठायां सेयंचि
तिस्ताहयाः पञ्चचितयः पूर्वाः क्रियन्ते ततः षष्ठी चितिः तत्रषष्ठ्याः सर्वत्र षष्ठीति प्रत्यक्षो सर्वाः पञ्चचितीरपेक्षते अन्यथा षट्संख्यापूरकत्वासंभवात् तस्मा
दे कप्रयोगाग्नियमादित्यरचितिवन्नित्ये ति चेन्न मैवम् अग्निं चित्वेति पूर्वाभिरेव पञ्चभिश्चितिभिर्निष्पन्नस्याग्नेश्चयनस्य समाप्तौ सत्याप्रश्चाद्धोत्रप्रतिष्ठानाः पितयज्ञः
सो षष्ठीचितिरत्र इति कर्तृसमानाधिकरणेन यच्छब्देन प्रतिष्ठानिमित्तीकृत्य विधानात् षष्ठी नैमित्तिकी ततः पञ्चचितिको नित्योऽग्निः नैमित्तिकत्वेकचितिक स्वकालता
इति न प्रयोगैकाप्रणवमपयत्व साधनापेक्षयायप्रयोगे पूर्वाः पञ्चचितयो मिहिताः अथाभिधास्यमानापि षष्ठीचितिश्चितत्वरतिवचनव्यक्तिः अष्टम· अतोऽग दन्तेगस्यात
स्यात्रवा पिण्डपितृयज्ञः कौतोहिसः अमावास्याङ्गितोमेवं तत्कालात्कः प्रमर्थतां इदमाम्नायते अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति तत्रामावास्याशब्द
वाच्ये कर्मणि विधीयमानत्वाद्यं पिण्डपितृयज्ञः कर्मस्वगमितिचेन्न मैवम् अमावास्याशब्दस्य कालवाचित्वात्कर्मणित्वयेणाखोलास्त्रणिकः नचवाक्येनकत्वगत्वाभावेपिप्रक
रणेन तदङ्गं वादिति वाच्यम् तस्यानारभ्याधीतत्वात्तस्मात्स्वप्रधानरूपार्थः नवमः रज्जुर्हितीयापक्षरूपार्थी अथवान्वयोन्यस्योः पशुपाविहितायूपपरिवीयेत यूपगा
ज्योतिष्टोमेश्रूयते अश्विनेग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति तत्र सवनीयपशोरङ्गीभोमीयविकृतित्वाच्चोदकप्राप्तयू
पपरिव्याणं कालोपलक्षणार्थं मन्त्रं यूपपरिव्याणेनाश्वरकालेविवक्षितो पलक्षितपशावुपाकरणं विधीयते ततोत्तरशनायाः पशुवन्धयागत्वात्सुवेपेनपशो ११६
रितस्ततउपक्रमणनिवारणरूपदृष्टार्थलाभाच्च पशुधर्मो रशनेति चेन्न मैवम् त्रिवृतेति तृतीयया यूपमिति द्वितीयया च शेषशेषिभावावगमाद्यूपधर्मो हिता

पशुंगं रशना स्यान्तदाप्तमेवविधानात्-७

116

दर्शपूर्णमासयोरित्याशाधात्यमविशेषात = ५

स्वरूपाश्रयेकदेशत्वात = २

अ·मा· प· १८

स्वयलाभाद्गुरशनानूपार्थ्या कालस्याभिन्नं यदृहस्त्री त्वेतनेनैवोपलक्षितः प्रस्तुतपक्रमणवहूपदार्थमेव पिदृष्टमेव प्रयोजनं नच परित्यागेन द्वारोर्द्धको
दकादेव सिद्धमिति वाच्यम् तस्मिन्सिद्धे सति पुनर्विधानादेव द्वितीयया रशनया परित्यागेनांगीकारात् तस्माद्दियं द्वितीया रशनानूपार्थ्या दृशमे·
स्वरुरेकपशौ वा गं यूपस्येत्युक्तितो द्विमः स्वरुणा पशुमेकादीत्युक्तेः पश्चगतास्कूरा अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते यूपस्य स्वरुं करोतीति स्वरुणा पशुमनक्तीति तत्र स्व
रोर्यूपसंबंधाभिधानाद्यूपांगत्वमिति चेन्न मैवम् स्वरुणा पशुमिति तृतीयया द्वितीयया चांगांगिभावावगतेः संबन्धसामान्यवाचिन्याः षष्ठ्या यूपांगत्वेऽनज
त्वताभिप्रायेणापि नेतुषाकत्वात्तस्मात्स्वरुः पश्वंगम् एकादशे: स्वाहाशदेस्य मुख्यैतं नवाग्नेयादिवन्नतन एकेन त्यागो नामतः सिद्धाः शेषाः अन्येऽङ्गसंस्तुताः द
र्शपूर्णमासयोराघाराज्यभागप्रयाजानुयाजादयः कालसंयोगमंतरेणाम्नाता आग्नेयादयः षड्यागाः कालसंयोगेन चोदितास्तत्राग्नेयादीनां यथाश
प्रा·ग्ने·४ थान्यमंगीकृतं तथैवाघारादीनामप्यंगीकर्तव्यम् यथा राजसूये परस्परविलक्षणानामिष्टिपशुसोमानां बहूनां समप्राधान्यं तद्वदेकप्रकरण
पाठस्योभयत्राविशेषात् तस्मादाघारादीनामाग्नेयादीनां च समप्राधान्यमिति ब्रूमः राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यत्र राजसूयपदाद्वा
जसंबन्धात्सर्वकर्मानोराजकर्तृकाणामेकप्रकरणपठितानां सर्वेषां यागानां नामधेयं भवति दर्शपूर्णमासशब्दे तु कालवाचिनौ संतौ कालसं
योगविहितानामाग्नेयादीनां षण्णां यागानां नामधेयत्वं प्रतिपद्येते ततो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन तन्नामधेयवशादाग्नेयाद
यः षडेव यागाः फलसंबन्धित्वेन प्रतीयमाना मुख्याः अन्ये त्वाज्यभागाघारादयः तन्नामरहिता निष्फला आग्नेयादीनां शेषाः एवं सत्यङ्गत्वेन
ज्योतिष्टोमेत स्वतिरूपपद्यते चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागाविमाज्यभागौ यज्ञशरीरस्याग्निनोऽङ्गत्वेन स्तूयेते यत्प्रयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञाय क्रिय
त्वान्यविशि न्त इति यज्ञशरीरोपकारकवर्मत्वेन प्रयाजानुयाजाः स्तूयेते एवमाघारादि द्रष्टव्यम् एतच्च सति साहचर्ये संभवति तस्मादाघारादीनां नास्ति
ष्टे हि कारत्व मुख्यत्वं द्वादशाधिकरणमारचयति मुख्या न वा दीक्षणीयासुत्याः स्युः सामसाम्यतः ज्योतिर्विषयस्तोमाः स्युरिति सोमैकमुख्यता दीक्षणीयाः
ग्नीषोमीयादीष्टिपशुयागान्सोमयागं च प्रकृत्याम्नायते ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य प्रकरणे ऐन्द्रवायवग्रहादयः सोमयागा दीक्ष
णीयादीष्टयोऽग्नीषोमीयादिपशवश्चाम्नाताः तत्राग्नेयादिष्वपाति दर्शपूर्णमासनामवज्ज्योतिष्टोमनाम्नः सोमपदत्वाने हेतुभावेन राजसूय
नामवत्कृत्स्नयागसाधारणत्वात् सोमसमाना दीक्षणीयादीनामप्यस्ति मुख्यत्वमिति चेन्न मैवम् सोमयागपदत्वाने हेतुसद्भावाज्ज्यो
तिर्विस्तोमा यस्य यज्ञस्य सोऽयं ज्योतिष्टोम इति हि तद्व्युत्पत्तिः अत एव ब्राह्मणे त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशा एतानि ज्योतींषि य एत
स्य स्तोमा इति स्तोमानां ज्योतिष्ट्वं यज्ञप्रकाशकत्वेन न चेष्टयः पशवो वा त्रिवृदादिस्तोमयुक्ताः प्रतिभासन्ते तस्माज्ज्योतिष्टोमनाम्नः सोमयागा
नामेव फलसंबन्धावगमात् फलाद्रहितपशवो न मुख्या इति सोमयागानामेव प्राधान्यम्   इति श्रीमाधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्त
रे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ४ ॥

117

नं० ४३५२